

Zikir

Kavramdan Hayata — Bir İslâm Tarihi

Kur'ân-ı Kerîm'den günümüze uzanan 14 asırlık bir kalbe-pratiğin haritası.

16 Kitap

2 Ek

1 Sözlük

5 Şema

50+ Tarihî Dönüm

İçindekiler

1. **1. Bölüm** — *Zikir Nedir? Kavram ve Anatomi*
2. **2. Bölüm** — *Zikrin Tarihi Doğuşu: Vahiyden Sistemleşmeye*
3. **3. Bölüm** — *Cehrî ve Hafî Zikir: İki Damar*
4. **4. Bölüm** — *Zikir Ehlinin Tarih Önünde Sınanması: Şehîdler ve Çileliler*
5. **5. Bölüm** — *Hadiste ve Tergîb Edebiyatında Zikir*
6. **6. Bölüm** — *Tarîkatlerin Doğuşu*
7. **7. Bölüm** — *Cehrî Tarîkatler*
8. **8. Bölüm** — *Hafî Tarîkatler*
9. **9. Bölüm** — *Yabancı Akademik Kaynaklar (Batı'da Tasavvuf)*
10. **10. Bölüm** — *İmamlar ve Şeyhler*
11. **11. Bölüm** — *Şîa'da Zikir*
12. **12. Bölüm** — *İslâm Devletlerinde Zikir*
13. **13. Bölüm** — *Küresel Coğrafya: Zikrin Dünya Atlası*
14. **14. Bölüm** — *Eleştiri ve Müdâfaa Damarları*
15. **15. Bölüm** — *Anadolu Sentezi*
16. **16. Bölüm** — *Dört Mezhepte Zikir ve Tasavvufun Tarihçesi*
17. **Ek A** — *İlişkiler Atlası: Kim Kimin Akrabası, Hocası, Talebesi*
18. **Ek B** — *Türk Asıllı ve Türk Dünyasındaki Tasavvuf Şahsiyetleri*
19. **Sonuç** — *Elmalılı'nın Sentezi ve Bugün İçin Üç Soru*
20. **Sözlük**
21. **Kronoloji** — *14 Asırlık Akış*

Zikir Nedir? Kavram ve Anatomi

Birinci bölümümüz **zikrin kavramsal anatomisini** ortaya koyar. Önce kelimenin kökü (ze-kâf-râ) ve klasik lügatlerdeki çift mânâsı: hıfz (içeriye, kalpte tutmak) ve ifâde (dışarıya, dile getirmek). Bu çift yapı, zikrin sonraki bütün tarihçesini şekillendirecektir. Sonra Kur'ân'da kelimenin **altı kullanım dalgası**; ardından altı hadis imâmının zikre dâir bahisleri; sonra Asr-ı Saâdet'ten Cüneyd halkasına uzanan canlı tatbîk; en sonda klasik tasavvuf eserlerinin yazılı sistemleşmesi. Kitap, zikri tek bir merdivende (lisân → kalb → sırr → rûh) ve bu merdiveni dışlamayan üç pratik biçimde (cehrî, hafî, daimî) toparlayan şematik bir özetle kapanır.

1.1 Kelime, Kök, Anlam Haritası

Zikir kelimesi Arapça ذ ك ر (ze-kâf-râ) kökünden gelir. Bu kök, klasik Arap lügatlerinde iki ana mânâ taşır: birincisi kalpte hatırdaki tutmak (hıfz — zihinde sabitlemek, unutmamak); ikincisi dile getirmek, anmak (ifâde — sözle dışarıya vurmak). Yâni bir taraftan içeriye, bir taraftan dışarıya bakan bir kelimedir. Bu çift yapı, zikir kavramının sonraki bütün tarihçesini şekillendirecektir. Râgıb el-İsfahânî, Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'ân isimli eserinde kelimenin anatomisini şöyle çözer: «Zikir bir bakımdan nefisteki (kalpteki) bir hâl için söylenir; bu hâl sayesinde insan, ma'rifet (bilgi, idrâk) olarak edindiği şeyi muhafaza eder... Bir bakımdan ise şeyin kalpte veya dilde hazır olması için söylenir.» İbn Manzûr aynı çift mânâyı teyîd eder: «Zikir, şeyi hatırlayarak hıfzettir (saklamaktır); zikir aynı zamanda dilde cereyân eden sözdür.» Bu çift yapıyı, sonraki klasik tasavvuf — Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî ile başlayan ve İbn Atâullâh el-İskenderî ile sistemleşen — üç (bazılarına göre dört) mertebeye ayırır: Zikr-i lisân (lisânî zikir — dilin zikri): Dil ile söylemek, ses çıkarmak. Zikr-i kalb (kalbî zikir — kalbin zikri): Mânâyı kalpte huzûrda tutmak, ismi sessizce kalbe yerleştirmek. Zikr-i sırr (sırrî zikir — gizli, derin zikir): Kalbin de ötesinde, iç-iç mertebede, ancak Hak ile zâkir arasında kalan zikir. Zikr-i rûh / Zikr-i hakîkî (rûhânî zikir): Fenâ (kendinden geçme) mertebesinde, zâkir-mezkûr (anan-anılan) ayrımının kalktığı, Cüneyd'in tabîriyle «zâkirin kendi zikrinden Mezkûr ile gaybeti» yeri. Bu mertebeye tek bir kişinin sülûkündeki (mânevî yolculuğundaki) dikey bir merdivendir; ama aynı zamanda farklı zikir biçimlerinin (cehrî, hafî, sayılı, daimî) yerleştiği yatay bir harita olarak da okunabilir.

KÜNYELER

Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) — *İsfahân; Kur'ân lügatlerinin en mu'teber müellifi*

İbn Manzûr (ö. 711/1311) — *Mısır; lügat ilminin doruğu sayılan Lisânü'l-Arab'ın müellifi*

Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988) — *Tûs; sûfîlerin sünnî-fıkhî müdâfaasını ilk yapan klasik müellif, el-Lüma' fi't-Tasavvuf'un sahibi*

İbn Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309) — *İskenderiye, Şâzeliyye'nin üçüncü kuşak halîfesi, Miftâhu'l-Felâh ve el-Hikemü'l-Atâiyye'nin sahibi*

Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân — Râgıb el-İsfahânî

Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) bu eseri, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimelerin Arap dili köklerindeki gerçek mânâlarını ele alır; her kelimenin lügat aslından Kur'ânî istimâline kadar uzanan anlam yelpazesini açar. Klasik İslâm sözlük geleneğinin doruğu sayılır. Bütün sonraki klasik müfessirler ve tasavvuf müelliflerinin başvuru kitabıdır.

Lisânü'l-Arab — İbn Manzûr

İbn Manzûr'un (ö. 711/1311 — Mısır) 15 ciltlik Arap dili sözlüğü. Klasik Arapça kelime hazînesinin neredeyse tamamını köklerine göre tertib eder. Lügat ilminin doruğu olarak kabûl edilir; modern Arapça-Türkçe-İngilizce büyük sözlüklerin temel kaynağıdır.

el-Lüma' fi't-Tasavvuf — Serrâc et-Tûsî

Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) eseri. Sûfiliğin sünnî-fıkhî müdâfaasını ilk yapan klasik kitap. Tasavvufun bir bid'at değil, sahâbe-tâbiîn neslinden gelen zühhd ve riyâzet mîrasının devamı olduğunu sistematik olarak gösterir. Sonraki Kuşeyrî, Hücûrî, Gazâlî sentezlerinin tarihî zemini.

KİM KİM — ŞAHSİYET

Râgıb el-İsfahânî ö. 502/1108 · İsfahân

Klasik İslâm lügat ilminin doruğu. Kur'ân lügatlerinin en mu'teber müellifi. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân* isimli eseri, Kur'ân'da geçen her kelimenin Arap dili kökündeki gerçek mânâsını ortaya koyar; bütün sonraki klasik müfessirlerin başvuru kitabı oldu.

KİM KİM — ŞAHSİYET

Tâcüddîn İbn Atâullah el-İskenderî ö. 709/1309 · İskenderiye doğumlu, Kâhire'de vefât

Şâzeliyye'nin üçüncü kuşak pîri. Ebû'l-Abbâs el-Mürsî'nin halîfesi; o da Şeyh Şâzelî'nin halîfesi. *Hikemü'l-Atâiyye* (264 vecîz cümle) tasavvuf hikmeti edebiyâtının klasiği. *Miftâhu'l-Felâh ve Misbâhu'l-Ervâh* zikir adâbının fıkhî müdâfaası. Memlûk Sarayı'nda İbn Teymiyye ile yüzleşmesi (688/1289) klasik tasavvuf müdâfaasının doruğu.

1.2 Kur'ân-ı Kerîm'de Zikir — Altı Kullanım Dalgası

«ذِكْر» kökü Kur'ân'da yaklaşık 292 yerde geçer. Yâni zikir, Kur'ân'ın merkezî kavramlarından — namaz, oruç, hac, infâk gibi belli bir ibâdetin adı değil, bütün ibâdetlerin ruhunu oluşturan bir tutumun adıdır. Elmalılı Hamdi Yazır, Bakara 152 («Fezkurûnî ezkürküm — Beni anın ki Ben de sizi anayım») tefsîrinde bu evrenselliği şu çarpıcı cümle ile vurgular: «Allâh'ı zikretmenin türlü mertebeleri vardır: lisâna mahsus olan (evrâd (*virdler — günlük zikirler*), ezkâr, teşbîh (*Sübhânallâh zikri*), tahmîd (*Elhamdülillâh zikri*), tehlîl (*Lâ ilâhe illâ'llâh zikri*)); kalbe mahsus olan (hudûr-i kalb, istihzâr-i Hak — Hakk'ı kalpte hazır bulundurma); rûha mahsus olan (müşâhede-i celâl ve cemâl); ve bütün cesedi saran (zâkir bütünüyü mezkûra döner — fenâ (*kendinden geçme, Allâh'ta yok olma*)-fillâh ve bekâ (*fenâdan sonra Allâh ile devam etme*)-billâh mertebesi). Allâh her mertebede zâkirini anar.» Kur'ân'da kelimenin altı ayrı kullanım dalgası vardır. Bunlar zikir kavramının çok katmanlı yapısını anlamak için temeldir.

Birinci dalga — Zikrullâh (Allâh'ı anmak)

Bakara 2/152: «Fezkurûnî ezkürküm — Beni zikredin ki Ben de sizi zikredeyim.» Bu, zikrin temel hadis-i kudsi nüvesidir. Ahzâb 33/41-42: «Ey iman edenler! Allâh'ı çok zikr ile zikredin; sabah-akşam O'nu teşbih edin.» Bu âyet, sonraki cehrî zikir geleneğinin en kuvvetli dayanağı olacaktır. Ra'd 13/28: «Elâ bi-zikrillâhi tatma'innü'l-kulûb — Bilesiniz ki kalpler ancak Allâh'ın zikriyle huzûra (sekîneye) erer.» Tasavvuf literatürünün belkemiği. Cum'a 62/10: «Vezkurullâhe kesîren — Allâh'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz.» Cum'a namâzından sonra çarşıda bile zikrin sürmesi emri.

İkinci dalga — Ez-Zikr = Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'in kendisi de bizzat «ez-Zikr» olarak isimlendirilir. Hicr 15/9: «İnnâ nahnu nezzelne'z-Zikra ve innâ lehu lehâfızûn — Şüphesiz Zikr'i Biz indirdik, onu koruyacak olan da Biziz.» Enbiyâ 21/50: «Ve hâzâ Zikrun mübârekun enzelnâhu — Bu (Kur'ân), Bizim indirdiğimiz mübarek bir Zikr'dir.» Bu kullanım çok mühimdir: Kur'ân tilâveti (Kur'ân okumak) bizzat zikirdir. Hâfızlık, mukabele, hatm-i şerîf — hepsi zikir tarihinin parçasıdır.

Üçüncü dalga — Zikrâ (ibret, öğüt)

En'âm 6/90: «In hüve illâ zikrâ li'l-âlemîn — O ancak âlemlere bir öğüttür.» A'lâ 87/9: «Fezekkir in nef'e'ati'z-zikrâ — Eğer hatırlatma fayda verirse hatırlat.» Bu dalga, Kur'ân'ın ahlâkî ve eğitsel boyutuna işaret eder.

Dördüncü dalga — Tezkire (hatırlatma)

Müddessir 74/49: «Femâ lehüm ani't-tezkireti mu'ridîn — Onlara ne oluyor da bu hatırlatmadan yüz çeviriyorlar?»

Beşinci dalga — Önceki kitaplar

Enbiyâ 21/105: «Ve lekad ketebnâ fî'z-Zebûri min ba'di'z-Zikri — Zikr'den (Tevrât'tan) sonra Zebûr'da da yazdık ki...» Burada «Zikr» Tevrât'a işâret eder; çünkü o da Allâh'ın kelâmıdır.

Altıncı dalga — Şeref ve itibar

Enbiyâ 21/10: «Fîhi zikruküm — Kur'ân'da sizin zikriniz (şerefiniz, itibârınız) vardır.» Zuhruf 43/44: «Ve innehu le-zikrun leke ve li-kavmik — Şüphesiz o (Kur'ân) sana ve kavmine bir şereftir.» Bu son dalga gösterir ki «zikir» bir topluluk için aynı zamanda kendisini var eden, anlamlı kılan kelâmdır. Müslüman ümmet için Kur'ân, onların varlığını tasdik eden ilâhî zikirdir.

1.3 Hadiste Zikir — Altı İmâmın Bahisleri

Zikir, sahihayn (Buhârî ile Müslim) başta olmak üzere bütün hadis külliyyâtında müstakil bahis olarak işlenir. Hadis tertibinin daha geç merhalelerinde (II/VIII. yüzyıl sonu ile III/IX. yüzyıl boyunca) zikir bahisleri «Kitâbü'd-Daavât» (dualar kitabı), «Kitâbü'z-Zühd» (zühd kitabı), «Kitâbü'z-Zikr» (zikir kitabı) gibi başlıklar altında derlendi: Buhârî: «Kitâbü'd-Daavât» (Sahîh içinde 64-66 bâb), zikir-dua merkezli; ayrıca «Kitâbü'r-Rikâk» (Kalbi yumuşatan hadisler kitabı). Müslim b. Haccâc: «Kitâbü'z-Zikr ve'd-Du'â ve't-Tevbe ve'l-İstigfâr» — müstakil bir kitap olarak zikir-dua-tevbe. Tirmizî: Câmi'inde «Kitâbü'z-Zühd» ve «Kitâbü'd-Daavât» ile geniş zikir-dua bahisleri. Ebû Dâvûd es-Sicistânî: Sünen'inde «Kitâbü'z-Zühd» ve «Kitâbü'l-Vitr» altında zikir-vird (*her gün belirli sayıda okunan zikir*) bahisleri. Nesâî: Hem Sünen'inde, hem de Sünenü'l-Kübrâ'nın «Kitâbü Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle» (Gündüz ve gecenin ameli kitabı) müstakil bölümünde — bu bölüm neredeyse bir zikir-dua külliyyâtıdır. İbn Mâce: «Kitâbü'd-Daavât» ve «Kitâbü'z-Zühd». Önemli not: Tirmizî'nin amcası Hakîm et-Tirmizî tarihen letâif (mânevî hassasiyetler) nazariyyâtının ilk sistemleştiricisidir. Beyânü'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lübb (Sadr, kalb, fuâd ve lübbün farkının beyânı) isimli risâlesi Sünnî tasavvufun erken klasik metinlerindendir. Bu, hadis ehli ile sûfî gelenek arasındaki tarihî iç içe geçişin ilk delillerinden biridir.

KÜNYELER

Buhârî (ö. 256/870) — *Buhârâ doğumlu, Semerkand civarı Hartenk köyünde vefât*

Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) — *Nişâbur'da doğdu ve vefât etti, Buhârî'nin çağdaşı*

Tirmizî (ö. 279/892) — *Tirmiz; amcası Hakîm et-Tirmizî tasavvufun erken büyük şahsiyetlerindendir*

Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) — *Sicistân doğumlu, Basra'da vefât*

Nesâî (ö. 303/915) — *Horasân'ın Nesâ kasabası doğumlu, Şâm'da vefât*

İbn Mâce (ö. 273/887) — *Kazvîn*

Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) — *Tirmiz*

Netîcetü'l-Fikr fi'l-Cehri bi'z-Zikr — Suyûtî

Celâleddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505 — Kâhire) müstakil risâlesi. Cehrî (yüksek sesli) zikre yönelik İbn Teymiyye-İbn Kayyim çizgisindeki itirazlara cevap olarak yazıldı. 25 başlık altında sahîh hadislerle cehrî zikrin Sünnî meşrûiyetini sistematik tahkîk eder. Sonraki Halvetiyye devran müdâfaasının ana referansı.

Halaka-i zikir — Gezici melekler

Müslim (Zikr 8, no. 2689), Tirmizî (Daavât 129) — Ebû Hüreyre'den: «Allâh'ın yeryüzünde gezici melekleri vardır; zikir halkalarını ararlar. Bir halka-i zikir buldukları zaman onun etrafında oturup başlarını semâya kaldırırlar ve Rablerine şöyle arz ederler: 'Yâ Rabbî, falan kulların seni teşbîh etmektedirler.' Cenâb-ı Hak sorar: 'Onlar Beni hangi yüzle anıyorlardı?' Melekler cevap verir: 'Seni teşbîh ediyorlardı, tehlîl ediyorlardı, tekbîr (*Allâhüekber zikri*) ediyorlardı.' Sonra Allâh buyurur: 'Şâhid olun ki onları affettim.'» Bu hadis bütün tarikat geleneğinin halka-i zikrinin (toplu zikir oturumunun) en güçlü hadisî dayanağıdır. Suyûtî, Sünbül Sinân, İbn Atâullâh — hepsi cehrî halkanın meşrûiyeti için bu rivâyete başvurur.

Tek başına zikir — Yedi sınıf hadisi

Buhârî (Ezân 36, no. 660), Müslim (Zekât 91) — Ebû Hüreyre'den; «Allâh'ın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf» hadisinin yedinci sınıfı: «...ve hâliyâtta (tek başına) Allâh'ı zikredip de gözleri yaşaran kimse.» Hâlî zikir (tek başına zikir) hafî zikrin temel dayanaklarından. Nakşibendiyye geleneğinin halvet (*kırk gün inzivâyâ çekilip yalnız ibâdetle meşgul olma*)-der-encümen (kalabalıkta halvet) prensibinin kaynağı.

Hafî zikir hadisi — «Hayırlısı hafî olanıdır»

Ahmed b. Hanbel (Müsned 1/172), Ebû Ya'lâ (no. 729) — Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan: «Zikrin hayırlısı hafî (gizli) olanı, rızkın hayırlısı yetecek kadar olanıdır.» Senedinde tartışma vardır ama hasen mertebesinden aşağı düşmez. Nakşibendiyye'nin hafî zikr-i meşrebinin temelidir.

1.4 Sahâbe ve Tâbiîn Dilinde Zikir

Asr-ı Saâdet'ten (Hz. Peygamber'in dönemi) hicrî II. yüzyıl ortasına kadar (yâni Bağdâd ekolünün doğuşundan yaklaşık 100 yıl önce) zikir bir nazariye değil bizzat yaşanan bir vazîfeydi. Bu dönemin manifestlerini birkaç çarpıcı örnekte görelim.

Ebû Hüreyre'nin günde 12.000 teşbîhi

Beyhakî'nin Şuabu'l-Îmân'ında (no. 562) Ebû Sâlih es-Semmân (Hz. Ebû Hüreyre'nin yakın talebesi) anlatır: «Ebû Hüreyre her gün on iki bin teşbîh çekerdi ve derdi ki: 'Diyetim ölçüsünce teşbîh ederim.'» Ebû Hüreyre. O dönemde bir Müslüman'ın diyeti (öldürülmesi hâlinde verilecek tazmînât) 12.000 dirhemdi. Ebû Hüreyre «kanımın bedeli neyse, teşbîhim de o sayıda» derdi. Modern Selefiyye (*ilk üç nesle (selef) dönüş çağrısında bulunan modern hareket*)'nin «sayılı zikir bid'attır» iddiâsı bu rivâyet karşısında tarihen yıkılır: bizzat en çok hadis rivâyet eden sahâbî günde 12.000 sayılı zikir yapıyordu.

KÜNYELER

Ebû Hüreyre (ö. 59/678) — Medîne'de vefât; en çok hadis rivâyet eden sahâbî

Şuabu'l-Îmân — Beyhakî

Ebû Bekir el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066 — Nîşâbur) 14 ciltlik eseri. Hz. Peygamber'in '*İman 70 küsür dalı olan bir ağaçtır*' hadisinden mülhem, imanı 77 (yâhut 79) *şu'be*'ye (dala) ayırır; toplam ~10.984 hadis. Zikir konusu 13. dalıdır ve müstakil bir cilt boyutundadır (~1.400 zikir rivâyeti, her biri sıhhat derecesiyle). Modern tahkîkli baskı: Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003.

Hz. Aişe'nin zikrini koruması

Hz. Aişe hadiste şöyle rivâyet eder (Müslim, Tahâret 32): «Resûlullâh (s.a.v.) bütün hâllerinde Allâh'ı zikrederdi.» Bu rivâyet, zikrin namaz-oruç-hac gibi belirli bir vakte mahsus olmayan, daimî bir tutum olduğunun temelidir.

KÜNYELER

Hz. Aişe (ö. 58/678) — Medîne; Hz. Peygamber'in zevcesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı

Hz. Ali'nin tehlîli

Hz. Ali. Onun talebelerinden Kümeyl b. Ziyâd en-Nehaî rivâyet eder: «Hz. Ali bana telkîn (*şeyhin mürîde zikri sözle öğretip kalbe yerleştirmesi*)-i zikir yaptı; Lâ ilâhe illâ'llâh kelime-i tehlîlini bana üç defa yüksek sesle, sonra üç defa orta sesle, sonra üç defa kalpten söyleyerek öğretti.» Bu rivâyet, hem cehrî hat (Hz. Ali silsilesi) hem de hafî talkîn'in tarihî nüvesidir. Tarîkat silsilelerinin neredeyse tamamı bu noktadan beslenir.

KÜNYELER

Hz. Ali (ö. 40/661) — Kûfe'de şehîd; dördüncü Râşid Halîfe, Hz. Peygamber'in damadı ve amca oğlu

Nehaî (ö. 82/701) — Haccâc tarafından idam edildi

Hz. Ebû Bekir'in Mağara talkîni

Hz. Ebû Bekir. Garu Sevr (Sevr Mağarası, Mekke yakınlarında, hicret yolculuğunun ilk durağı) rivâyeti — Nakşibendî silsilesinin temelinde durur: «Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir'i mağarada hafî (sessiz, kalbî) zikre talkîn etti.» Bu rivâyetin Sünnî hadis külliyyâtındaki sened durumu tartışmalıdır — sahîh isnâdla nakledilmiş bir hadis olarak Buhârî-Müslim'de yoktur. Ancak Nakşibendiyye geleneği bu rivâyeti tarîkat tarîkıyle (tarîkat içinden gelen rivâyet olarak) sâbit kabul eder. Hadis tekniği ile tarîkat epistemolojisi (bilgi anlayışı) burada farklı yollar takip eder.

KÜNYELER

Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) — *Medîne; birinci Râşid Halîfe, Hz. Peygamber'in en yakın dostu*

Selmân-ı Fârisî

Selmân-ı Fârisî. Onun zühhd (dünyâdan el etek çekme) ve daimî zikir hâli, Hz. Peygamber'in «Selmân bizdendir, ehl-i beytimizdendir» buyurmasıyla taçlandı. Sünnî tasavvuf silsilelerinde Hz. Ebû Bekir → Selmân-ı Fârisî → Kâsım b. Muhammed → Câ'fer es-Sâdık çizgisi, hafî damarın klasik kayıt zinciridir.

KÜNYELER

Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656) — *Medâin/Ktesifon; aslen Pers, Mecûsîlikten Hristiyanlığa, Hristiyanlıktan İslâm'a giren büyük sahâbî; Hendek savaşının kazılma fikrini Hz. Peygamber'e teklif eden zat*

Hasan-ı Basrî — İlk büyük zâhid pîr

Hasan-ı Basrî. Annesi Hayre, Hz. Ümmü Seleme'nin (Hz. Peygamber'in zevcelerinden) câriyesiydi; Hasan'ı çoğu zaman annesinin yerine Ümmü Seleme emzirmişti. Bu sebeple onun nesli Ehl-i Beyt'le manevî bağ kurar. Hasan-ı Basrî, sahâbeden 70 kadarıyla — özellikle Hz. Ali, Hz. Enes b. Mâlik, İmrân b. Husayn — görüşmüştür. Tâbiîn'in tasavvuf öncüsü kabûl edilen şahsiyetlerin başında o gelir. Hasan'a atfedilen meşhur sözü: «Çok söz söylemekten kalbini muhafaza et; mahlûkât ile ünsiyetten (yakınlık kurmaktan) kalbini muhafaza et — ki bunlar zikrin önündeki en büyük iki perdedir.» Onun talebeleri arasında Mâlik b. Dînâr, Abdülvâhid b. Zeyd, Eyyûb es-Sahtiyânî (Buhârî'nin Sahîh'inde rivâyet edilen büyük muhaddislerden) vardır. Tarihen sûfî silsilelerin ezici çoğunluğu Hasan-ı Basrî üzerinden Hz. Ali'ye, oradan Hz. Peygamber'e ulaşır.

KÜNYELER

Hasan-ı Basrî (Hasan b. Yesâr, ö. 110/728) — *Basra'da doğdu ve vefât etti*

İbrâhîm b. Edhem — Belh prensinden Şâm zâhidine

İbrâhîm b. Edhem. Belh (Afganistan, Horasân bölgesi) prensiydi; rivâyete göre bir av sırasında kendisine seslenen gaibî bir uyarı üzerine sarayı terk etti, Şâm'a göç edip orada işçi, marangoz, bahçıvanlık yaparak günlerini geçirdi. Tarihte zühhd hareketinin ikon şahsiyeti. Süfyân-ı Sevrî ile çağdaştı ve görüştü. Onun

talebeleri arasında Şakîk-i Belhî ve Hâtîm el-Esamm vardır. Bu silsile (*şeyhler zinciri* — Hz. Peygamber'e uzanan *hocalık halkası*) sonra Tâlût, Ebû Tûrâb en-Nahşebî üzerinden Cüneyd halkasına bağlanır.

KÜNYELER

İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778) — *Şâm'da vefât*

Şakîk-i Belhî (ö. 194/810)

Hâtîm el-Esamm (ö. 237/852)

Râbi'a el-Adeviyye — Saf muhabbetin pîri

Râbi'a el-Adeviyye. Çocukken esir alınmış, sonra bir hâdisе üzerine âzâd edilmiştir. Hayatı boyunca evlenmedi; saf muhabbet doktriinin ilk sistematik temsilcisi. Ebû Nuaym'ın Hilyetü'l-Evliyâ'sında (10. cilt) nakledilen onun meşhur niyâzı: «İlâhî, sana cehennem korkusuyla ibâdet ediyorsam beni cehennemde yak; cennet ümidiyle ibâdet ediyorsam beni cennetten mahrûm et; yalnız vechin için ibâdet ediyorsam beni kerîm vechinden mahrûm etme.» Bu cümle, muhabbet-i mahz (saf ilâhî sevgi) doktriinin doğum belgesidir. Sonraki Ahmed Gazâlî'nin Sevânîhu'l-Uşşâk'ı, Mevlânâ'nın Mesnevî'si, Yûnus Emre'nin bütün dîvânı bu niyâzın metafizik geliştirilmesidir.

KÜNYELER

Râbi'a el-Adeviyye (Ümmü'l-Hayr Râbi'a binti İsmâîl, ö. 185/801) — *Basra*

Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ — Ebû Nuaym

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) 10 ciltlik dev antolojisi. Sahâbe, tâbiîn, etbâ'-i tâbiîn ve erken sûfîlerin biyografî ve sözlerini sistematik olarak derler. Râbi'a el-Adeviyye'nin meşhur muhabbet niyâzı, Hasan-ı Basrî'nin uzun sözleri, Fudayl b. İyâz'ın tövbe hikâyesi — bunların hepsi 10. ciltten bilinir. Klasik tasavvuf antolojisinin kurucu metni.

Mesnevî-i Şerîf — Mevlânâ Celâleddîn

Mevlânâ'nın (ö. 672/1273 — Konya) baş eseri. 6 cilt, ~25.000 beyit, Farsça. Şems-i Tebrîzî'nin Konya'dan ayrılışından sonraki 20 yıl boyunca, kâtip ve talebe Çelebi Hüsâmeddîn'in önünde dikte edildi. Tasavvufun en geniş manzûm metni; Câmî'nin tâbiriyle '*Pers Kur'ânı*'. Hz. Mevlânâ'nın vefâtından sonra Mevleviyye'nin kurumsallaşmasıyla birlikte semâ' meclislerinin merkez metni oldu.

Süfyân-ı Sevrî — Tâbiîn-Etbâ'-i Tâbiîn arası büyük muhaddis-zâhid

Süfyân-ı Sevrî. Küfe'nin en büyük muhaddislerinden, aynı zamanda zâhidlerinden. İmâm Mâlik'in çağdaşı. Buhârî, Müslim, Tirmizî — hepsi ondan rivâyet eder. Beyhakî'nin Şuab'ında (no. 728) onun meşhur sözü kayıtlıdır: «Bülûğa ereli (ergenliğe ulaşalı) beri Allâh'ı zikretmeksizin beş saat geçirmedim.» Bu söz

mühimdir: henüz tarikat kurumu yokken — yâni daimî zikrin organize bir vâsıtası yokken — büyük muhaddisler bizzat sünnî tâlim olarak günlük daimî zikir uyguluyorlardı.

KÜNYELER

Süfyân-ı Sevri (ö. 161/778) — *Basra*

Fudayl b. İyâz — Eşkîyalıktan zühde

Fudayl b. İyâz. Tâbiîn-Erbâ'-i Tâbiîn neslindendir; gençliğinde Horasân-Irak yolunda kervan soyan bir eşkıyaydı. Beyhakî'nin Şuab'ında (no. 1037) tövbe hâdisesi şöyle nakledilir: «Fudayl bir kervana saldırı hazırlığındaiken, kervanda biri Kur'ân okuyordu; Hadîd sûresinin 16. âyetine geldi: 'Hâlâ vakit gelmedi mi îmân edenlere, kalplerinin Allâh'ın zikrine huşû etmesine?' Fudayl o anda yere kapandı: 'Geldi yâ Rabbî! Vakti geldi!' diye haykırdı, eşkıyalığı bıraktı; Mekke'ye gitti, İslâm'ın büyük zâhidlerinden oldu.» Hârûn er-Reşîd ona vaaz dinlemeye giderdi. İslâm tarihindeki en meşhur tövbe hâdisesi sayılır.

KÜNYELER

Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) — *Mekke*

Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) — *Abbâsî halîfesi*

Mâlik b. Dînâr — Susuz zâkir

Mâlik b. Dînâr. Hasan-ı Basrî'nin talebesi. Ona atfedilen söz (Beyhakî, Şuab no. 1042): «Âbidler ve zâhidler dünyâdan ağızları Allâh'ın zikrinden susuz olarak ayrıldılar. Kıyâmet günü onlara cennetin şarabı verilir.»

KÜNYELER

Mâlik b. Dînâr (ö. 130/748) — *Basra*

1.5 İlk Sûfî Tanımları — Cüneyd Halkası

Hicrî III. yüzyıl Bağdâd'ı, tasavvufun yazılı sistem kazandığı asıl dönemdir. Bu dönemin merkezinde Cüneyd-i Bağdâdî ve onun halkasındaki büyük şahsiyetler vardır. Bu nesli birlikte tanıyalım.

KÜNYELER

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/910) — *Bağdâd*

KİM KİM — ŞAHSIYET

Cüneyd-i Bağdâdî — Seyyidü't-Tâife ö. 297/910 · Bağdâd

Tasavvuf tarihinin kurucu şahsiyetlerinin başında gelir. Sahv (uyanıklık) mektebinin pîri. Lakabı '*Seyyidü't-Tâife*' (sûfîlerin efendisi). Dayısı Sırrî es-Sakatî, hocaları arasında Hâris el-Muhâsibî. Sonraki bütün klasik tasavvuf eserlerinin (Serrâc, Sülemî, Kuşeyrî, Gazâlî) ana referansı. Zikre dâir meşhur tanımı: '*Zikir, zâkirin Mezkûr ile zikirden gaybetidir.*'

Cüneyd el-Bağdâdî — Tâifetü's-Sûfiyyenin Seyyidi

Ebü'l-Kâsım el-Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî. Tasavvuf tarihinin kurucu şahsiyetlerinin başında gelir. Lakabı «Seyyidü't-Tâife» (sûfîlerin efendisi). Hocaları: Dayısı Sırrî es-Sakatî, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Hamza el-Bağdâdî. Halîfeleri ve talebeleri: Ebû Bekir eş-Şiblî, Ebû Muhammed el-Cerîrî, Mansûr el-Hallâc (Cüneyd halkasına bir süre dâhil olduktan sonra dışlanmıştı), Ebû Saîd el-Harrâz. Cüneyd'in zikre dâir en meşhur tanımı: «ez-Zîkr gaybetü'z-zâkir 'ani'z-zîkr bi'l-mezkûr — Zikir, zâkirin (anan kişinin) Mezkûr (Anılan, yâni Allâh) ile zikirden gaybetidir (kendinden geçmesidir).» Bu tanım, zikrin nihaî hedefini ortaya koyar: lisân ile başlanan zikir, kalpten geçer, sırra ulaşır ve sonunda zâkirin kendini bile zikrederken unutmasına — yâni fenâ mertebesine — varır.

KÜNYELER

Ebü'l-Kâsım el-Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö. 297/910) — Bağdâd'da doğdu ve vefât etti

Dayısı Sırrî es-Sakatî (ö. 253/867) — Bağdâd; Ma'rûf el-Kerhî'nin halîfesi

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) — Bağdâd; muhâsebe-i nefis nazariyâtının pîri, er-Riâye li-Hukûkullâh'ın müellifi

Ebü Bekir eş-Şiblî (ö. 334/946) — Bağdâd

Ebü Muhammed el-Cerîrî (ö. 311/923)

Ebü Saîd el-Harrâz (ö. 286/899) — fenâ-bekâ nazariyâtının pîri

Bâyezîd-i Bestâmî — Sahv-sukr mektebinin pîri

Ebü Yezîd Tayfûr b. Îsâ el-Bestâmî. Cüneyd'in çağdaşı, ama farklı bir meşrep. «Sübhanî mâ a'zame şânî — Beni teşbîh ederim, şânım ne kadar büyük!» gibi şathiyyât (vecd hâlinde söylenen ileri sözler) onun mîrasıdır. Cüneyd «sahv (uyanıklık, ayık zihinle ibâdet)» (uyanıklık) mektebinin, Bâyezîd «sukr (mânevî sarhoşluk)» (mânevî sarhoşluk) mektebinin pîridir. Bâyezîd'in dedesi mecûsî asıllıydı, sonra Müslüman oldu. Bâyezîd'in zikre dâir tanımı: «Beş yüz kişiden zikr aldım; sonra anladım ki zikir sadece bir kişiden alınır: O da Allâh'tır.»

KÜNYELER

Bestâmî (ö. 234/848 veya 261/875, ihtilâflı) — Bestâm/İran, Horasân bölgesi

Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî — Kalb ilminin sistemleştiricisi

Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî. Cüneyd ile yakın çağdaş. «Lâ ilâhe illâ'llâh» kelime-i tehlîlinin kalbî zikr olarak nasıl tekrarlanacağına dâir ilk sistematik tâlîmi verdi. Tüsteriyye tarîkı (Sehliyye) onun talebesi Muhammed b. Sâlim'in silsilesinden gelir. Sâlimiyye mektebi de bu hattan doğar. Önemli halîfesi Ebû Tâlib el-Mekkî.

KÜNYELER

Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî (ö. 283/896) — *Basra; aslen Tüsterî/İran*

Muhammed b. Sâlim (ö. 297/910)

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) — *aşağıda*

Hallâc-ı Mansûr — Şehîd-i aşk

Ebü'l-Muğîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc. Cüneyd halkasına bir süre dâhildi, sonra Cüneyd onu dışladı çünkü Hallâc tasavvufun mahremiyetlerini açıkça beyân ediyordu. Mekte, Hindistan, Türkistan'a seyahatler yaptı. Bağdâd'a döndükten sonra meşhur «Ene'l-Hak» sözü ve siyâsî bağlantılar şüphesiyle tutuklandı; sekiz yıl Bağdâd zindanlarında kaldı. Mart 922'de büyük halk önünde işkenceyle idam edildi: bin kırbaç, sonra el-ayak kesimi, sonra asılma, ertesi gün baş kesilip vücudunun yakılıp külleri Dicle'ye atılması. İdam anındaki son sözü: «Hasbü'l-vâcid ifrâdü'l-Vâhidi lehu — Vâcid olanın yetersi, Vâhid'in onu tek edinmesidir.» Tarihen ilginç bir gelişme oldu: idamından sonra bile Sünnî tasavvuf Hallâc'ı reddetmedi. Sülemî, Hücvârî, İbnü'l-Arabî, Attâr, Mevlânâ — hepsi onu şehîd-i aşk olarak yâd etti. Hallâc'ın idamı tasavvufun belli sınırlar dahilinde kalması, şathiyyenin dış dünyâ ile ihtiyatlı taşınması gerektiği dersini sûfî geleneğe verdi. Fransız müsteşrik (*Doğu medeniyetlerini inceleyen Batılı akademisyen, oryantalist*) Louis Massignon (1883-1962) ömrünün 40 yılını Hallâc'a adadı; *La Passion de Husayn ibn Mansûr Hallâj* (Paris, 1922; geniş baskı 1975, 4 cilt) İslâm tasavvufu üzerine yazılmış en geniş akademik tek-konu eseridir.

KÜNYELER

Ebü'l-Muğîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc (244-309/858-922) — *Beydâ/İran'da doğdu, Bağdâd'da idam edildi*

La Passion de Husayn ibn Mansûr Hallâj — Louis Massignon

Massignon'un (1883-1962 — Fransız müsteşrik) 1922'de ilk baskısı, 1975'te genişletilmiş 4 ciltlik baskısı çıkan eseri. Hallâc'ın hayatı, muhakemesi, idamı, sonraki etkisi — yüzlerce klasik Arapça-Farsça kaynağın tahlîli ile birlikte. İslâm tasavvufu üzerine yazılmış en geniş akademik tek-konu çalışmasıdır. Massignon'un asıl tezi: Hallâc akîde sebebiyle değil siyâsî bağlantı şüphesiyle idam edildi.

Şiblî — Cüneydin en sevdiği halîfesi

Ebü Bekir Dülef b. Cahder eş-Şiblî. Cüneyd'in halkasına geç katıldı; daha önce vâlîlik yapmış bir devlet adamıydı. Vecd ehli, Hallâc'la yakın dostluğu olan; Hallâc idam edilirken onun cenâzesinde bulunan sûfîlerden. Cüneyd'in sahiv meşrebini muhafaza ederken vecd anlarında sukr mektebine yakınlaştı. Onun

talebeleri arasında Nasrâbâdî, Hüsri, Ca'fer el-Huldî vardır. Bu silsile sonradan Necmüddîn-i Kübrâ'ya kadar uzanacak Bağdâd hattını oluşturur.

KÜNYELER

Ebû Bekir Dûlef b. Cahder eş-Şibli (ö. 334/946) — *Bağdâd*

Nasrâbâdî (ö. 367/977) — *Nîşâbur*

1.6 Klasik Tasavvuf Eserleri — Yazılı Sistemleşme

Hicrî IV-V. yüzyıllar, tasavvufun nazariyatı (kuramsal sistemi) ile pratiğinin (uygulamasının) yazılı eserlerde bütüncül olarak ortaya konduğu dönemdir. Bu eserlerin her biri, sonraki tarikatlerin müracaat ettiği temel kaynaklardır. Müellif Eser Yer / Tarih Hususiyet Serrâc et-Tûsî el-Lüma' fî't-Tasavvuf Tûs, ö. 378/988 İlk sünnî sistem Ebû Tâlib el-Mekkî Kûtu'l-Kulûb Mekke, ö. 386/996 Sehl mîrası Sülemî Tabakâtü's-Sûfiyye Nîşâbur, ö. 412/1021 Erken biyografi Kuşeyrî er-Risâletü'l-Kuşeyriyye Nîşâbur, ö. 465/1072 Klasik sünnî müdâfaa Hücvîrî Keşfü'l-Mahcûb Gazne-Lahor, ö. 465/1072 İlk Farsça tasavvuf Ebû Nuaym Hilvetü'l-Evliyâ İsfahân, ö. 430/1038 10 ciltlik antoloji Beyhakî Şuabu'l-Îmân Nîşâbur, ö. 458/1066 Hadis-zikir hazinesi İmâm Gazâlî İhyâü Ulûmi'd-Dîn Tûs, ö. 505/1111 Sentezin doruğu

Kûtu'l-Kulûb (Kalblerin Gıdası) — Ebû Tâlib el-Mekkî

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) eseri; Sehl Tüsterî hattının (Sâlimiyye mektebi) sistematik el kitabı. İmâm Gazâlî *İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn*'i yazarken doğrudan model aldığı eserdir; Gazâlî ondan '*el-üstâz*' (üstâdım) diye söz eder. Kalb ilminin klasik sentezi.

Tabakâtü's-Sûfiyye — Sülemî

Sülemî'nin (ö. 412/1021 — Nîşâbur) eseri. Sûfilerin biyografilerini ilk müstakil cilt olarak derleyen kitap. Ebû Nuaym'ın *Hilye*'sinden bile öncedir; tasavvuf tarihçiliğinin doğum belgesi sayılır. Sonraki bütün klasik biyografi kitapları (Kuşeyrî, Hücvîrî, Câmî'nin *Nefehât*'ı) onun mîrasıdır.

er-Risâletü'l-Kuşeyriyye — Kuşeyrî

Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072 — Nîşâbur) klasik eseri. Tasavvufun Sünnî müdâfaası ve seyr u sülûk haritası. İlk kısımda büyük sûfilerin biyografileri, ikinci kısımda ıstılâhların (tasavvuf terimleri) sistematik tasvîri. Eş'arî-Şâfiî-tasavvuf üçyayağının yazılı manifestosu olarak kabûl edilir.

İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn — İmâm Gazâlî

İmâm Gazâlî'nin (ö. 505/1111) başyapıtı. Dört *rub'* (çeyrek) hâlinde 40 kitap: Rub'u'l-İbâdât (ibâdetler), Rub'u'l-Âdât (gündelik tutumlar), Rub'u'l-Mühlikât (helâk edici davranışlar), Rub'u'l-Müncîyât (kurtarıcı tutumlar). Kitâbü'z-Zikr ve'd-Du'â Rub'u'l-İbâdât'ın 9. kitabıdır. Fıkıh-kelâm-tasavvuf üçlüsünün bütüncül Sünnî sentezi; sonraki Sünnî tasavvuf-medrese-tarîkat geleneğinin omurgası. 503/1109 civarı Murâbıt Endülüsü'nde yakım fetvâsına maruz kaldı.

KİM KİM — ŞAHSİYET

İmâm Gazâlî (Hüccetü'l-İslâm) 450-505 / 1058-1111 · Tûs (Horasân) doğumlu ve vefât İslâm düşünce tarihinin doruk şahsiyetlerinden. Hocası Cüveynî (Nîşâbur Nizâmiyesi). 33 yaşında Bağdâd Nizâmiyesi'ne baş müderris; 4 yıl sonra mânevî buhran geçirip görevi terk etti; 11 yıl seyahat-halvet; Tûs'a dönüp *İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn*'i yazdı. Fıkıh-kelâm-tasavvuf üçlüsünün bütüncül Sünnî sentezi onun mîrasıdır.

Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988)

Horasân'ın Tûs şehri doğumlu, Bağdâd'da yetişti. el-Lüma' fî't-Tasavvuf — sûfiliğin sünnî-fikhî müdâfaasını ilk yapan klasik eserdir. Serrâc burada tasavvufun bir bid'at (sonradan çıkmış sapma) olmadığını, bilakis sahâbe-tâbiîn (*sahâbeyi gören, onlardan İslâmı alan ikinci nesil*) neslinden gelen zühd ve riyâzet (nefs eğitimi) mîrasının devamı olduğunu sistematik olarak gösterdi. Onun hocaları arasında Ebû Muhammed el-Cerîrî (Cüneyd'in halîfesi) ve Ca'fer el-Huldî vardır.

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996)

Aslen Cebel-i Mekke (Mekke dağı) bölgesindendir, sonra Basra'da yetişti. Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî'nin Sâlimiyye hattını miras alır. Kûtu'l-Kulûb (Kalblerin gıdası) — İmâm Gazâlî'nin İhyâ'sının doğrudan modeli olan, kalb ilminin sistematik el kitabı. Gazâlî İhyâ'da Mekkî'ye «el-üstâz» (üstâdım) diye atıfta bulunur.

Sülemî (ö. 412/1021)

Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî — Nîşâbur'da doğdu ve vefât etti. Onun en mühim eseri Tabakâtü's-Sûfiyye — sûfîlerin biyografilerini ilk defa müstakil bir cilt olarak derleyen eser. Bu, Ebû Nuaym'ın Hilye'sinden bile öncedir. Sülemî, ayrıca Hakâ'iku't-Tefsîr isimli işârî tefsîriyle de mühimdir.

Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Nîşâbur (Horasân) doğumlu, vefâtı da Nîşâbur'da. Eş'arî (*klasik Sünnî kelâm okulu*) kelâmcısı; hocası Ebû Ali ed-Dekkâk — kayınpederi de aynı zat. Kuşeyrî, kelâmî olarak Eş'arî, fikhî olarak Şâfiî, tarîkat olarak Sülemî silsilesindendir. Kuşeyrî'nin er-Risâle'si tasavvufun klasik sünnî müdâfaası ve seyr u sülûk (*mânevî yolculuk*) (*mânevî yolculuğun adımları*) haritasıdır. Kuşeyrî, 445/1053'teki Mihne-i Eş'arîye'de (Selçuklu Veziri Kundurî'nin Eş'arî ulemâya zulmü) Bağdâd'a sürgün edildi; Nizâmü'l-Mülk vezir olunca dönebildi. Onun talebesi İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Cüveynî'nin de talebesi İmâm Gazâlî'dir.

KÜNYELER

Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015)

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)

Hücvîrî (ö. 465/1072)

Ali b. Osmân el-Hücvîrî el-Gaznevî — Gazne (Afganistan) doğumlu, Lahor'da (Pakistan) vefât. Türbesi bugün hâlâ Lahor'da büyük bir ziyâretgâhtır. Hücvîrî'nin Keşfü'l-Mahcûb'u Farsça'da yazılan ilk büyük tasavvuf metnidir. Hindistan-Pâkistân altkıtasının İslâmlaşmasında Çîştî silsilesinin habercisi sayılır.

Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038)

İsfahân'da doğdu ve vefât etti. Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ — 10 ciltlik dev antolojidir; sahâbe, tâbiîn, etbâ'-i tâbiîn (*tâbiîni gören üçüncü nesil*) ve erken sûfîlerin biyografî ve sözlerini sistematik olarak derler. Râbi'a'nın muhabbet niyâzı bu eserin 10. cildinden bilinir.

Beyhakî (ö. 458/1066)

Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî — Beyhak (Sebzevâr/Horasân) doğumlu. Şâfiî-Eş'arî hattın muhaddisi. Hocası Hâkim en-Nîsâbü'rî (Müstedrek'in müellifi). 14 cilt Şuabu'l-Îmân ve 10 cilt es-Sünenü'l-Kübrâ onun temel eserleridir. Şuab'ın 13. şu'besi (Zikrullâh) müstakil bir cilt boyutundadır ve bizim Kitap IV'te en geniş şekilde incelenecek olan koleksiyondur. Beyhakî, Kundurî Mihnesi sırasında o da hicrete zorlandı; sonra Nizâmü'l-Mülk döneminde döndü.

İmâm Gazâlî (ö. 505/1111)

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî — Tûs (Horasân) doğumlu, vefâtı da Tûs. İslâm düşünce tarihinin doruk şahsiyetlerinden. Hocaları: Cüveynî (Nîşâbur Nizâmiyesinde). Önce Bağdâd Nizâmiyesi'nin baş müderrisliğine atandı (484/1091), beş yıl sonra mânevî bir krizle bu görevi terk etti, Şâm-Kudüs-Mekke seyahatlerine çıktı; Tûs'a döndüğünde İhyâü Ulûmi'd-Dîn'i yazdı. İhyâ dört rub' (çeyrek) hâlinde tertib edilmiştir: Rub'u'l-İbâdât, Rub'u'l-Âdât, Rub'u'l-Mühlikât (helâk edici davranışlar), Rub'u'l-Müncîyât (kurtarıcı tutumlar). Her rub'da 10 kitap var; yâni toplam 40 kitap. Kitâbü'z-Zikr ve'd-Du'â (zikr ve dua kitabı) Rub'u'l-İbâdât'ın 9. kitabıdır. Gazâlî'nin tasavvufa kazandırdığı asıl şey: fıkıh-kelâm-tasavvuf

üçlünün bütüncül sünnî sentezi. Bu sentez, sonraki bütün Sünnî tasavvuf-medrese-tarîkat geleneğinin omurgasıdır. Gazâlî'nin İhyâ'sı 503/1109 civarı Murâbıt Endülüsünde Kâdî İbn Hamdîn el-Kurtubî tarafından yakım fetvâsına maruz kaldı; nüshalar Kurtuba, İşbiliye, Fas, Marakeş'te toplatılıp yakıldı. Buna rağmen mîras yaşamaya devam etti; sonradan Muvahhid devleti İhyâ'yı resmen iade etti.

1.7 Kavramın Anatomisi — Şematik Özet

Buraya kadar gördüğümüz kavram katmanlarını tek bir şemada toparlayalım. Zikir, üç kademedede ele alınır:

Kademe 1 — Kelime

Kök: ذ ك ر (ze-kâf-râ). Anlam: 1) Hıfz (hatırda tutmak, içe doğru); 2) İfâde (dile getirmek, dışa doğru).

Kademe 2 — Kur'ânî Kullanım

Altı dalga: a) Zikrullâh (Allâh'ı anmak); b) Ez-Zikr = Kur'ân; c) Zikrâ (öğüt); d) Tezkire (hatırlatma); e) Önceki kitaplar; f) Şeref-itibar.

Kademe 3 — Tasavvufî Mertebelendirme

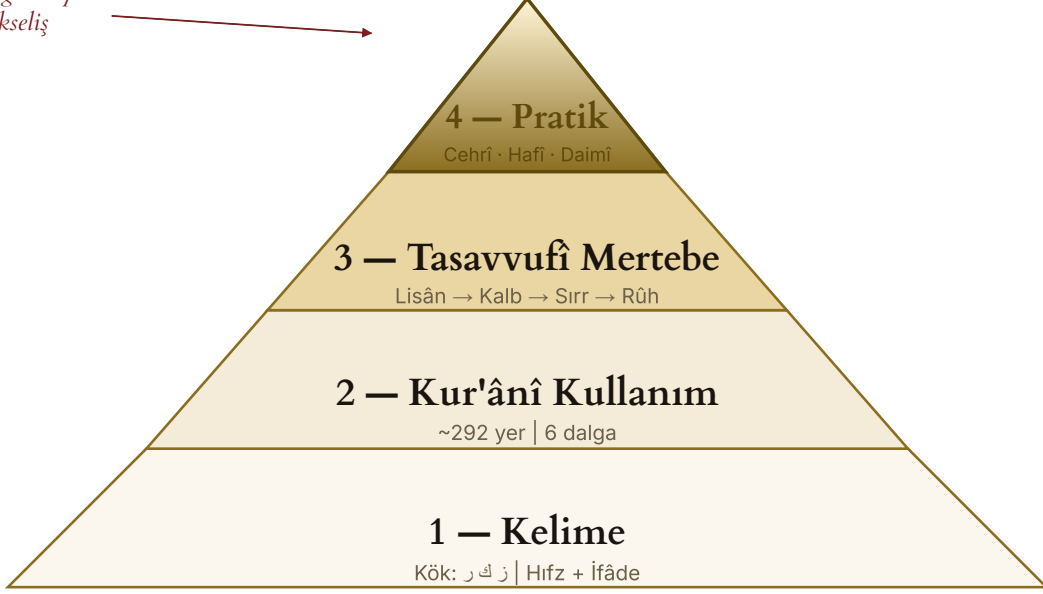
Dört mertebe: 1) Lisânî zikir (dilde); 2) Kalbî zikir (kalpte); 3) Sırrî zikir (gizli); 4) Rûhî zikir (fenâ — kendinden geçme).

Kademe 4 — Pratik Tatbîk

Üç yatay biçim: a) Cehrî (yüksek sesli, toplu, halka-i zikir); b) Hafî (sessiz, kalbî, münferid); c) Sayılı veya daimî (vird, hatm-i hâcegân (*Hâceler silsilesi — Nakşibendiyye'nin selefi*) (*Nakşibendîlerin toplu zikir programı*), evrâd). Bu dört kademe birbirini dışlamaz, hepsi tek bir gerçeğin farklı vechelerini ifade eder. Hz. Peygamber'in mîrasında bu kademe ve biçimlerin tümünden örnekler vardır; sonraki tarîkat geleneği onu daha sistematik tarzlarda yaşatmıştır.

Şema 1 — Zikrin Kavram Anatomisi: Dört Kademe

aşağıdan yukarı
yükseliş

Râgıb el-İsfahânî'den İbn Atâullâh'a kadar uzanan klasik tasavvuf, zikri tek bir kademedede değil; dilden başlayıp kalbe, kalpten sırra, sırdan rûha uzanan dikey bir merdivende okur. Pratik formlar (cehrî, hafî, daimî) bu merdiveni dışlamayan yatay çeşitlemelerdir.

Bölüm İlişki Atlası — Klasik Lugat ve İlk Sûfî Halkası

- **Râgıb el-İsfahânî** — *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*; sonraki bütün müfessirlerin başvuru kitabı.
- **İbn Manzûr** — *Lisânü'l-Arab*; 15 ciltlik Arap dili sözlüğü, Râgıb'ı genişleten klasik.
- **Hakîm et-Tirmizî** — Tirmizî'nin amcası; letâif nazariyâtının ilk sistemleştiricisi; *Beyânü'l-Fark*.
- **Cüneyd-i Bağdâdî halkası**: dayısı *Surrî es-Sakatî* → hocaları *Hâris el-Muhâsibî*, *Ebû Hamza el-Bağdâdî*; halifeleri *Şiblî*, *Cerîrî*, *Ebû Saîd el-Harrâz*, bir süre *Hallâc*.
- **Sehl Tüsterî** → halîfesi *Muhammed b. Sâlim* (Sâlimiyye kurucusu) → *Ebû Tâlib el-Mekkî* (*Kûtu'l-Kulûb*).
- **Klasik müellif zinciri**: *Sülemî* (*Tabakât*) → talebesi/damadı *Kuşeyrî* (*er-Risâle*) → talebesi *Cüveynî* → talebesi *Gazâlî* (*İhyâ*).
- **Hücvîrî** — Farsça ilk büyük tasavvuf metni *Keşfü'l-Mahcûb*; türbesi Lahor; Hindistan-Pâkistân Çiştî damarının habercisi.

TOPLU OLARAK

Birinci bölümümüzde **üç kademeli bir anatomi** ortaya çıktı. **Kelime kademesinde** zikrin iki kanatlı yapısı (hıfz-ifâde) gördük. **Kur'ânî kademesinde** kelimenin altı kullanım dalgasını izledik. **Tasavvufî kademesinde** dört mertebelik dikey merdiveni (lisân-kalb-sırr-rûh) ve onu dışlamayan üç pratik formu (cehrî-hafî-daimî) tanıdık. Hadis külliyâtında zikrin müstakil bir bahis olarak ele alındığı görüldü. Sahâbeden Cüneyd halkasına kadar uzanan canlı tatbîk, klasik tasavvuf eserlerinin yazılı sistemleşmesine zemin hazırladı. Bir sonraki bölüm, bu sistemleşmenin tarihî tabakalarını ayrıntılı izleyecek.

Zikrin Tarihî Doğuşu: Vahiyden Sistemleşmeye

İkinci bölümümüz **zikrin tarihî doğuş haritası**. Hz. Peygamber dönemindeki organik tatbîk, sahâbe ve tâbiîn neslindeki bireysel zühd, Bağdâd sûfî ekolünün yazılı sistemleşmesi, klasik tasavvuf eserlerinin doğuşu, ve nihayet tarîkat çağına geçiş — altı tabaka hâlinde. Her tabakada kim-hocası-talebesi-coğrafyası sırasıyla ana şahsiyetler izlenir. Bu tabakalı okuma, bir sonraki bölümde işlenecek cehrî ve hafî damarların hangi tarihî zemine basacağını anlamamızı sağlar.

2.1 Altı Tarihî Tabaka

Zikir, Hz. Peygamber'den itibaren bir kurum olarak değil, bir vazîfe olarak intikal etti. Kurum olarak teşekkül etmesi yüzyıllar sürer. Aşağıdaki altı tabaka, bu inşâ sürecinin haritasıdır. # Dönem Tarih Hususiyet
1 Asr-ı Saâdet 610-632 / Mekke-Medîne Kur'ân + sünnet — kurum değil vazîfe 2 Sahâbe-Tâbiîn 632-750 / Hicaz-İrak-Şâm Zühdî tatbîk — henüz tarîkat yok 3 Bağdâd Sûfî Ekolü 750-950 / Irak-Horasân Cüneyd, Bâyezîd, Hallâc — nazariye 4 Klasik tasavvuf eserleri 950-1150 / Horasân-Bağdâd Kuşeyrî, Hücûvî, Gazâlî — sistem 5 Tarîkat kuruluşu 1150-1350 / küresel Kâdirî, Yesevî, Rifâî, Nakşî, Mevlevî 6 Geç klasik ve modern 1350-bugün Halvetî, Müceddidî, Hâlidî, Tîcânî

2.2 Birinci Tabaka — Asr-ı Saâdet (610-632)

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat yaşadığı dönemde zikir, müstakil bir ibâdet olarak değil, bütün ibâdetlerin ve günün her vaktinin bir yönü olarak yaşandı. Hz. Aişe'nin Müslim'de geçen rivâyetinin (Tahâret 32) tekrar hatırlanması yerinde olur: «Resûlullâh (s.a.v.) bütün hâllerinde Allâh'ı zikrederdi.» Bu hâllerin başlıcaları şunlardır.

KÜNYELER

Hz. Aişe (ö. 58/678) — Medîne; Hz. Peygamber'in zevcesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı

Muakkıbat — Namaz sonu zikirleri

Buhârî (Ezân 155) ve Müslim (Mesâcid 23) — İbn Abbâs: «Resûlullâh'ın namazlarından sonra tekbîr (sesli zikir) ile çıkarlardı; öyle ki biz namazın bittiğini bu sesle bilirdik.» Klasik muakkıbat (namaz sonu zikirleri) tertibi: 33 sübhânallâh, 33 elhamdülillâh, 33 Allâhu ekber, sonra «Lâ ilâhe illâ'llâh vahdehu lâ şerîke leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamd ve hüve alâ külli şey'in kadîr» — Müslim'de (Mesâcid 26) sahîh isnâdla sâbittir.

KÜNYELER

İbn Abbâs (ö. 68/687) — *Tâif; Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, sahâbenin büyük müfessiri «tercümânü'l-Kur'ân»*

Sabah-akşam virdleri

Buhârî (Daavât) ve Tirmizî'de sabah-akşam tekrar edilmesi tavsiye edilen seyyidü'l-istigfâr (istigfârların efendisi), İhlâs-Felak-Nâs sûrelerinin üçer defa, Bakara'nın son iki âyeti, Âyetü'l-Kürsî vs. Seyyidü'l-istigfâr — Buhârî (Daavât 2) — Şeddâd b. Evs'ten: «Yâ Rabbî, Sen benim Rabbimsin, Sen'den başka ilâh yoktur. Beni Sen yarattın, ben Senin kulunum. Gücüm yettiğince Senin ahdin ve va'din üzereyim. Yaptığım kötülüklerin şerrinden Sana sığınırım, üzerimdeki ni'metini ikrâr ederim, günâhımı da ikrâr ederim. Beni bağışla — günâhları Sen'den başkası bağışlamaz.»

Hac telbiyesi — Cehrî zikrin sünnî temeli

Hz. Cibrîl'in açıkça yüksek sesle telbiye getirilmesi emri (Buhârî, Hac 26; Tirmizî, Hac 15). Telbiye: **لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ، لَا شَرِيكَ لَكَ** «Buyur Allâh'ım buyur, ortağın yoktur» buyur, hamd ve ni'met Sana mahsûstur, mülk Senindir, ortağın yoktur.» Bu yüksek sesli toplu zikir, cehrî zikrin Resûlullâh tarafından bizzat uygulanmış sünnî esasıdır. Mevlevî, Halvetî, Kâdirî halkalarının yapı taşı bu sünneti taklîd eder.

Vakit virdleri ve günlük dua tertibi

Vakitler (sabah-akşam, yatmadan önce, uyanınca, sıkıntıda, sevinçte, sefere çıkarken, döndüğünde, yemek başında-sonunda, abdest sırasında) için Resûlullâh'ın bizzat kullandığı dualar Nesâî'nin Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle'sinde sistemli olarak derlenmiştir. İmâm Nevevî'nin el-Ezkâr'ı bu mîrasın klasik sentezidir.

KÜNYELER

İmâm Nevevî (ö. 676/1277) — *Şâm; Şâfiî hadis ve fıkıh imamı, Riyâzü's-Sâlihîn ve Şerhu Müslim'in sahibi*

el-Ezkâr Mine'l-Ehâdis ve'l-Edhâr — Nevevî

İmâm Nevevî'nin (ö. 676/1277 — Şâm) eseri. Bütün gün-gece kuşatan zikir-duâ haritası: uyanmadan yatmaya, yemekten yolculuğa, hastalığa, ölüme kadar 14 ana bölümde sahîh hadislerle tertib edilmiş zikirler. Nesâî'nin *Ameli'l-Yevm*'inden klasik forma kavuşturulmuş hâlidir. Anadolu Osmanlı geleneğinde Kur'ân ile Buhârî'den sonraki üçüncü temel kitap mertebesinde.

Riyâzü's-Sâlihîn — İmâm Nevevî

Nevevî'nin (ö. 676/1277) 1.896 hadislik derlemesi. Bugün hâlâ dünyâ çapında okunan en yaygın ahlâk-tasavvuf metni. Klasik dînî-ahlâkî hadislerin konularına göre tertibi; Müslüman'ın günlük hayatının fikhî ve tasavvufî temel haritası. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı 8 ciltlik tahkîkli tercümesini yayımladı.

KİM KİM — ŞAHSİYET

İmâm Nevevî (Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref) 631-676 / 1233-1277 · Nevâ köyü (Şâm güneyi)

doğumlu, Dimaşk'ta yetişti

Hiç evlenmedi; 45 yaşında doğduğu köyde vefât. Mezhebi Şâfiî. Eserleri sonraki Sünnî dünyanın temel ders kitapları: *Riyâzü's-Sâlihîn*, *el-Erbaûn*, *Şerhu Sahîh Müslim*, *el-Mecmû'*, *el-Minhâc* ve *el-Ezkâr*. Klasik Sünnî hadis-fıkıh-tasavvuf sentezinin Şâm-Memlûk muhitindeki zirvesi.

2.3 İkinci Tabaka — Sahâbe ve Tâbiîn (632-750)

Hız. Peygamber'in vefâtından sonra sahâbe nesli, onun zikir tâlimini hayatlarına geçirdi. Bu dönemde zikir sistemli bir okul değildi, fakat bizzat tâkip edilen bir tutumdur. Aşağıda bu neslin temsilci şahsiyetlerini kim-nerede-kim-hocası-talebesi çerçevesinde takip ediyoruz.

Hız. Ebû Bekir es-Sıddîk (ö. 13/634)

Nerede: Mekke doğumlu, Medîne'de halîfe ve vefât. Hocası: Doğrudan Hız. Peygamber. Talebeleri (zikir-zühd hattında): Selmân-ı Fârisî, Hız. Ali (mütekâbil), Sa'd b. Ebî Vakkâs. Hafî zikir hattının sünnî silsilelerdeki başlangıcıdır. Garı Sevr (Sevr Mağarası) rivâyeti gereğince Nakşibendiyye onu hafî zikrin pîri sayar.

Hz. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)

Nerede: Mekke (Kâbe içinde) doğumlu, Kûfe'de şehîd. Hocası: Doğrudan Hz. Peygamber (aynı zamanda amca oğlu ve damadı). Talebeleri: Hasan-ı Basrî (rivâyet aldı), Kümeyl b. Ziyâd en-Nehaî, Üveys el-Karanî (Üveysî silsile burada başlar). Cehrî zikir hattının sünnî silsilelerdeki başlangıcıdır. Kâdiriyye, Rifâ'iyye, Şâzeliyye, Halvetiyye, Mevleviyye — hepsi onun silsilesinden gelir.

Ebû Hüreyre (ö. 59/678)

Nerede: Yemen-Devs kabilesi, Medîne'de vefât. Hocası: Doğrudan Hz. Peygamber, üç yıl boyunca süffâ ashâbından. Talebeleri: Ebû Sâlih es-Semmân, A'rec, Saîd b. el-Müseyyeb (tâbiînin fakîhi). En çok hadis rivâyet eden sahâbîdir. Beyhakî'nin Şuab'ında (no. 562) günde 12.000 teşbîh okuduğu rivâyet edilir; bu rakam onun diyetinin (12.000 dirhem) sayısıdır.

Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656)

Nerede: İran (Cî, İsfahân yakını) doğumlu; Medâin'de (Kteziphon, Bağdâd yakını) vefât. Hocası: Önce bir Hıristiyan ruhbân, sonra Hz. Peygamber. Talebeleri: Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (Hz. Ebû Bekir'in torunu), Hz. Ali'nin yakın çevresi. Hafî zikir silsilesinin ikinci halkası. Nakşibendî silsilesinde Hz. Ebû Bekir → Selmân-ı Fârisî → Kâsım b. Muhammed → Câ'fer es-Sâdık çizgisi tarihen sâbittir.

İbn Abbâs (ö. 68/687)

Nerede: Mekke doğumlu, Tâif'te vefât. Hocası: Hz. Peygamber (kendisinden duâ aldı: «Yâ Rabbî, ona Kitâbı öğret»), Hz. Ali, Hz. Übey b. Kâ'b. Talebeleri: Mücâhid, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime, Saîd b. Cübeyr. Tercümânü'l-Kur'ân — Kur'ân'ın tercümânı; tefsir ilmî onun çevresinde teşekkül etti. Bahsi geçen «namaz sonu tekbîr» rivâyeti (Buhârî 841, Müslim 583) onun mîrasıdır.

Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725)

Nerede: Medîne'de doğdu ve vefât etti. Hocası: Babası Muhammed b. Ebî Bekir, halası Hz. Aişe. Talebeleri: Câ'fer es-Sâdık (ona zikir talkîn etti), Mâlik b. Enes (İmâm Mâlik'in fıkıh hocası). Medîne fukahâsının yedilerinden. Nakşibendî silsilesinde tarihen hayli mühim bir halka.

Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Nerede: Medîne'de doğdu, Basra'da yetişti ve vefât etti. Hocası: Annesi Hayre (Hz. Ümmü Seleme'nin câriyesi; Hasan onu çoğu zaman Ümmü Seleme emzirmiştir), Hz. Ali, Hz. Enes b. Mâlik, İmrân b. Husayn (yaklaşık 70 sahâbîden rivâyet aldı). Talebeleri: Mâlik b. Dînâr, Abdülvâhid b. Zeyd, Eyyûb es-Sahtiyânî, Habîb el-Acemî, Süfyan-ı Sevrî (rivâyet alır), Vâsıl b. Atâ (Mu'tezile *(akıl-merkezli erken kelâm okulu)*)'nin

müessisi — Hasan'dan ayrıldı, «i'tezele anne» buradan gelir). Tasavvuf öncüsü kabûl edilen şahsiyetlerin başında o gelir. Onun hattından Cüneyd'e uzanan ana silsile bütün Sünnî tarikatların temelini oluşturur. Hasan'a atfedilen meşhur söz: «Tasavvuf, kalbi çok zikretmek ve mahlûkâtan kesilmiş olmaktır.»

Hız. Câ'fer es-Sâdık (ö. 148/765) — Tasavvufun ortak kavşakđı

Nerede: Medîne'de doğdu ve vefât etti. Hocası: Babası Muhammed el-Bâkır (5. Şîî imâm), annesi tarafından Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir. Talebeleri (Sünnî-Şîî hatlardan): İmâm Ebû Hanîfe (iki yıl ders aldı; «o iki yıl olmasaydı Nu'mân helâk olurdu» derdi), İmâm Mâlik («gözüm Câ'fer'den daha üstün bir kimse görmedi»), Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Vâsıl b. Atâ, Mûsâ el-Kâzım (7. Şîî imâm), Bâyezîd-i Bestâmî (rivâyete göre). İslâm düşüncesinin Sünnî, Şîî ve tasavvuf hatlarının bir arada kesiştiği nâdir kavşak şahsiyettir. Hem 6. Şîî İmâm, hem dört Sünnî mezhep imâmının ortak müracaat noktası, hem de neredeyse bütün Sünnî tasavvuf silsilelerinin halkalarındandır.

İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778)

Nerede: Belh (Horasân, bugünkü kuzey Afganistan) prensi; sarayı terk edince Şâm'a göçtü ve orada vefât etti. Hocası: Ebû Hanîfe, sonra Süfyân-ı Sevrî, Fudayl b. İyâz, Cüneyd-i Bağdâdî'nin ataları. Talebeleri: Şakîk-i Belhî, Hâtım el-Esamm, Ebû Tûrâb en-Nahşebî. Tarihte zühd hareketinin ikon şahsiyeti — «Belh prensi» motifi, sonraki bütün İslâm-i tasavvuf edebiyâtında tekrar edilir.

KÜNYELER

Şakîk-i Belhî (ö. 194/810) — *Belh*

Hâtım el-Esamm (ö. 237/852) — *Belh*

Râbî'a el-Adeviyye (ö. 185/801)

Nerede: Basra (Adviyye kabilesinden). Hocası: Hasan-ı Basrî hattından, Süfyân-ı Sevrî ile irtibatlı. Talebeleri: Süfyân-ı Sevrî, Râbî'a'nın sohbetinde bulunan kadın sûfîler, Şakîk-i Belhî. Saf muhabbet doktriinin kurucu şahsiyeti. Hayatı boyunca evlenmedi.

Fudayl b. İyâz (ö. 187/803)

Nerede: Horasân doğumlu, eşkıyalık döneminde Iraktan Horasânâ; sonra Mekke'ye yerleşip orada vefât etti. Hocası: İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Süfyân-ı Sevrî; Mansûr b. Mu'temir. Talebeleri: Süfyân b. Uyeyne, Abdullâh b. Mübârek, Bîşr el-Hâfî, İmâm Şâfî (Mekke'de sohbetinde bulundu), Halîfe Hârûn er-Reşîd (vaaz dinlemeye giderdi).

Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778)

Nerede: Kûfe'de doğdu, Basra'da vefât etti. Hocası: Hammâd b. Ebû Süleymân (Ebû Hanîfe'nin de hocası), Câ'fer es-Sâdık, Mansûr b. Mu'temir. Talebeleri: Abdullâh b. Mübârek, Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn (İmâm Mâlik ve İmâm Ahmed'in çağdaşları). Hadis-fıkıh-zühed üçlüsünün tâbiîn-etbâ'-i tâbiîn arası klasik temsilcisi. Sevrî mezhebi sonradan yok oldu fakat onun mîrası Şâfiî-Hanbelî-Sünnî hattın temelinde yaşamaya devam etti.

Ma'rûf el-Kerhî (ö. 200/815)

Nerede: Bağdâd'ın Kerh semti. Hocası: Sâbit b. el-Acem, Bekr b. Huneys; rivâyete göre 8. Şîî imâm Ali er-Rızâ. Talebeleri: Sırrî es-Sakatî, Ahmed b. Hanbel (büyük takdiriyle), Yahyâ b. Maîn. Sünnî tasavvuf silsilelerinin Bağdâd hattının kurucu halkası. Cüneyd'in dayısı Sırrî es-Sakatî onun talebesidir; bu hat Cüneyd'e ve oradan bütün sonraki tarîkatlere uzanır.

KÜNYELER

Ali er-Rızâ (ö. 203/818)

Bişr el-Hâfî (ö. 227/841)

Nerede: Merv (Horasân) doğumlu, Bağdâd'da vefât etti. Hocası: Mâlik b. Enes (İmâm Mâlik), Hammâd b. Zeyd, Fudayl b. İyâz. Talebeleri: Ahmed b. Hanbel (sohbetinde bulundu, onun hakkında «zamanının insanların seyyididir» dedi). Ahmed b. Hanbel'in zikir-zühed ehliyle tarihen sıkı bağı, Bişr el-Hâfî ve Ma'rûf el-Kerhî üzerinden somutlaşır. Bu, modern Selefiyye'nin «imamlar tasavvufa karşıydı» iddiâsının tarihen yıkımıdır.

2.4 Üçüncü Tabaka — Bağdâd Sûfî Ekolü (750-950)

Hicrî III. yüzyıl, tasavvufun yazılı sistem kazandığı dönemdir. Bağdâd, bu dönemde dünyanın en büyük şehri, Abbâsî hilâfetin başkentidir. Aşağıda bu ekolün temel şahsiyetlerini kim-hocası-talebesi-eseri çerçevesinde sıralıyoruz. (Cüneyd, Bâyezîd, Hallâc, Sehl Tüsterî hakkında ayrıntılı bilgi Kitap I § 1.5'te verilmiştir; burada o bilgiler kim-hocası-talebesi formatında genişletilmiştir.)

Sırrî es-Sakatî (ö. 253/867)

Nerede: Bağdâd. Tüccardı (sakatî = pazar esnafı). Hocası: Ma'rûf el-Kerhî. Talebeleri: Yeğeni Cüneyd-i Bağdâdî (sûfilîğin doruğu), Ebû Saîd el-Harrâz.

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857)

Nerede: Basra doğumlu, Bağdâd'da yetişti. Hocası: Babasından, sonra Bağdâd kelâm ve hadis çevresinden. Talebeleri: Cüneyd-i Bağdâdî (kelâm-tasavvuf hattı). Eseri: er-Riâye li-Hukûkullâh — muhâsebe-i nefis (kişinin kendini hesaba çekmesi) nazariyatının pîridir. İmâm Ahmed b. Hanbel onun kelâmcı yönüne mesafeli idi, ama eserlerinin değerini kabul ederdi. Gazâlî İhyâ'da onu yoğun olarak kullanır.

Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 286/899)

Nerede: Bağdâd. Hocası: Sırrî es-Sakatî, Bişr el-Hâfî. Eseri: Kitâbü's-Sıdk (Doğruluğun kitabı), Kitâbü'l-Fenâ ve'l-Bekâ — Fenâ-Bekâ nazariyatının ilk müstakil sistemleştiricisi.

Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/910) — Seyyidü't-Tâife

Nerede: Nihâvend (İran) doğumlu, Bağdâd'da yetişti ve vefât etti. Aslen Hazzâz (ipek dokumacısı) ve Kavârîrî (cam tüccarı). Hocaları: Dayısı Sırrî es-Sakatî (ana hat), Hâris el-Muhâsibî (kelâm-tasavvuf), Ebû Hamza el-Bağdâdî. Fıkhî hocası: Süfyân es-Sevrî ekolünün son temsilcilerinden Ebû Sevr. Halîfeleri ve talebeleri: Şiblî, Cerîrî, Ebû Muhammed el-Murtaîş, Mansûr el-Hallâc (bir süre dâhil), Ebû Saîd el-Harrâz, Ali b. Sehl el-İsfahânî. Sûfiliğin doruğu. Hicrî IV-V. yüzyıl klasik tasavvuf eserlerinin neredeyse tamamı onun mîrasına dayanır.

Bâyezîd-i Bestâmî (ö. 261/875 veya 234/848 — ihtilâflı)

Nerede: Bestâm (İran, Horasân bölgesi, bugünkü Şâhrûd yakını) doğumlu ve vefât. Hocası: Ebû Ali es-Sindî (Hind asıllı bir sûfî); rivâyete göre Hz. Câ'fer es-Sâdık'tan da rûhânî olarak feyz aldı (üveysî tarîkı). Cüneyd ile çağdaş, sukr (mânevî sarhoşluk) mektebinin pîri.

Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî (ö. 283/896)

Nerede: Tüster (İran, Hûzistân) doğumlu, Basra'da vefât etti. Hocası: Amcası Muhammed b. Sevvâr; daha sonra Mekke'de Zü'n-Nûn el-Mısrî ile görüşmesi rivâyet edilir. Halîfeleri: Muhammed b. Sâlim (Sâlimiyye'nin müessisi), Ebû Tâlib el-Mekkî (Sâlim'in talebesi olarak Sehl mîrasının ana taşıyıcısı).

Mansûr el-Hallâc (244-309/858-922) — Şehîd-i Aşk

Nerede: Beydâ (İran-Fars) doğumlu, Bağdâd'da idam edildi. Hocaları: Sehl Tüsterî (gençliğinde Basra'da iki yıl), Cüneyd-i Bağdâdî (halkasından dışlanmış), Amr b. Osmân el-Mekkî. Kitap I § 1.5'te ayrıntılı işlendi. Burada hatırlatma: idamından sonra bile Sünnî tasavvuf gelenekleri onu reddetmedi, şehîd-i aşk olarak yâd etti.

Zü'n-Nûn el-Mısrî (ö. 245/859)

Nerede: Yukarı Mısır (İhmim/Akhmim) doğumlu, Cîze'de vefât etti. Hocası: İsrâîlî asıllı hekim İsrâîl b. Buhârî; rivâyete göre Mâlik b. Enes'in sohbetinde bulundu. Ma'rîfet (irfânî bilgi) nazariyâtının pîri. «Ma'rîfet üç türdür: avâmın tasdîki, ulemânın istidlâli (delillendirmesi), evliyânın müşâhedesi.» Eski Mısır (Firavnî) sembolizmiyle Sünnî tasavvufu birleştiren ilk büyük müellif. Mısır mektebinin kurucusu.

Şiblî (ö. 334/946)

Nerede: Bağdâd'da yaşadı; vâlîlik yapmış bir devlet adamı iken Cüneyd halkasına dâhil oldu. Hocası: Cüneyd-i Bağdâdî. Talebeleri: Nasrâbâdî, Hüsri, Ca'fer el-Huldî, Ali ed-Dekkâk (Kuşeyrî'nin hocası). Hallâc idam edilirken cenâzesinde bulunan; vecd ehlinin sembol şahsiyeti.

KÜNYELER

Nasrâbâdî (ö. 367/977) — Nîşâbur

2.5 Dördüncü Tabaka — Klasik Tasavvuf Eserleri (950-1150)

Bu tabakanın temel müellifleri ve eserleri Kitap I § 1.6'da verildi. Şimdi her birini kim-hocası-talebesi-coğrafyası çerçevesinde yeniden tanıyalım, böylece silsile-i ilim (ilim zinciri) bağlantıları netleşsin.

Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988)

Nerede: Tûs (Horasân) doğumlu, Bağdâd-Şâm'da yetişti. Hocaları: Ebû Muhammed el-Cerîrî (Cüneyd halîfesi), Ca'fer el-Huldî, Ebû Bekir Muhammed b. Dâvûd ed-Dukkî. Eseri: el-Lüma' fî't-Tasavvuf.

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996)

Nerede: Cebel-i Mekke bölgesi; Basra'da yetişti, Bağdâd'da vefât etti. Hocası: Sehliyye-Sâlimiyye hattından Ebû'l-Hasan b. Sâlim (Sehl Tüsterî'nin halîfesi). Eseri: Kûtu'l-Kulûb. Gazâlî İhyâ'da onu bir kaynak olarak kullanır.

Sülemî (ö. 412/1021)

Nerede: Nîşâbur doğumlu ve vefât. Hocaları: İbn Cellâ ile Nasrâbâdî (Şiblî halîfesi). Talebeleri: Kuşeyrî (ana talebe), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (rivâyet ortağı), Hâkim en-Nîsâbûrî (Beyhakî'nin hocası). Eserleri: Tabakâtü's-Sûfiyye, Hakâ'iku't-Tefsîr (işârî tefsîr).

Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038)

Nerede: İsfahân doğumlu ve vefât. Hocası: Babası Abdullâh; hadis hocası Süleymân et-Taberânî (üç Mu'cem'in müellifi). Eseri: Hilyetü'l-Evliyâ (10 cilt).

Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Nerede: Nîşâbur. Hocaları: Ebû Ali ed-Dekkâk (Şiblî halîfesi, sonra kayınpederi), Sülemî, fıkıhta Ebû Bekir et-Tûsî (Şâfî), kelâmı Ebû Bekir b. Fûrek (Eş'arî). Talebesi: İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (Gazâlî'nin hocası). Eseri: er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. Hicret kararı: 445/1053 Mihne-i Eş'arîye'de (Selçuklu Vezîri Kundurî zulmü) Bağdâd'a göçe zorlandı; sonra Nizâmü'l-Mülk'ün vezârete gelişiyle (455/1063) Nîşâbur'a döndü.

Hücvîrî (ö. 465/1072)

Nerede: Gazne doğumlu, Lahor'da vefât. Hocası: Ebü'l-Fadl Muhammed b. el-Hasen el-Hutlî. Eseri: Keşfü'l-Mahcûb — Farsçada yazılmış ilk tasavvuf metni.

Beyhakî (ö. 458/1066)

Nerede: Beyhak (Sebzevâr, Horasân) doğumlu, Nîşâbur'da yetişti. Hocası: Hâkim en-Nîsâbûrî (Müstedrek'in müellifi). Eserleri: Şuabu'l-İmân (14 cilt), es-Sünenü'l-Kübrâ (10 cilt), Delâilü'n-Nübüvve, el-Esmâ ve's-Sıfât, Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr.

İmâm Gazâlî (ö. 505/III)

Nerede: Tûs (Horasân) doğumlu, Tûs'ta vefât. Hocaları: İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (Nîşâbur Nizâmiyesi). Talebeleri: Ebû Bekir b. el-Arabî (Endülüs Mâlikîsi), Ebû Mansûr et-Tûsî, Hakîm Senâî (Şâir, etkisi altında kaldı). İhyâü Ulûmi'd-Dîn (40 kitap, 4 rub'), Mişkâtü'l-Envâr, Kîmyâ-yı Sa'âdet (Farsça muhtasarı), el-Münkızu mine'd-Dalâl (mânevî otobiyografi).

2.6 Tabakanın Sonu — Tarîkat Kuruluşuna Geçiş

Hicrî VI/Milâdî XII. yüzyıl, tasavvufun bir grup yazılı eserden somut kurumsal yapılara — yâni tarîkatlere — geçtiği dönemdir. Bu dönüşümün üç odak şahsiyeti: Abdülkâdir-i Geylânî (Bağdâd, Kâdiriyye), Ahmed er-Rifâî (Vâsıt, Rifâ'iyye), Ahmed Yesevî (Yesi, Yeseviyye). Bu üç pîr birbirinden bağımsız üç ayrı coğrafyada (Bağdâd, Aşağı-Irak, Türkistan) hemen hemen aynı dönemde tarîkat tarzı kurumsal halka oluşturdular. Bu eşzamanlılık, klasik tasavvufun yazılı sistemleşmesinden sonra kurumsallaşmaya geçişinin tarihî bir zarûret olduğunu gösterir. Bu üç tarîkatın ve sonraki büyük tarîkatlerin (Şâzeliyye, Halvetiyye, Mevleviyye, Nakşibendiyye) ayrıntılı incelemesi Kitap V'te (İkinci Cilt) yapılacaktır. Şimdi bu noktadan kavşağa — cehrî ve hafî damarlarına — geçiyoruz.

Bölüm İlişki Atlası — Vahiyden Sistemleşmeye Altı Tabaka

- **Hız. Ebû Bekir** → *Selmân-ı Fârisî* → *Kâsım b. Muhammed* (Hz. Ebû Bekir'in torunu) → *Câ'fer es-Sâdık*'ın anne tarafı (hafî hat).
- **Hız. Ali** → *Hasan-ı Basrî* (süt yoluyla Ehl-i Beyt yakını) → *Mâlik b. Dînâr, Habîb el-Acemî, Eyyûb es-Sahtiyânî* (cehrî hat).
- **Câ'fer es-Sâdık merkezi:** *Ebû Hanîfe* (iki yıl talebe), *İmâm Mâlik* (akrabâlık + sohbet), *Süfyan es-Sevrî, Bâyezîd Bestâmî* (üveysî), *Câbir b. Hayyân*.
- **İbrâhîm b. Edhem** (Belh prensi) → talebeleri *Şakîk-i Belhî, Hâtım el-Esamm, Ebû Tûrâb en-Nahşebî* → Cüneyd halkası.
- **Ma'rûf el-Kerhî** (Bağdâd hattı kurucu halka) → *Sırrî es-Sakatî* → yeğeni *Cüneyd-i Bağdâdî*.
- **Bişr el-Hâfî** — *İmâm Ahmed b. Hanbel*'in yücelttiği zat: «Onun yanında küçük çocuk gibi hissederim.»

TOPLU OLARAK

Bu bölümün asıl tespiti şudur: Zikir, Hz. Peygamber'den itibâren bir kurum olarak değil bir vazîfe olarak intikal etti; kurumlaşması yüzyıllar sürdü. Altı tabaka boyunca — Asr-ı Saâdet, sahâbe-tâbiîn, Bağdâd ekolü, klasik eserler, tarîkat kuruluşu, geç klasik ve modern — aynı vahyî nüve farklı kültürel zeminlerde farklı biçimlerde yaşadı. Bu altı tabakanın iç sürekliliği, modern Selefîyye'nin "tasavvuf sonradan eklenmiş bir bid'attır" iddiâsını tarihen yıkar. Bir sonraki bölüm, bu sürekliliğin iki ana damarını — cehrî ve hafî — karşı karşıya getirecek.

Cehrî ve Hafî Zikir: İki Damar

Üçüncü bölüm, zikrin **iki damarını** — cehrî (yüksek sesli) ve hafî (sessiz, kalbî) — karşı karşıya getirir. Sünnî tarikatlar bu iki damardan iner: cehrî Hz. Ali'den, hafî Hz. Ebû Bekir'den. Hz. Câ'fer es-Sâdık iki damarın kavuştuğu kavşaktır. Her iki damarın Kur'ânî ve hadisî delilleri, Arâf 205 âyetinin yedi büyük müfessirdeki yorumu, Suyûtî'nin 25 hadisle yaptığı sistematik cehrî zikir müdâfaası, ve nihayet sekiz tartışmalı meselenin hakikat-i hâlleri burada işlenir. Sonuç: iki damar birbirini dışlamaz; aynı pîrden iki ayrı meşrep çıkabildiği gibi, aynı mü'min iki damardan da içebilir.

3.1 İki Damarın Kaynağı

Sünnî tasavvuf silsileleri (şeyhler zincirleri) Hz. Peygamber'den iki ayrı kanalla iner. Bunlar sırasıyla cehrî (yüksek sesli) ve hafî (sessiz, kalbî) zikrin tarihî damarlarıdır. Cehrî hat: Hz. Peygamber → Hz. Ali → Hasan-ı Basrî → Ma'rûf el-Kerhî → Sırrî es-Sakatî → Cüneyd-i Bağdâdî → klasik tarikatlerin neredeyse tamamı. Hafî hat: Hz. Peygamber → Hz. Ebû Bekir es-Siddîk → Selmân-ı Fârisî → Kâsım b. Muhammed → Câ'fer es-Sâdık → Bâyezîd-i Bestâmî (üveysî tarîkiyle) → ... → Yûsuf-i Hemedânî → Abdülhâlik-ı Gucdüvânî → Bahâeddîn Nakşibend → Nakşibendiyye. Önemli nokta: Câ'fer es-Sâdık iki damarın kavuştuğu kavşaktır. Cehrî damarda Hasan-ı Basrî üzerinden, hafî damarda Kâsım b. Muhammed üzerinden geliyor; her iki silsilenin de halkasıdır. CEHRÎ DAMAR HAFÎ DAMAR Hz. Muhammed (s.a.v.) Resûlullâh Hz. Muhammed (s.a.v.) Resûlullâh Hz. Ali (k.v.) ö. 40/661 — Kûfe Hz. Ebû Bekir (r.a.) ö. 13/634 — Medîne Hasan el-Basrî ö. 110/728 — Basra Selmân-ı Fârisî ö. 36/656 — Medâin Habîb el-Acemî / Mâlik b. Dînâr ö. 156/773 (Habîb) — Basra Kâsım b. Muhammed ö. 107/725 — Medîne Dâvûd et-Tâî / Ma'rûf el-Kerhî Ma'rûf ö. 200/815 — Bağdâd Hz. Câ'fer es-Sâdık ö. 148/765 — Medîne Sırrî es-Sakatî ö. 253/867 — Bağdâd Bâyezîd-i Bestâmî (üveysî) ö. 261/875 — Bestâm Cüneyd-i Bağdâdî ö. 297/910 — Bağdâd Ebû'l-Hasan Harakânî ö. 425/1033 — Bistâm Abdülkâdir Geylânî (Kâdiriyye) ö. 561/1166 — Bağdâd Ebû Ali el-Fârmedî ö. 477/1084 — Tûs Ahmed er-Rifâî (Rifâ'iyye) ö. 578/1182 — Vâsıt Yûsuf-i Hemedânî ö. 535/1140 — Merv Ahmed Yesevî (Yeseviyye) ö. 562/1166 — Yesi Abdülhâlik-ı Gucdüvânî ö. 575/1179 — Buhârâ Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî (Şâzeliyye) ö. 656/1258 — Humeysra Bahâeddîn Nakşibend (Nakşibendiyye) ö. 791/1389 — Buhârâ Ömer el-Halvetî (Halvetiyye) ö. 800/1397 — Tebriz İmâm-ı Rabbânî (Müceddidiyye) ö. 1034/1624 — Sirhind Mevlânâ Celâleddîn (Mevleviyye) ö. 672/1273 — Konya Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (Hâlidîyye) ö. 1242/1827 — Şâm

KÜNYELER

Câ'fer es-Sâdık (ö. 148/765) — Medîne'de doğdu ve vefât etti

KİM KİM — ŞAHSİYET

Hâce Muhammed Bahâeddîn Nakşibend 718-791 / 1318-1389 · Buhârâ — Kasr-ı Hindüvân (Kasr-ı Ârifan)

Nakşibendiyye'nin müsemmâ pîri. '*Nakşibend*' lakabı kumaş üzerine nakış işlemek anlamına gelir; rivâyete göre çiftçilik ve nakkâşlık gibi sıradan meslekleri terk etmedi — bu, Nakşibendiyye'nin '*çarşıda evvel Allâh*' prensibinin bizzat pîrden gelen örneğidir. Hocaları: Bâbâ Semmâsî, Emîr Külâl; üveysî yolla Abdülhâlik-ı Gucdüvânî. Hafî zikri '*kalb-i sanavber*'e (çam kozalağı şeklindeki kalbe) odaklandığı, *vukûf-i kalbî*'yi sülûkün en yüksek mertebesine yerleştirdi.

KİM KİM — ŞAHSİYET

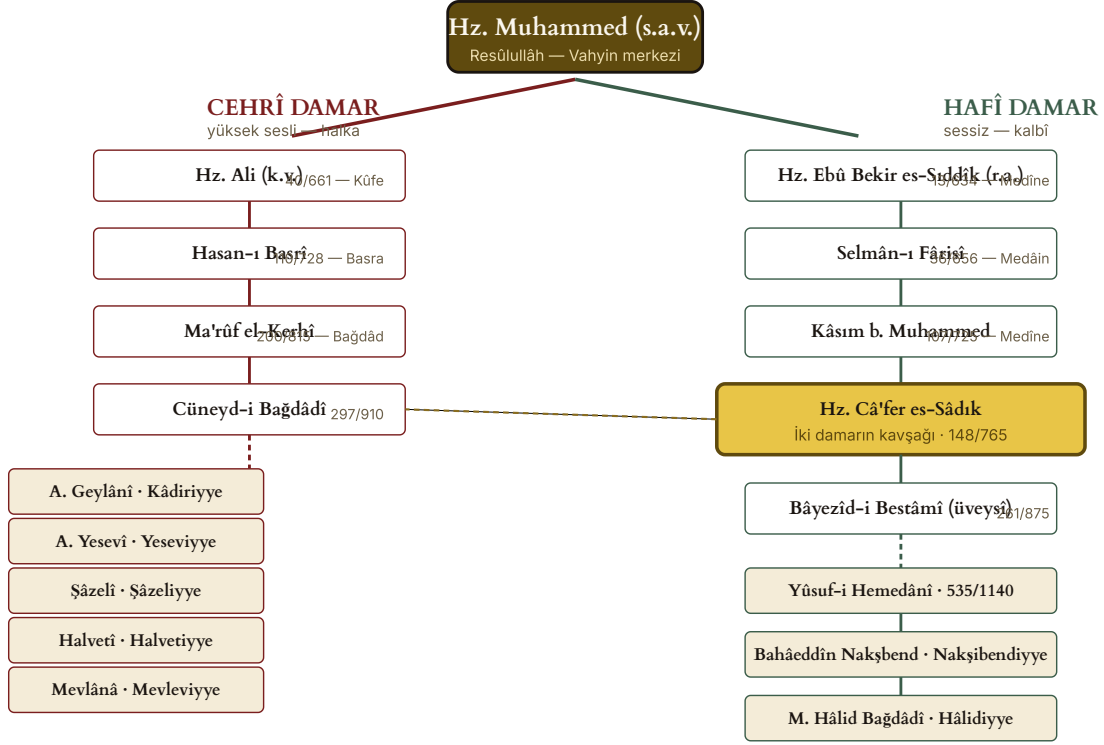
İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî 971-1034 / 1564-1624 · Sirhind (Hindistan-Pencap) doğumlu ve vefât

Müceddidiyye'nin kurucusu. Lakabı *Müceddid-i Elf-i Sâni* (ikinci bin yılın müceddidi). Hocası Hâce Bâkî-billâh (Delhi). Babürlü Şâhı Ekber'in *Dîn-i İlâhî* projesine karşı muhâlefeti meşhurdur; Cihangîr Şâh tarafından 1619'da Gwalior Kalesi'ne hapsedildi, sonra serbest bırakıldı. *Mektûbât*'ı (3 cilt, 530 mektup) tarihen Nakşibendî tasavvufunun ana klasiklerinden. Letâif-i hams (Kalb, Rûh, Sırr, Hafî, Ahfâ) onun sistemleştirdiği klasik şekildir.

KİM KİM — ŞAHSİYET

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî 1193-1242 / 1779-1827 · Şehrîzor (Kuzey Irak) doğumlu, Şâm'da vefât Hâlidîyye'nin pîri. Aslen Kürt (Câf kabilesinden); Bağdâd'da Şâfiî fıkıh okudu; 1809'da hac niyetiyle Hicâz'a, oradan Hindistan'a geçti; Delhi'de Abdullâh-ı Dehlevî'nin dergâhında bir yıl halvete girdi, halîfe oldu, döndü. Sünnet-i seniyyeye sıkı bağlılık + Şâfiî fıkıh disiplini + Eş'arî kelâm tahsîli + Nakşibendî-Müceddidî tasavvuf sentezi — bu sentez, klasik İslâm akîdesi-fıkıh-tasavvuf üçlüsünün modern dönem öncesi son büyük örneğidir. ~70 halîfe yetiştirdi; küresel Hâlidîyye ağı.

Şema 3 — Cehrî ve Hafî Damar: Bir Asıldan İki Kanal

H. Câ'fer es-Sâdık: Hem cehrî hattın (Hasan-ı Basrî üzerinden), hem hafî hattın (Kâsım b. Muhammed üzerinden) ortak halkası.

*İki damar farklı doktrin değil; aynı vahyin iki mizâca, iki kültüre, iki coğrafyaya verilmiş cevaplarıdır.
Bahâeddîn Nakşibend'in formülü: "Bizim yolumuz hafîdir, lâkin inkâr da etmeyiz."*

3.2 Önemli Notlar

Yûsuf-i Hemedânî kavşağı: Hâce Yûsuf-i Hemedânî'nin iki büyük talebesi vardır: Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (hafî → Hâcegân/Nakşibendiyye) ve Ahmed Yesevî (cehrî → Yeseviyye). Yâni aynı pîrden iki ayrı meşrep çıkar. Bu, mizâca göre meşrûiyet (kişinin yapısına göre uygun yolun farklılığı) doktrininin tarihî temelidir. Câ'fer es-Sâdık merkezi: H. Câ'fer es-Sâdık hem Şîî İmâmiyye'nin 6. imâmı, hem Sünnî Ebû Hanîfe ve Mâlik'in hocası, hem de neredeyse bütün Sünnî tasavvuf silsilelerinin ortak halkasıdır. Bu, Sünnî-Şîî tasavvuf-irfân hatlarının tarihen iç içe geçtiğini gösterir. Anadolu kavşağı: Hacı Bayrâm-ı Velî Halvetiyye ve Nakşibendiyye'yi tek tarîkatta birleştirdi. Anadolu tasavvufunda saf cehrî veya saf hafî bir gelenek yoktur; her şey sentezdir.

KÜNYELER

Hâce Yûsuf-i Hemedânî (ö. 535/1140) — *Merv'de vefât etti*

Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1430) — *Ankara*

3.3 Cehrî Zikrin Delilleri

Kur'ân delilleri

Ahzâb 33/41-42: «Ey iman edenler! Allâh'ı çok zikr ile zikredin; sabah-akşam O'nu teşbîh edin.» Burada «kesîren» (çokça) emri, sayıca ve sesce çoğalmayı kapsar. Bakara 2/200: «Atalarınızı andığınız gibi, hatta daha şiddetle (eşedde zikrâ) Allâh'ı anın.» Câhiliye Araplarının hac dönüşünde çarşıda atalarını yüksek sesle övdüğü bilinir; âyet bunu Allâh'ın zikriyle aşmayı emreder. Bu, cehrî halka geleneğinin Kur'ânî temellerinden biridir. Hac 22/27, Bakara 158: Hac telbiyesi — Cibrîl'in açık emriyle yüksek sesli. Cum'a 62/10: «Vezkurullâhe kesîren — Cum'adan sonra çarşıya dağıldığınızda Allâh'ı çok zikredin.» Mescid dışında, kalabalık içinde devam eden zikir. A'râf 7/205: «Rabbini nefsinde, korku ve niyâz ile, düne'l-cehri mine'l-kavl olarak an.» Burada «düne'l-cehr» (yüksek sesin altında) ifadesi, cehrin tamamen yasaklanması değil mu'tedil olması anlamındadır. Bu nokta Elmalılı'nın tefsîrinde özellikle vurgulanır (aşağıda § 3.5'te genişçe işlenecektir).

Hadis delilleri

Cehrî zikrin hadis delillerini Suyûtî 25 başlık altında derlemiştir. En sahîh ve meşhur olanlar: Buhârî (841) & Müslim (583) — İbn Abbâs: Resûlullâh'ın namazlarının bittiğini biz tekbîr sesi ile bilirdik. Müslim (2675) — Ebû Hüreyre hadis-i kudsîsi: «Beni bir topluluk içinde zikrederse, Ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim.» («Fî melein» kaydı toplu cehrî zikre delâlet.) Müslim (2689) — gezici melekler ve halka-i zikir hadisi. Halkanın ne olduğu rivâyetin metninde bizzat açıklanır: melekler «Onları seni teşbîh, tehlîl, tekbîr ederken bulduk» derler. Yâni bu cehrî bir zikirdir. Buhârî & Müslim — telbiye hadisi: Cibrîl'in cehrî telbiye emri. Tirmizî (Daavât 6, no. 3375) — Mu'âz b. Cebel'den: «Sizi en hayırlı, derecede en yüce, infâktan ve cihâddan üstün amele haber vereyim mi: Zikrullâh.» Beyhakî, Şuab no. 522 — İbn Ömer'den: «Allâh'ı çok zikredin, hatta size mecnûn desinler.» (Ayrıca Ahmed, Müsned 3/68; İbn Hibbân, Sahîh no. 817; Hâkim sahîh sayar, Zehebî tasdîk eder.) Beyhakî, Şuab no. 1024 — Hâlid b. Velîd kanalıyla: «Allâh'ın zikriyle geçen bir gece, Allâh yolunda kılıcı kırılana kadar vuruşmaktan hayırlıdır.»

3.4 Hafî Zikrin Delilleri

Kur'ân delilleri

A'râf 7/205: Yukarıda zikredildi. Aynı âyet hem cehrî mu'tedil (asıl olan kavl-i mu'tedil) hem hafî zikre (asıl olan kalpteki tezarru' ve hîfe — niyâz ve korku) delâlet eder. A'râf 7/55: «Rabbimize tezarru' ve hufyeten (gizlice) dua edin. Çünkü O haddi aşanları sevmez.» Tâhâ 20/7: «Sesini yükseltsen de [O bilir]; çünkü O sırrı da, sırrıdan daha gizli olanı da bilir.» Zikrin sesle değil mâna ile değerinin temeli. İsrâ 17/110: «Namâzında ne çok sesini yükselt, ne tamamen alçalt; ikisi arasında bir yol tut.» Kıraat (Kur'ân okuyuş) için söylenen bu âyet, zikir için de prensip olarak alınır.

Hadis delilleri

Ahmed (Müsned 1/172), Ebû Ya'lâ (no. 729) — Sa'd b. Ebî Vakkâs: «Zikrin hayırlısı hafî olanı, rızkın hayırlısı yetecek kadar olanıdır.» (Sened hasen mertebesinde.) Buhârî & Müslim — Ebû Mûsâ el-Eş'arî: Sefer esnasında ashâb yüksek sesle Allâh'ı zikrettiğinde Hz. Peygamber: «Ey insanlar, kendinize acıyın; siz sağıra veya uzakta olana seslenmiyorsunuz. Sizinle olan Semî' ve Karîb'tir.» Bu rivâyet aşırı cehrin (cehir-i fâhiş) yasaklanmasına delâlet eder; mu'tedil cehre değil. Buhârî 660 — yedi sınıf hadisi: «Yalnız iken Allâh'ı zikredip gözleri yaşaran» Allâh'ın gölgesinde yedinci sınıftır. Hâlî (yalnız) zikrin temel dayanağı. Garu Sevr (Sevr Mağarası) rivâyeti: Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir'e mağarada hafî zikir talkîn etti. Sünnî hadis kütüphanesinde sahîh isnâdla yok, tarîkat tarîkıyle Nakşibendiyye geleneğinde sâbittir.

3.5 A'râf 205 — Yedi Müfessirin Mukayesesi

A'râf 205, hem cehrî hem hafî zikir tartışmalarının döndüğü ana âyettir. Aşağıda yedi büyük müfessirin yorumunu mukayeseli olarak veriyoruz: Müfessir Ekol Aslî tez Taberî Selef-naklî İki mânâ da câiz; mübalağa nehî (aşırı bağırma yasaklanmıştır) Râzî Şâfiî-Eş'arî Sekiz vecih; mu'tedil cehir câiz; namaz dışında hafî esas Kurtubî Mâlikî Kerâhet-i tenzîh (hoş görülmemiştir, ama haram değil) Âlûsî (ö. 1270/1854) Hanefî-Nakşî-Kâdirî İki de matlûb (istenmiş); sûfî sentez ile cevap İbn Âşûr (ö. 1393/1973) Mâlikî-Şâzelî Genel asıl sırrî; sünnet ile tahsîs cehir Elmalılı Hanefî-Nakşî «Dûne'l-cehr» = mu'tedil cehir, kalb esas; cehir tamamen kalkmaz Tabâtabâî İmâmî-İrfânî Kalbî zikir efdal; cehrî zikir kalbî zikrin sûreti

KÜNYELER

Taberî (ö. 310/923)

Râzî (ö. 606/1210)

Kurtubî (ö. 671/1272)

Elmalılı (ö. 1361/1942)

Tabâtabâî (ö. 1402/1981)

Asıl tespit: Hiçbir mu'teber müfessir (*tefsir âlimi*) A'râf 205'in cehrî zikri haram kıldığını söylemez. Mesele cehir-i fâhiş (aşırı bağırma) ile cehir-i mu'tedil (orta sesli) arasındadır. Elmalılı'nın katkısı özellikle önemlidir: «dûne'l-cehr» (yüksek sesin altında) ifadesini «cehrin tamamen kaldırılması değil, alt mertebesi» olarak okur. Yâni mu'tedil sesli zikir A'râf 205 ile yasaklanmamıştır. Bu yorum, sonraki Sünbül Sinân ve diğer Halvetî pîrlerinin devran (*Halvetîlerin halka şeklinde dönerek yaptığı toplu zikir*) müdâfaasının ana dayanağı olacaktır.

3.6 Suyûtî'nin Netîce'si — 25 Hadisle Sistemik Müdâfaa

Celâleddîn es-Suyûtî. Memlûk Mısırının en velûd (üretken) âlimlerinden; 600'e yakın eser yazdığı söylenir. Şâfiî-Eş'arî hattındadır. Hocaları: Şemseddîn es-Sehâvî değil — onunla rakipti — bilakis İbn Hacer el-Askalânî'nin diğer talebeleri Alemüddîn el-Bulkînî, Şerefüddîn el-Münâvî. Tasavvufî intisâbı: Şâzelîyye

silsilesinden. Eseri: Netîcetü'l-Fikr fî'l-Cehr bi'z-Zikr — cehrî zikre yönelik İbn Teymiyye-İbn Kayyim çizgisindeki itirazlara cevap olarak yazılmış müstakil risâle.

KÜNYELER

Celâleddin es-Suyûtî (849-911/1445-1505) — *Asyût/Mısır doğumlu, Kâhire-Ravza adasında vefât*

Suyûtî'nin üç ana tezi

Cehrî zikir prensip olarak mubâhtır (helâldir), bilakis bazı hâllerde müstehab (sevap kazandıran)tır. Halka-i zikir (toplu zikir oturumu) sahîh sünnetle sâbittir; Müslim'in halaka rivâyeti açık delildir. Cehrin mübalağaya kaçması, riyâyâ bulaşması, başkalarını rahatsız etmesi hâllerinde mekrûh (hoş görülmeyen) olur — ama bu aslî hükmü değil ârizî (sonradan ortaya çıkan) hâli ilgilendirir.

Netîce'de derlenen 25 başlık altında önde gelen rivâyetler

Buhârî 841 ve Müslim 583 — İbn Abbâs tekbîr hadisi. Müslim 2675 — Ebû Hüreyre hadîs-i kudsîsi («fî melein» kaydı). Müslim 2689 — Halaka-i zikir ve gezici melekler. Tirmizî 3377 — Mu'âz: «Allâh zikrullâhdan üstün ne ile günâhtan kurtulur?» Ebû Dâvûd ve Tirmizî — Telbiye hadisi (Cibrîl'in cehrî emri). Ahmed Müsned 3/142 — «Allâh meleklerle iftihâr eder» hadisi (zikir halkasında bulunan toplulukla). Ahmed 4/268 ve Ebû Dâvûd — Muâviye'nin halka-i zikir mescidine ziyareti rivâyeti. Beyhakî, Şuab — «Mecnûn deyinceye kadar zikredin» rivâyeti. Tirmizî — «Bizim aramızda iki rü'yâ var: melekler ve dünyâ rü'yâsı» hadisinde toplu zikir bahsi. Ahmed Müsned 4/188 — Hz. Peygamber'in toplu Lâ ilâhe illâ'llâh çekiş tatbîkı. İbn Hacer el-Heytemî, Nevevî, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî — bütün bu büyük âlimler Suyûtî'nin pozisyonunu desteklemiştir. Yâni cehrî zikrin meşrûiyeti tarihen klasik Sünnî ulemânın icmâ (*ulemânın oybirliği*)'sıyla (oybirliğiyle) yerleşmiştir.

KÜNYELER

İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) — *Mekke; Şâfiî*

Nevevî (ö. 676/1277) — *Şâm*

Abdülvehhâb eş-Şa' (ö. 973/1565) — *Mısır; Şâzelî*

3.7 İbn Teymiyye-Suyûtî Mukâbelesi

İbn Teymiyye Takıyyüddîn Ahmed. Sünnî-Selefi çizginin en sert temsilcisi; Hanbelî fakîhi. Tarihen «tasavvuf düşmanı» olarak gösterilir ama bu kısmen yanlış bir okumadır. İbn Teymiyye'nin gerçek tutumu (Mecmûu'l-Fetâvâ XI. cilt, «Tasavvuf» bahsi): Sünnî sûfiliği — Cüneyd, Hasan-ı Basrî, Fudayl b. İyâz, Sırrî Sakatî, Ma'rûf el-Kerhî — açıkça över. Tasavvuf adına olan bid'atleri (zikirde devran, raks, şathiyyât, garu vakfeler) eleştirir. Toplu zikir prensibini reddetmez; eleştirisi ritmik şekiller, devran ve ney-saz eşliğinde icra üzerinedir. İbnü'l-Arabî'nin vahdetü'l-vücûd doktriinden ciddi şekilde rahatsızdır ve bunu kelâmî-akîdevî olarak reddeder. Suyûtî, İbn Teymiyye'nin tasavvuf-içi eleştirisini değil, kategorik reddiyeci tutumunu

kullanan sonraki nesli (özellikle Vehhâbî (M. b. Abdülvehhâb'ın 1744'te kurduğu, klasik tasavvufa karşı sert hareket) öncesi Necd hareketlerini) hedef alır. Suyûtî'nin Netîce'si İbn Teymiyye'ye doğrudan ad zikrederek cevap vermez; ama meselelerini sistematik olarak çürütür.

KÜNYELER

İbn Teymiyye Takıyyüddîn Ahmed (661-728/1263-1328) — Harrân doğumlu, Şâm Kal'a hapsinde vefât

Mecmû'u'l-Fetâvâ — İbn Teymiyye

İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328 — Şâm) 37 ciltlik fetvâ ve risâle külliyyâtı; klasik İslâm fetvâ-risâle koleksiyonunun en geniş tek-müellif eseridir. 11. cilt bütünüyle tasavvufa ayrılmıştır ve bu cilt okunduğunda görülür ki İbn Teymiyye'nin tasavvufa karşı tutumu modern Selefiyye söyleminin sandığı gibi basit kategorik bir red değil, nüanslı bir tahkîktir.

3.8 Tartışmalı Meseleler ve Hakikatleri

Tarihen sıkça çatışma çıkaran sekiz mesele ve hakikat-i hâlleri:

1. Garu Sevr rivâyeti (Hz. Ebû Bekir'e hafî talkîn)

Sünnî hadis külliyyâtında sahîh isnâdla yok; tarîkat tarîkıyle kabul. Hadis tekniği farklı epistemolojiyle (bilgi anlayışıyla) ölçülmelidir. Mağarada Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i teskîn etmesi sahihtir; ona zikir talkîn ettiği rivâyeti ise Nakşibendiyye'nin keşfi yorumudur.

2. İbn Mes'ûd Dârimî rivâyeti (mescidde sayılı zikir reddi)

Dârimî'nin Sünen'inde geçer: Abdullâh b. Mes'ûd'un mescidde halka kuran ve «sübhânallâh yüz, elhamdülillâh yüz, Allâhu ekber yüz» diye sayan bir topluluğu uyarması rivâyeti. Senedinde Amr b. Selime el-mechûl (kimliği belirsiz) vardır. Sahîh olsa bile reddedilen «şer'an sübût bulmamış yeni bir tertîb»dir, sayılı zikrin kendisi değil. İbn Mes'ûd'un yegâne itirazı: «Resûlullâh'ın kurmadığı bir tertîble bid'at sayılırdı.» Bu, sayılı zikrin tümünün reddi değildir — bilakis Ümmü Hânî hadisi (Ahmed Müsned 6/344) sayılı zikrin (yüz tekbîr, yüz tahmîd, yüz teşbîh) sünnî temelidir.

3. Şathiyyât («Sübhânî», «Ene'l-Hak» gibi sözler)

Fenâ hâlinde söylenmiş sözlerdir; sahv (uyanıklık) hâlinde söylenirse küfür olur. Cüneyd'in sahv mektebi tasavvufun sınırlarını burada çizdi. Tarihen Hallâc'ın idamı bu sınırın acı tezâhürüdür.

4. Yesevî zikr-i erresi

Yeseviyye'nin hususi zikr-i erre (testere zikri — derinden, boğazdan gelen Allâh sesi) Sünnî mütevâtir (*çok sayıda râvîden gelen, tartışmasız yaygın rivâyet*) bir uygulama biçimi değildir, ama bid'at-i seyyie (kötü bid'at) de değildir. Tarîkata mahsus mizâca uygun bir tarzdır. Bahâeddîn Nakşibend'in meşhur cümlesi: «Bizim yolumuz hafidir, lâkin inkâr da etmeyiz.»

5. Mevlevî semâ'ı

Müzik tartışması mezhep ihtilâfıdır. Klasik dönem Osmanlı şeyhülislâmları (Ebussuûd Efendi, ö. 982/1574) semâ'a resmî müsâ'ade vermişlerdir.

6. Halvetî devranı

Sünbül Sinân Risâletü't-Tahkîkiyye fî Şerefi'd-Devrân'da 12 vecihle müdâfaa etti. Bid'at-i hasene (güzel bid'at) kabûlü tarihen yerleşmiştir.

KÜNYELER

Sünbül Sinân (ö. 936/1529) — *İstanbul Koca Mustafa Paşa*

7. Râbîta (Nakşî-Hâlidî)

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin tâlîmiyle yaygınlaşan râbîta (mürşidi kalpte hazır tutma) sünnetle sâbit değildir, ama şirk veya bid'at-i seyyie olarak da delillenemez. Muhabbet-i fillâh (Allâh için sevgi) çerçevesinde bid'at-i hasene (*güzel sonradan-uygulama*) kabûl edilir. Selefiyye-Sünnî tasavvuf polemiğinin asıl odak noktalarındandır.

KÜNYELER

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (ö. 1242/1827)

8. Hızırî mülâkat, üveysîlik

Bunlar hadis ilmî açısından mu'teber sübût (sağlamlık) yoktur; menâkıbnâme (velilerin hayat hikâyeleri) tarîkiyle kabul. Şahsî tecrübe iddiâları olarak kalır, akîde (inanç) mevzuu olamaz.

3.9 Cehrî ve Hafî — Mukayese Tablosu

Boyut Cehrî Hafî Ses Yüksek, işitilir, açıktan Sessiz, kalbî, gizliden Mekân Halka, dergâh, mescid Hücre, sohbet, münferid Tipik tertîb Toplu tehlîl, ism-i Celâl, devran/semâ Letâif zikri, hatm-i hâcegân, nefy (*yokluk bildirme — Lâ ilâhe (ilâh yoktur)*) ü isbât (*varlık bildirme — illâ'llâh (yalnız Allâh vardır)*) Asıl delil İbn

Abbâs hadisi, hadis-i kudsî A'râf 205, «irbe'û 'alâ enfusiküm» Tarikatler Kâdirî, Rifâî, Şâzelî, Halvetî, Mevlevî, Yesevî, Çiştî Nakşibendiyye, Müceddidiyye, Hâlidîyye Klasik savunucu Suyûtî — Netîcetü'l-Fikr İmâm-ı Rabbânî — Mektûbât Tehlikesi Riyâ (gösteriş), mübalağa Gaflet, atâlet (uyuşukluk) Pîrlerden uzlaştıracı söz Bahâeddîn Nakşbend: «Bizim yolumuz hafîdir, lâkin inkâr da etmeyiz.» Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî: «İki yol da Resûlullâhtandır; mizâca göredir.» Bu mukayesenin en mühim sonucu: İki damar birbirini dışlamaz. Aynı pîrden iki ayrı meşrep çıkabildiği gibi, aynı mü'min hayatının farklı dönemlerinde iki damardan da içebilir. Klasik tasavvuf bu durumu mizâca göre meşrûiyet çerçevesinde çözmüştür. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin el-Kavlü'l-Cemîl'i bu sentezi klasik metin hâline getirir.

KÜNYELER

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) — *Delhi*

Mektûbât — İmâm-ı Rabbânî

İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî'nin (ö. 1034/1624) eseri; Hint Müslüman tasavvufunun en geniş klasik metni. 3 cilt, 530 mektup, Farsça. Müridlerine, halîfelerine, devlet adamlarına, çağdaş ulemâyâ yazılmış. Vahdet-i vücûd ile vahdet-i şuhûd ayrımı, letâif-i hams sistemi, fenâ-bekâ nazariyatı — tasavvufun bütün teknik ıstılâhları burada sistematik olarak işlenir.

el-Kavlü'l-Cemîl — Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî

Şâh Veliyyullâh'ın (ö. 1176/1762 — Delhi) klasik metni. Hindistan tasavvuf-Sünnî sentezinin doruğu. Cehrî-hafî damarlarının uzlaşması: *'İki yol da Resûlullâh'tandır; mizâca göredir.'* Hindistan Hint Müslüman düşüncesinin (Bâbürlü dönemi sonu) en büyük müellifi.

Bölüm İlişki Atlası — Cehrî ve Hafî İki Damarın Halkaları

- **CEHRÎ HAT:** Resûlullâh → Hz. Ali → Hasan-ı Basrî → Habîb el-Acemî/Mâlik b. Dînâr → Dâvûd et-Tâî/Ma'rûf el-Kerhî → Sırrî es-Sakatî → Cüneyd → Abdülkâdir Geylânî (Kâdiriyye), Ahmed Yesevî (Yeseviyye), Ahmed er-Rifâî (Rifâ'iyye), Şâzelî (Şâzeliyye), Ömer Halvetî (Halvetiyye), Mevlânâ (Mevleviyye).
- **HAFÎ HAT:** Resûlullâh → Hz. Ebû Bekir → Selmân-ı Fârisî → Kâsım b. Muhammed → Câ'fer es-Sâdık → Bâyezîd Bestâmî (üveysî) → Ebü'l-Hasan Harakânî → Ebû Ali el-Fârmedî → Yûsuf-i Hemedânî → Gucdüvânî → Bahâeddîn Nakşbend → İmâm-ı Rabbânî → Mevlânâ Hâlid Bağdâdî.
- **Câ'fer es-Sâdık:** İki damarın da halkasında; cehrî hatta Hasan-ı Basrî üzerinden, hafî hatta Kâsım b. Muhammed üzerinden.
- **A'râf 205 müfessirleri:** Taberî (Selef), Râzî (Şâfî-Eş'arî), Kurtubî (Mâlikî), Âlûsî (Hanefî-Nakşî), İbn Âşûr (Mâlikî-Şâzelî), Elmalılı (Hanefî-Nakşî), Tabâtabâî (İmâmî-İrfânî).
- **Suyûtî** (cehrî müdâfaası) — çağdaşları İbn Hacer el-Heytemî, Nevevî, Şa'rânî tarafından desteklenmiştir; Şâzeliyye silsilesindendir.

TOPLU OLARAK

Bu bölümün asıl tespiti: **iki damar birbirini dışlamaz**. Aynı pîrden iki ayrı meşrep çıkabildiği gibi (Yûsuf-i Hemedânî → Yesevî cehrî + Gucdüvânî hafî), aynı mü'min hayatının farklı dönemlerinde iki damardan da içebilir. Klasik tasavvuf bu durumu *mizâca göre meşrûiyet* çerçevesinde çözmüştür. Hiçbir mu'teber müfessir A'râf 205'in cehrî zikri haram kıldığını söylemez; mesele cehir-i fâhiş (aşırı bağırma) ile cehir-i mu'tedil (orta sesli) arasındadır. Cehrî zikrin meşrûiyeti tarihen klasik Sünnî ulemânın icmâ'sıyla yerleşmiştir.

Zikir Ehlinin Tarih Önünde Sınanması: Şehîdler ve Çileliler

Dördüncü bölüm zorlu bir kitap olacak. Zikir ehlinin tarih önündeki sınanmalarını — şehâdetleri, sürgünleri, eserlerinin yakılmasını — tek tek izleriz. Câ'd b. Dirhem'in bayramda kurban edilmesinden (124/742) 1925 Tekke Kanunu'na, Hallâc'tan İmâm-ı Rabbânî'nin Gwalior hapsine, Şeyh Bedreddin'in Serez'de asılmasından Esad Erbîlî'nin Menemen'deki şüpheli vefâtına. On beş hâdise, üç temel örüntüye işâret eder: çatışmaların çoğunluğu doktrinel değil siyâsîdir; devlet baskıları mîrası bitirmemiştir; her ciddi eleştiri büyük bir müdâfaa metnine sebep olmuştur.

Tasavvuf eleştirisiz bir tarih yaşamadı. Her büyük dönemde, Sünnî tasavvuf geleneğinin büyük şahsiyetleri ya idamla, ya hapis ile, ya sürgün ile, ya eserlerinin yakılmasıyla sınandı. Bu kitap, bu çile mîrasının haritasıdır. Burada anlatılanlar olmasaydı klasik tasavvufun kendisini idrâk etmek mümkün olmazdı; çünkü bedel ödemeyen bir mîras gerçek bir mîras değildir.

4.1 Câ'd b. Dirhem'in Bayramda Kurban Edilmesi (124/742)

Câ'd b. Dirhem Harrânlı bir kelâmcıdır. Cehmiyye mektebinin habercilerinden, Cehm b. Safvân'ın hocası. Onun akîdesinde üç temel iddiâ vardı: birincisi Allâh'ın İbrâhîm'i halîl (dost) edinmediği; ikincisi Mûsâ ile bizzat konuşmadığı; üçüncüsü Allâh'ın sıfatlarının ezeli olmadığı. Bu görüşler ta'tîl-i sıfât (sıfatları reddetme) doktrininin İslâm tarihinde ilk sistematik temsilcisidir; sonraki Mu'tezilenin temellerini atmıştır. 124/742 yılı bayram namâzının sabahı Kûfe vâlîsi Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî, namâz bittikten sonra Câ'd'ı yakalattı. Bayram hutbesinden indi ve halka şöyle dedi: «Ey insanlar! Kurbanlarınızı kesin, Allâh kurbanlarınızı kabûl etsin. Ben ise Câ'd b. Dirhem'i kurban edeceğim. Çünkü o, Allâh'ın İbrâhîm'i halîl edinmediğini ve Mûsâ ile kelâm etmediğini iddiâ etmiştir.» Sonra minberden indi ve halkın önünde Câ'd'ı koyun keser gibi boğazladı. Bu, İslâm tarihindeki ilk büyük akîde infâzıdır. Üç düzeyde önemlidir: birincisi devletin kelâmî meseleleri kılıçla halletmeye başladığı andır — Mihne-i Kübrâ'nın tarihî habercisi. İkincisi sıfâtullah meselesinin tarihen ne kadar hassas olduğunu gösterir — tasavvuf gelenekleri sıfâtullahla dolu kabûlle yaklaşırlar; Cehmî-Mu'tezilî ta'tîl tasavvufa zıttır. Üçüncüsü dînî meşrûlaştırma vasıtası olarak bayramın kullanılması: kurban kesimi metaforuyla yapılan ilk siyâsî tiyatro idamı.

KÜNYELER

Câ'd b. Dirhem (ö. 124/742) — Kûfe

Cehm b. Safvân (ö. 128/745)

Mihne-i Kübrâ (218/833)

4.2 Mihne-i Kübrâ ve Ahmed b. Hanbel'in Çilesi (218-234/833-848)

Halîfe el-Me'mûn entelektüel olarak Mu'tezile'ye yakındı. Mu'tezile'nin beş esâsından biri «halku'l-Kur'ân» — Kur'ân'ın mahlûk olduğu — tezdîr. Bu kelâmî olarak çetrefilli bir mes'eledir: Mu'tezile'ye göre Kur'ân Allâh'ın mahlûkudur, çünkü ezelilik yalnız Allâh'a mahsustur; iki kadîm olamaz, bu şîrk olur. Ehl-i Sünnet'e göre ise Kur'ân Allâh'ın kelâmıdır, sıfâtıdır; sıfâtın mahlûk olduğunu söylemek kelâmullâhı tahkîr etmektir. 218/833 — Me'mûn vefâtından dört ay önce — Mihne Fermânını yayınladı: bütün kâdîler, muhaddisler, ulemâ «Kur'ân mahlûktur» demeye zorlanır; direnenler hapsedilir, kırbaçlanır, görevden alınır. Üç halîfe boyunca devam etti: el-Me'mûn → el-Mu'tasım → el-Vâsık. Ahmed b. Hanbel Mihne'de direnen muhaddislerin başı oldu. Bağdâd'dan Tarsus'a (Me'mûn'un karargâhına) sürüklendi; yolda Me'mûn vefât etti. Mu'tasım döneminde Bağdâd'a getirilip Hanefî kâdî İbn Ebî Du'âd (Mu'tezilî baş şahsiyet) tarafından sorgulandı. Reddedince kırbaç cezâsına çarptırıldı: yaklaşık 28 ay süren işkenceler. Bayılana kadar kırbaç ile dövüldü, sonra hapsedildi. İmâm Ahmed'in atfedilen meşhur cevabı şudur: «Ben sizin söylediklerinizi bilmem; bana Allâh'ın Kitabı'ndan veya Resûlünün Sünneti'nden bir şey gösterin, ben onu kabûl edeyim.» Bu cümle hadîs ehlinin manifestosu oldu: naklî delil olmayan kelâmî tezleri devletin dayatamayacağı tezi. 232/847 Halîfe el-Mütevekkil tahta çıkınca Mihne'yi resmen kaldırdı; Mu'tezile devlet imtiyâzlarını kaybetti; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat akîdesi resmî hâle geldi. Mihne'nin tasavvufa tarihî mîrası şu üç noktada görülür. Bir, ulemânın siyâsî iktidardan bağımsız akîde sâhibi olma hakkı tescil edildi. İki, Mu'tezilî kelâmın baskısı kalkınca Sünnetî hadîs külliyyâtı sistemli toplanabildi. Üç ve en önemlisi, İmâm Ahmed'in Bîşr el-Hâfî ve Ma'rûf el-Kerhî ile sıkı bağı bu süreçte tescil edildi. İmâm Ahmed bu sûfiler için şöyle dediği rivâyet edilir: «Bîşr el-Hâfî ile karşılaştığım her seferinde, kendimi onun yanında küçük bir çocuk gibi hissederim.» Bu, Hanbelî mezhebinin tasavvufa düşman olmadığının kurucu kanıtıdır; modern Vehhâbî söyleminin tarihen reddidir.

KÜNYELER

Halîfe el-Me (ö. 218/833)

Me (218/833)

Mu (218-227/833-842)

Vâsık (227-232/842-847)

Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855) — *Bağdâd doğumlu ve vefât*

İmâm Ahmed'in Bîşr el-Hâfî (ö. 227/841) — *Merv-Bağdâd*

Ma'rûf el-Kerhî (ö. 200/815) — *Bağdâd*

4.3 Hallâc-ı Mansûr'un İdamı (309/922)

Ebû'l-Muğîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc tasavvuf tarihinin en uzun süre tartışılan vakasıdır. Aslen Beyzâlı (Fars eyâleti); gençliğinde Basra'ya geçip Sehl Tüsterî'nin halkasına dâhil oldu (iki yıl). Sonra Bağdâd'a göç ederek Cüneyd-i Bağdâdî'nin meclisine girdi; ancak Cüneyd, Hallâc'ın tasavvufun mahremiyetlerini açıkça ifâde etmesi sebebiyle onu halkadan dışladı. Mekke, Hindistan, Türkistan'a

seyahatler yaptıktan sonra 300/912 civarı Bağdâd'a döndü. Hallâc'a yöneltilen suçlamalar üç ayaklıdır. Birincisi «Ene'l-Hak» (Ben Hak'kım) sözü — bir sohbette söylendiği rivâyet edilir; fenâ hâlinde söylenmiş bir şathiye olabilir, ama sahv hâlinde söylenseydi tartışmasız küfür olurdu. Cüneyd'in sahv mektebi tasavvufun sınırlarını burada çizdi. İkincisi olağanüstü hâller — ölümlerle konuşma, görünmezlik, uzaktan görme; klasik kerâmet (*velînin gösterdiği harikulâde hâl*) mi, sihir mi, hokkabazlık mı tartışıldı. Üçüncüsü ve aslında en mühimi siyâsî bağlantılardı: Hallâc'ın Karmâtî hareketle — Şî-Bâtınî isyân hareketi — temas ettiği şüphesi Abbâsî yönetimini paniklendirdi; Hallâc Halîfe el-Muktedir'in karşıtı vezirler hattıyla bağlantılı sayıldı. 297/910 Vezîr Hâmid b. Abbâs Hallâc'ı tutuklattı. Tam sekiz yıl Bağdâd zindanlarında kaldı. 309/922 Mart ayında muhâkemesi yapıldı; Mâlikî kâdî Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf ifadesini aldı; idama hükmedildi. 24 Zilkâde 309 / 26 Mart 922 Bağdâd Bâbü't-Tâk meydanında, büyük halk önünde infaz gerçekleşti. Önce bin kırbaç atıldı, sonra ayakları ve elleri kesildi, sonra asıldı, ertesi gün başı kesildi, vücudu yakılıp külleri Dicle'ye atıldı. Hallâc'a atfedilen idamdan önceki son sözleri: «Hasbü'l-vâcid ifrâdü'l-Vâhidi lehu — Vâcid olanın yetersi, Vâhid'in onu tek edinmesidir.» Tarihen müstesnâ olan şudur: idamından sonra bile Sünnî tasavvuf Hallâc'ı reddetmedi. Cüneyd onu dışlamıştı, ama Sülemî (Tabakâtü's-Sûfîyye'de) onun fenâ hâli ehli olduğunu, idamının siyâsî olduğunu söyledi. Hücvîrî Keşfü'l-Mahcûb'ta Hallâc'ı sûfilerin en büyüklerinden saydı. İbnü'l-Arabî Fütûhât'ta onun mertebesini «Allâh'ın imtihanı» olarak yorumladı. Attâr Mantıku't-Tayr ve Tezkiretü'l-Evliyâ'da onu şehîd-i aşk olarak işledi. Mevlânâ Mesnevî'de defâlarca Hallâc'ı andı: «Hallâc'ın 'Ene'l-Hak'ı ilâhî bir keşfdir; Firavn'ın 'Ene Rabbüküm'ü ise nefsanî bir gurûrdur.» Hallâc'ın idamı tasavvufa üç ders bıraktı: bir, şathiyyenin dış dünya ile ihtiyatlı taşınması gerektiği; iki, fenâ tecribesinin dışarıya beyân edilirken sahv mektebinin disiplinine bağlı kalınması gerektiği; üç, tasavvufun belli sınırlar dahilinde kalması — siyâsî muâriz hareketlerle karıştırılmamak. Bu üç ders Cüneyd-mektebinin Hallâc tecribesinden öğrendiği şeylerdir. Hallâc çalışmalarının doruğu Fransız müsteşrik Louis Massignon'un (1883-1962) eseridir. Massignon ömrünün 40 yılını Hallâc'a adadı; La Passion de Husayn ibn Mansûr Hallâj (Paris, 1922; geniş baskı 1975, 4 cilt) İslâm tasavvufu üzerine yazılmış en geniş akademik tek-konu eseridir. Massignon Hallâc'ın asıl olarak akîde sebebiyle değil siyâsî bağlantı şüphesiyle idam edildiğine, «Ene'l-Hak» sözünün fenâ hâlinde söylenmiş bir şathiye olduğuna kanaat getirdi. Onun çalışması olmasaydı Hallâc'ın Sünnî tasavvuf tarafından bugünkü düzeyde anlaşılması mümkün olmazdı.

KÜNYELER

Ebû'l-Muğîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc (244-309/858-922) — *Beydâ/İran doğumlu, Bağdâd'da idam edildi*

4.4 Ayn el-Kudât el-Hemedânî'nin Yakılarak Asılması (525/1131)

Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Mîyâneî tasavvuf tarihinin en genç şehîdidir. 33 yaşında idam edildi; o yaşta tasavvuf-felsefe sentezinin büyük genç doruğu olarak görülüyordu. Hocası Ahmed Gazâlî. Yâni Ayn el-Kudât Gazâlî külliyyâtının tasavvufî damarının ikinci kuşak temsilcisidir. Eserleri: Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin özü, Arapça), Temhîdât (Farsça — tasavvuf metafiziğinin klasik metni), el-Maktûbât (mektupları, 100'den fazla). Onun Temhîdât'ı sonraki Fars-İran tasavvuf-felsefe literatürünün temel taşlarındandır. Ayn el-Kudât'a yöneltilen suçlamalar: Selçuklu Vezîri Dergûzîni (Ebû'l-Kâsım el-Kazvîni) ile şahsî gerilim; Hallâc'ı savunması; «Tanrı'nın güneşten daha açık olduğu» iddiâsının yanlış anlaşılması; Temhîdât'taki bazı şathiye ifadeleri. Asıl mesele yine siyâsîydi: genç ve nüfuzlu bir sûfî, vezîri tehdid eden bir

entelektüel otorite olarak görüldü. 6 Cemâziyelevvel 525 / 7 Mayıs 1131 Hemedân'da idam edildi. İdam şekli korkunçtu: önce kazığa bağlanıp diri diri yakıldı, sonra ayrılıp asıldı; cesedi bir hasıra sarılıp Hemedân'ın kapısının önünde teşhîr edildi. Onun mîrasını yaşatan, talebelerinin Temhîdât'ı korumuş olmasıdır; aksi takdîrde Hallâc'tan sonra Hint-İran tasavvufunun belkemiği eksik kalırdı.

KÜNYELER

Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Mîyânecî (492-525/1098-1131) — *Hemedân doğumlu ve idam edildi*

Hocası Ahmed Gazâlî (îmâm Gazâlî'nin küçük kardeşi, ö. 520/1126) — *Sevânihu'l-Uşşâk müellifi*

4.5 Şehâbeddîn es-Sühreverdî el-Maktûl'un Halep'te İdamı (587/1191)

Yahyâ b. Habeş es-Sühreverdî tasavvuf-felsefe işrâkıyye mektebinin kurucusudur. «Maktûl» (öldürülmüş) lakabı idam edilmesinden gelir; Sünnî tasavvuf geleneğinde ona «Şeyhü'l-İşrâk» (İşrâk Şeyhi) denir. Onunla ayırt edilmesi gereken iki Sühreverdî daha vardır: Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî ve Şehâbeddîn Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî. Maktûl olan Yahyâ b. Habeş'tir. Eserleri: Hikmetü'l-İşrâk (İşrâk Felsefesi — onun şâheseri), et-Telvîhât, el-Meşârî' ve'l-Mutârahât, Heyâkilü'n-Nûr. İşrâkıyye'nin tezi şudur: bilgi sadece akıl-yürütme (istidlâl) ile değil, nûr-i ilâhînin (kalbî aydınlanmanın) doğrudan kaynağı ile de elde edilir. Bu, klasik Aristotelesçi felsefeyi (Meşşâî) ve katı kelâmı eleştirir; onun yerine sezgi-keşf (*Allâh'tan kalbe gelen mânevî açılım*) bilgisini temel alır. Selâhaddîn Eyyûbî'nin oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gâzî (Halep emîri) Sühreverdî'ye büyük muhabbet duydu, onu sarayına aldı. Halep ulemâsı — özellikle Ebû'l-Hasan b. Üsâme — «felsefe öğretiyor, akîdeyi bozuyor» diye şikâyet etti. Vezir el-Kâdî el-Fâzıl ve Selâhaddîn Eyyûbî'nin emriyle el-Melikü'z-Zâhir, gönülsüzce, Sühreverdî'yi tutuklattı. 587/1191 Halep'te idam edildi — sadece 36 yaşında. İdam şekli tartışmalıdır: bazı rivâyetlere göre boğularak, bazılarına göre açlığa terk edilerek, bazılarına göre kılıçla. Henry Corbin'in çalışmaları onun mîrasının modern dünyâda yaşamasını sağladı: Suhrawardî, Şeyh-i İşrâk (Paris, 1939) ve sonraki dört ciltlik *En İslam iranien* onun İran tasavvuf-felsefesindeki yerini ortaya koyar. Modern İran irfânının (Tabâtabâî, Humeynî, Mutahharî) felsefî çerçevesi büyük ölçüde Sühreverdî'nin işrâk mektebinin Mollâ Sadrâ üzerinden gelen mîrasıdır.

KÜNYELER

Yahyâ b. Habeş es-Sühreverdî (549-587/1154-1191) — *Sühreverd/İran doğumlu, Halep'te idam edildi*

Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1168) — *Bağdâd, Sühreverdîyye tarîkatının pîri*

Şehâbeddîn Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) — *Bağdâd, Avârifü'l-Maârif müellifi, Sühreverdîyye'nin asıl sistemleştircisi; yukarıdakinin yeğeni*

4.6 Babâî İsyânı (637/1240) ve Anadolu Türkmen Tasavvufunun

Doğuşu

Anadolu Selçuklu Devleti'nin (1077-1308) son dönemi — II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamânı: zayıf ve eğlence düşkün sultan, yozlaşmış saray erkânı, sarsılmış ekonomi, devam eden Türkmen göçleri. Moğol istilâsı eli kulağında. Bu zeminde Babâî isyânı patlak verdi. Bâbâ İlyas Horasânî (Bâbâ Resûlüllâh diye de bilinir) Horasân kökenli, Anadolu'ya gelen Yesevî meşrepli Türkmen şeyhi. Amasya bölgesinde yerleşip geniş Türkmen mürid topluluğu edinmişti. Asıl önemli pîr ise onun halîfesi Bâbâ İshâk'tır — Kefersud (Adıyaman bölgesi) civarında müridlerle birlikteydi. 637/1240 Bâbâ İshâk «Bâbâ Resûlüllâh» unvanıyla Selçuklu sultanlığına karşı isyân ilân etti. Kefersud'tan başlayarak Adıyaman, Maraş, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya boyunca Türkmen kitleleri ona katıldı. Selçuklu ordusu Konya'dan büyük güçler gönderdi. Bâbâ İshâk Amasya yakınlarında yakalandı ve 638/1240'ta asıldı; müridler dağıldı; Bâbâ İlyas zindanda öldürüldü. Babâî isyânının Anadolu zikir tarihindeki üç önemli sonucu vardır. Birincisi Hâcî Bektâş-ı Velî'nin Bâbâ İlyas'ın halifeleri arasında olduğu rivâyet edilir; isyandan sağ kurtulup Sulucakaraöyük'e (bugünkü Hâcibektâş) yerleşti. Onun şahsında Yesevî-Babâî mîrası Bektâşîliğe dönüştü. İkincisi Saru Saltuk gibi başka Babâî hayrı taşıyıcıları Balkanlar'a geçti — Balkan İslâmının pîridir. Üçüncüsü ve en önemlisi, Babâî hareketi Anadolu Türkmen halk tasavvufunun resmî-Sünnî tasavvuftan farklı bir akış olduğunu gösterdi; sonraki Bektâşî, Alevî, Şâhî-Safevî hareketleri bu kanaldan beslendi. Cehrî sazlı zikir-i halk Anadolu'ya bu damarla yerleşti. Yûnus Emre'nin (XIII-XIV. yy) söylediği «Allâh deyu deyu çıkar canım» zikirleri bu Türkmen-Yesevî mîrasının halk şiiridir. Yâni bugünkü Türk halk dîni hayatının önemli bir kısmı, Bâbâ İshâk'ın Amasya'da asılmasından sağ kurtulan müridlerin Anadolu'ya yayılmasıyla şekillendi.

KÜNYELER

Birincisi Hâcî Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271)

4.7 Şeyh Bedreddin'in Serez'de Asılması (819/1416)

Bedreddin Mahmûd b. İsrâîl Osmanlı tarihinin en tartışmalı tasavvuf-siyâset şahsiyetidir. Edirne yakınındaki Simavna köyünde kâdî oğlu olarak doğdu. Mısır'da Kâhire ulûmunu okudu; orada Şeyhülislâm Mübârekşâh'ın ders halkasında yetişti, Mısır Sultanı Berkuk'un sarayında bulundu. Tebriz'de Şâzeliyye'nin Ahlâtî kolundan Hüseyin Ahlâtî'nin (Tebriz-Kâhire) halîfesi oldu. Akdeniz boyu seyahat yaptıktan sonra Yıldırım Bayezid'in oğlu Mûsâ Çelebi tarafından — Fetret Devri'nde (1411-1413) — kazasker (askerî baş kâdî) yapıldı. Çelebi Mehmed I. taht savaşını kazandıktan sonra Bedreddin'i azletti; İznik'te ikamete mecbur etti. Bedreddin İznik'ten kaçtı; Eflâk'a, sonra Deli Orman (bugünkü Romanya-Bulgaristan sınırı) bölgesine geçti. 818/1415 civarında Bedreddin'in iki müridi — Aydın'da Börklüce Mustafa ve Manisa'da Torlak Kemâl — eşzamanlı isyânlar başlattı. İsyânın unsurları şu dört noktada özetlenebilir: bir, Türkmen göçer-yerleşik gerilimi (toprak ve vergi konuları); iki, Müslim-Hıristiyan dîni sentezi söylemi («Müslüman ile Hıristiyan kardeşdir»); üç, toplumsal mülkiyet (mal müşterek olmalı) tezleri, ki bunların Bedreddin'in Vâridât eserine isnâd edilmesi tartışmalıdır; dört, bâtinî tasavvufî söylem. Osmanlı kuvvetleri Aydın ve Manisa isyânlarını bastırdı; Börklüce Mustafa Ayasluğ'da (Selçuk) çarımıha gerildi, Torlak Kemâl Manisa'da asıldı. Bedreddin Deli Orman'da yakalandı, Bâyezid Paşa tarafından Serez'e getirildi. 819/1416 Serez'de — Çelebi Mehmed'in huzurunda — muhâkeme edildi. Mevlânâ Haydar Acemî fetvâsı: «Demühû helâlün ve mâlühû harâmün —

Kanı helâldir, malı haramdır.» Yâni mal müsâdere edilmeyecek — Bedreddin âlim olduğu için — ama kendisi idam edilecekti. Bedreddin Serez çarşısında asıldı. Bedreddin'in tasavvuf tarihindeki yeri çift yönlüdür. Bir yandan Sünnî tarikatler tarafından — Bayrâmî-Melâmî hattında ve bazı Halvetî kollarında — saygıyla anılmıştır. Öbür yandan XX. yüzyıl Türkiye'sinde Nâzım Hikmet'in Şeyh Bedreddin Destanı (1936) ile toplumsal-sosyalist İslâmın öncüsü olarak yeniden okundu — bu yorum tarihen tartışmalı ama kültürel olarak güçlüdür. Bedreddin İsyânı, Anadolu'da tasavvuf-yöneten devlet çatışmasının en sembolik hâdisesidir; Mevlânâ'nın Selçuklu'da iyilik gördüğü bir geleneğin, Osmanlı'nın merkezîyetçilik döneminde nasıl ters dönebildiğini gösterir.

KÜNYELER

Bedreddin Mahmûd b. İsrâîl (760-819/1359-1416) — *Simavna doğumlu, Serez'de asıldı*

4.8 İmâdüddîn Nesîmî'nin Halep'te Derisi Yüzülerek İdamı (820/1417)

Seyyid İmâdüddîn Nesîmî Hurûfîye hareketinin en büyük şâîridir. Pîri Fazlullâh-ı Hurûfî. Türk-Azerî divan edebiyâtının kurucu şahsiyetlerinden; Türkçe, Farsça, Arapça üç dilde gazel söyledi. Hurûflik, Fazlullâh tarafından kurulan, Kur'ân harflerinin (hurûf) ezeli mânâsı üzerine kurulmuş bir mekteptir. Bâtînî-Şîî-Sünnî tasavvuf sınırlarını aşan bir formdu. Klasik Sünnî ulemâ tarafından şüphe ile karşılandı, bazı uçları İsmâîlî-Bâtînî reddiyeci bir akıma açıldı. Nesîmî'nin meşhur beyitleri Hurûfî düşünceyi Türkçe ifade eden en güçlü metinlerdir: «Mende sığar iki cihân, mende sığar sığmazam, / Cevher-i lâ-mekân benim, kevn ü mekâna sığmazam.» Bu beyit, Hallâc'ın «Ene'l-Hak» şathiyesinin Türkçe ekosüdür. Aynı tarz, aynı şathî tecrîbe, ama bu defâ Türkçe ile. 820/1417 Halep'te yakalandı. Memlûk Sultanı Melik Müeyyed onu derisini canlı canlı yüzdürerek idam ettirdi. Bu tasavvuf tarihinin en vahşî idam şekillerinden biridir. Rivâyete göre, derisi yüzülürken bile mırıldanmaya devam etti: «Hak menem, Hak mende, ben Hak'la birim; / Cisim kuruyup gitse, ezeli gerçek diridir.» Nesîmî'nin türbesi bugün hâlâ Halep'tedir (Süleyman Çelebi Camii içinde); Suriye iç savaşı sırasında ciddi hasar gördü, sonraki yıllarda bir kısmı onarıldı. Nesîmî vakası, Osmanlı'da Bektâşî-Alevî damarın klasik kaynaklarından; aynı zamanda Memlûk yargısının sertliğinin sınırlarını gösterir.

KÜNYELER

Seyyid İmâdüddîn Nesîmî (770-820/1369-1417) — *Şîrvan/Azerbaycan doğumlu, Halep'te idam edildi*

Pîri Fazlullâh-ı Hurûfî (ö. 796/1394) — *Alıncak'ta idam edildi*

4.9 Mihne-i Eş'arîye — Kuşeyrî, Cüveynî, Beyhakî'nin Hicrete Zorlanması (445-455/1053-1063)

Tuğrul Bey (Selçuklu sultanı) 447/1055'te Bağdâd'a girip Abbâsî halîfesini Şîî-Büveyhî tahakkümünden kurtardı. Selçuklular Sünnî-Hanefî çizgisinde tutucu bir politika yürüttü; Tuğrul Bey'in baş veziri Ebû Nasr Amîdûlmülk el-Kundurî Hanefî mezhebli, Mu'tezile'ye yakın, Şâfiî-Eş'arîlere şiddetle muhâlif bir entelektüeldi. 445/1053 civarında Kundurî, Tuğrul Bey'in onayıyla bir ferman yayınlattı: bütün camilerde minberlerden Eş'arîler la'netlenecek. Mihne-i Eş'arîye olarak bilinen bu uygulama Selçuklu coğrafyasının her şehrinde 10 yıl boyunca devam etti. Mihne'nin mağdurları büyük Sünnî tasavvuf-kelâm şahsiyetleriydi. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî Eş'arîliğin doruğu, sonraki Gazâlî'nin hocası; Hicâz'a sürgün edildi, dört yıl boyunca Mekke ve Medîne'de kaldı. Beyhakî minberde la'netlendi. Kuşeyrî hapsedildi, sonra Bağdâd'a göç etmek zorunda kaldı. Bunlar İslâm tasavvufu ve kelâmının klasik müelliflerinin neredeyse tamamıdır — hepsi 10 yıl boyunca sürgünde. 455/1063 Tuğrul Bey öldü; yerine Alp Arslan geçti; onun veziri Nizâmü'l-Mülk Şâfiî-Eş'arî hattındandı. Kundurî hemen idam edildi (456/1064); Eş'arî ulemâ Nîşâbur'a, Bağdâd'a döndü. Nizâmü'l-Mülk Nizâmiye Medreseleri'ni kurdu — Bağdâd, Nîşâbur, Belh, Herât, Basra, Musul, Merv — ve bu medreselerde Şâfiî-Eş'arî-tasavvuf sentezi resmen müfredata girdi. Gazâlî 484/1091'de Bağdâd Nizâmiyesi'ne baş müderris atandı. Mihne-i Eş'arîye olmasaydı Gazâlî'nin İhyâ'sı o sistemli sentezini bulamazdı; Sünnî kelâm ile tasavvufun Selçuklu-Eyyûbî-Memlûk-Osmanlı hattındaki birleşimi gerçekleştirmezdi; Beyhakî'nin Şuabu'l-Îmân'ında zikir bölümlerinin bu kadar geniş yer alması bu Eş'arî-tasavvufî zeminin tahkîmine borçludur. Yâni kriz tarihen büyük bir senteze gebe kaldı.

KÜNYELER

Ebû Nasr Amîdûlmülk el-Kundurî (ö. 456/1064)

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) — *Nîşâbur*

Beyhakî (ö. 458/1066) — *Şuabu'l-Îmân müellifi*

Kuşeyrî (ö. 465/1072) — *er-Risâle müellifi*

Nizâmü'l-Mülk (408-485/1018-1092) — *Tûs-Nihâvend*

4.10 Murâbıt'ın İhyâ'yı Yakması (yaklaşık 503/1109)

Murâbıtlar (Berberi: el-Murâbiṭûn) 440-541/1056-1147 yılları arasında Kuzey Afrika ve Endülüs'te hâkimiyet sürdüler. Fas'tan başlayarak Endülüs'e geçtiler; 1086 Zellâka Savaşı ile Hristiyan Reconquista'yı durdurdular. Murâbıtlar Mâlikî mezhebine fanatik düzeyde bağlıydılar — fıkhnın tahsîl edilmiş zâhirî sûretine kuvvetle yapışıyorlardı; tasavvufa şüpheli yaklaşıyorlardı çünkü tasavvuf bâtınî te'vîl kapısı açıyordu. Gazâlî'nin İhyâ-ü Ulûmî'd-Dîn'i 488-490/1095-1097 arasında yazıldı; 20 yıl içinde Doğu İslâm dünyasından Mağrib'e ulaştı. Endülüs ulemâsı arasında özellikle tasavvufî bahisleri (Acâ'ibu'l-Kalb, Riyâdatu'n-Nefs, Tevbe, Sabır, Şükr, Tevekkül) yaygın okunmaya başladı. Bu uyandırdı. Murâbıt Sultanı Ali b. Yûsuf'un saltanat döneminde Mâlikî kâdılar — özellikle Kâdı İbn Hamdîn el-Kurtubî — İhyâ'nın bid'at ve dalâlet içerdiğini iddiâ ettiler. Sebepleri dört noktada özetlenebilir: bir, Gazâlî'nin Şâfiî olması (Mâlikî mezheb taassubu); iki, Gazâlî'nin tasavvufî te'vîller yapması; üç, Gazâlî'nin Mâlikî fıkhnın teknik usûlüne uymaması;

dört, Gazâlî'nin bâtın-zâhir ayırımı yapması. Resmî fetvâ ile Endülüs ve Mağrib'in büyük şehirlerinde — Kurtuba, Sevilla, İşbiliye, Fas, Marâkeş — İhyâ'nın nüshaları toplanıp yakıldı (yaklaşık 503/1109). Yıllarca süren bir tasarruf operasyonuydu bu. Üç sonucu vardı. Birincisi İbn Tûmert Doğu seyahatlerinden döndüğünde İhyâ'yı ezbere biliyordu; Murâbitlara karşı kelâm-tasavvuf-felsefe sentezini Mağrib'e taşıdı. Muvahhid devleti Murâbitları devirdi (541/1147). İkincisi İbn Arîf Mağrib'de İhyâ ve tasavvuf savunucusu, Murâbit baskısı altında çile çekti. Üçüncüsü ve en büyüğü İbn Tufeyl, İbn Rüşd, İbnü'l-Arabî — Muvahhid himâyesinde yetişen üç büyük Endülüs zihni — hepsi tasavvuf ile felsefenin sentezini denediler. İhyâ'nın yakılma sürecinden kurtulan kopyalar üzerinden Gazâlî mîrasını yaşattılar. Bu hâdiseler tarihsel olarak fıkıh-ı zâhirî ile tasavvuf-ı bâtınînin devlet eliyle çatıştığı ilk büyük örneklerden biridir. İbn Teymiyye'nin Suyûtî'ye karşı tutumu, Kadızâdelilerin Sivasîlere karşı tutumu, modern Selefiyye'nin tarîkatlere karşı tutumu — hepsinin tarihî bir önceli olarak Murâbit-İhyâ vakası vardır.

KÜNYELER

Kâdî İbn Hamdîn el-Kurtubî (ö. 508/1114)

Birincisi İbn Tûmert (ö. 524/1130) — *Muvahhid hareketinin kurucusu*

İkincisi İbn Arîf (ö. 536/1141) — *Endülüslü sûfî*

4.11 İmâm-ı Rabbânî'nin Gwalior Hapsi (1619)

Ahmed b. Abdülahad es-Sirhindî Müceddidiyye'nin kurucusu, lakabı Müceddid-i Elf-i Sâni (ikinci bin yılın müceddidi). Hocası Hâce Bâkî-billâh. Mektûbât'ı (3 cilt, 530 mektup) tarihen Nakşibendî tasavvufunun ana klasiklerinden. Letâif-i hams (Kalb, Rûh, Sırr, Hafî, Ahfâ — beş mânevî hassas nokta) onun sistemleştirdiği şekildir. Tasavvuf-akîde sentezini Hindistan ortamında yeniden yorumladı. Onun zaman zaman gerilimli tutumları vardı: mevlid kandili tahkîkî, sûfî sınıflarına bazı eleştiriler, Şîa-Sünnî ihtilâflarına müdâhalesi. Ama özellikle Ekber Şâh'ın Dîn-i İlâhî projesine karşı kuvvetli muhâlefeti meşhurdur. Bu, kendisini Babürlü siyâsî iktidarın hedefi hâline getirdi. Ekber'in oğlu Cihangîr Şâh, İmâm-ı Rabbânî'yi 1619'da Gwalior Kalesi'ne hapsedti. İmâm-ı Rabbânî hapiste yaklaşık bir yıl kaldı. Bu sürede Mektûbât'ın bir kısmını orada yazdı. Cihangîr Şâh sonradan onunla buluştu, ondan etkilenip serbest bıraktı; Cihangîr'in oğlu Şâhcihân (Tâc Mahal'in inşâ ettireni) İmâm-ı Rabbânî'ye saygı gösterdi. Mîras: hâlefî oğlu Hâce Muhammed Ma'sûm ve onun oğlu Hâce Muhammed Seyfeddîn. Bu hat Mîr Nûr Muhammed Bedâyûnî, Mazhar-ı Cân-ı Cânân, Abdullâh-ı Dehlevî ve nihayet Mevlânâ Hâlid Bağdâdî üzerinden Türkiye'ye, Kafkasya'ya, Kürdistan'a, Endonezya'ya yayıldı. Yâni İmâm-ı Rabbânî'nin Gwalior'da hapis çektiği bir yıl, bugün dünya genelinde milyonlarca Müslüman'ın Nakşibendiyye-Müceddidiyye-Hâlidîyye geleneğinin omurgasıdır.

KÜNYELER

Ahmed b. Abdülahad es-Sirhindî (971-1034/1564-1624) — *Hindistan-Pencap Sirhind doğumlu ve vefât*

Hocası Hâce Bâkî-billâh (ö. 1012/1603) — *Delhi, Nakşibendiyye'yi Hindistan'a getiren pîr*

Ekber Şâh'ın Dîn-i İlâhî (1582'de ilân edilen senkretik din) — *İslâm, Hinduizm, Hristiyanlık karışımı bir saray dini*

Hâce Muhammed Ma (ö. 1079/1668)

Mazhar-ı Cân-ı Cânân (ö. 1195/1781) — *Delhi*

Abdullâh-ı Dehlevî (ö. 1240/1824) — *Delhi*

4.12 Niyâzî-i Mısırî'nin Rodos-Limni Sürgünleri (1672-1694)

Mehmed Niyâzî-i Mısırî Halvetiyye-Mısriyye kolunun pîri. Lakabı «Mısırî» Mısır'da Halvetî eğitim almasından gelir. Hocası Ümmî Sinân. Niyâzî Bursa'da büyük etki sahibi oldu; ilâhîleri ve sohbetleri yüksek toplumsal nüfuzunu sebep oldu. IV. Mehmed (Avcı Mehmed) zamanında — Vânî Efendi'nin tesiriyle — Bursa'dan Rodos'a sürgün edildi (1083/1672). Üç yıl sonra İstanbul'a getirildi, sohbet vermesi yasaklandı. Sonra Limni adasına sürgün edildi (yaklaşık 1677). 15 yıldan fazla Limni'de sürgün hayatı yaşadı; orada vefât etti (1105/1694). Niyâzî sürgünden ilâhîler söylemeye devam etti. Onun en meşhur ilâhîlerinden biri sürgün ruhunu yansıtır: «Derman aradım derdime, derdim bana dermân imiş, / Burhan aradım aslıma, aslım bana burhân imiş.» Niyâzî'nin sürgün hayatı, Osmanlı'da bir tasavvuf şeyhinin devlet baskısı altında nasıl yaşadığını somutlaştırır. Limni'deki türbesi bugün küçük bir ziyaretgâhtır. Onun sürgünü, XVII. yüzyıl Osmanlı'sındaki Kadızâdeli-Sivasî gerilimin (yukarıda Mihne-i Eş'ariye'nin Anadolu eşi) açıkça siyâsî sonuçlar doğurduğunu gösterir.

KÜNYELER

Mehmed Niyâzî-i Mısırî (1027-1105/1618-1694) — *Malatya doğumlu, Limni'de vefât*

Hocası Ümmî Sinân (ö. 1067/1657) — *İstanbul*

4.13 Yeniçeri Ocağı'nın Lağvedilmesi ve Bektâşîliğin Yasaklanması (1826)

II. Mahmud (1808-1839) saltanatın başından beri yeniçeri ocağının askerî olarak işe yaramaz ve siyâsî olarak tehlikeli olduğunun farkındaydı. 15-16 Haziran 1826'da İstanbul'da yeniçeriler isyan etti; Mahmud bu isyânı önceden plânladığı bir karşı-darbe ile bastırdı. Sancak-ı Şerîf açıldı; halk ve ulemâ Mahmûd'un yanında saf tuttu; yeniçeri kışlaları top atışıyla yıkıldı (Etmeydanı katliamı). Tahmînen 6.000-8.000 yeniçeri öldürüldü; yeniçeri ocağı resmen lağvedildi. Bu olaya Vak'a-i Hayriye («Hayırlı Olay») denildi. Yeniçeri ocağının mânevî sahibi Bektâşî tarikatıydı — Hâcî Bektâş'ın yeniçeri ocağına bizzat himmet ettiği efsânesi yüzyıllar boyunca yaşamıştı. Her yeniçeri sembolik olarak bir Bektâşî idi. 1826 yazında II. Mahmud'un fermânıyla bütün Bektâşî tekkeleri kapatıldı, Bektâşî dervişler dağıtıldı veya idam edildi, üç önde gelen Bektâşî şeyhi idam edildi, Bektâşî tekkelerinden 300 küsuru ya Nakşibendîlere verildi (özellikle İstanbul'daki Şahkulu, Karyagdı, Merdivenköy gibi büyük dergâhlar) ya da yıkıldı. Hâcî Bektâş'ın ana dergâhı Kırşehir'de mühürlendi. Bektâşîlik bu noktadan sonra yer altına geçti. Tekkesi olmayan, dergâhı resmen yasaklı tarikat olarak aile silsileleri üzerinden yaşamaya devam etti. Tarihen bu yer altı dönemi, Bektâşîliği Sünnî kabûlden daha da uzaklaştırdı, Anadolu Alevîliği'ne doğrudan bağladı. 1925 Tekke Kanunu ile Bektâşî tekkeleri zâten kapatılınca, Bektâşîlik resmî hukukî varlık olarak da bitti. Bugün Türkiye Bektâşîliği yalnız Alevî dedelik geleneği içinde yaşıyor; Arnavutluk Tiran'daki Cihan Bektâşî Merkezi (Kryegjyshata Botërore Bektashiane) resmî dînî kurum olarak kuruluşunu sürdürüyor. 1826 Bektâşî yasağının tasavvuf tarihindeki üç anlamı

vardır. Birincisi tasavvuf-devlet ilişkisinin Osmanlı'da ilk büyük kopuşudur. İkincisi tasavvufun siyâsî kurumlarla bağlantısının ne kadar tehlikeli olabileceğinin örneğidir — yeniçeri ocağı bittiğinde Bektâşîlik de bitti. Üçüncüsü ve en mühimi Nakşibendiyye'nin Osmanlı'nın resmî tarîkatı olarak yükselişinin önünü açtı; XIX. yy boyunca Hâlidîyye'nin saraya nüfuzu bu yeniçeri-sonrası boşlukta gerçekleşti.

4.14 1925 Tekke ve Zâviyeler Kanunu — Cumhuriyet'in Tarîkatlerle İmtihanı

4 Eylül 1925'te Mustafa Kemal Atatürk Kastamonu'da meşhur konuşmasını yaptı: «Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müridler, mensuplar memleketi olamaz.» 30 Kasım 1925'te TBMM 677 sayılı Kanun'u kabûl etti — resmî adı «Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlğasına Dair Kanun». Yasaklananlar: bütün tekke, zâviye, dergâh; şeyhlik, dervîşlik, müridlik; tarîkat ünvanları; türbe ziyâreti (mu'teber türbeler hâriç, sonra onlar da müzeleştirildi); falcılık, üfürükçülük, muskacılık. Kanunun bağlamı Şeyh Said İsyânı'dır (Şubat-Mart 1925). Şeyh Said Nakşî-Hâlidî şeyhi idi; isyân Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki en büyük iç tehdid olarak görüldü. 1925 baharında bastırıldı; Şeyh Said ve 47 kişi Diyarbakır'da idam edildi (29 Haziran 1925). Bu zeminde Cumhuriyet rejimi tarîkat-siyâset bağına kesmek için bütüncül bir adım atmaya karar verdi. Pratik sonuçlar: 600 küsur tekke ve dergâh kapatıldı; Konya Mevlânâ Dergâhı 1927'de müze olarak açıldı; Mevlevî mukâbelesi yasaklandı (1953'te kültürel olarak Konya'da yeniden başladı); Nakşî, Halvetî, Kâdirî bütün tarîkatler resmî varlık olarak son buldu; tarîkat şeyhleri ya emekli oldu, ya gizli sohbet meclisi modeline geçti. Tekkeler kapanmasına rağmen mîras çeşitli kanallardan devam etti: aile silsileleri üzerinden (büyükbaba-baba-oğul); sohbet meclisleri evlerde; Kur'ân Kursu modeli (Süleymancılık, sonra Diyanet); risâle okuma cemâati (Nurculuk); kitap-tedris modeli (İskenderpaşa). 1950 sonrası çok partili dönemle dînî hayat kısmen serbestleşti; 1980 sonrası tasavvuf bütünüyle kamusal alana döndü. Bugün Türkiye'de fiilî tarîkat ve cemâat hayatı canlıdır, ama hukukî olarak hâlâ 1925 Kanunu geçerlidir.

4.15 Menemen Olayı ve Mehmed Esad Erbîlî'nin Şüpheli Vefâtı (1930-1931)

1925 Tekke Kanunu'ndan beş yıl sonra, Cumhuriyet rejimi ile tarîkat çevreleri arasındaki gerilim hâlâ yüksekti. Mehmed Esad Erbîlî Hâlidîyye'nin İstanbul-Kelâmî Dergâhı şeyhi idi; 1925'te dergâhı kapatılınca Erenköy'e yerleşmişti. İleri yaşta, kör, hareketsiz bir hâlde. 23 Aralık 1930'da Menemen'de (İzmir yakını) bir grup adam — Dervîş Mehmed liderliğinde — sokakta «Şerî'at isteriz!» diye nümâyîş yaptı. Genç bir yedek subay, Mülâzim Mustafa Fehmi Kubilay, onları durdurmaya çalışırken öldürüldü ve başı kesildi (boyun atardamarı kesilmek üzere). Cesedi sokakta gezdirildi. Olay birkaç saatlik bir grup hareketi olarak başladı; askerî kuvvetlerce hızla bastırıldı. Dervîş Mehmed ve adamları öldürüldü veya tutuklandı. Cumhuriyet rejimi olayı çok geniş bir soruşturmaya çevirdi. Divân-ı Harp Menemen'de toplandı; soruşturma derinleştirildi — Dervîş Mehmed'in arka planında Hâlidîyye irtibatı arandı. Esad Erbîlî tutuklandı (yaşı, körlüğü ve hastalığına

rağmen), Menemen'e getirildi, hapse atıldı. Resmî iddiâ: Esad Erbîlî olayın mânevî kışkırtıcısıdır. Halbuki somut hiçbir delil yoktu. Esad Erbîlî 3 Mart 1931'de Menemen hapishanesinde şüpheli şartlarda öldü. Resmî kayda «doğal ölüm» denildi; tarîkat çevreleri ve aile zehirlenme veya bakımsızlıktan ölüm olduğunu söyledi. Esad Erbîlî'nin oğlu Mehmed Ali, Tatar Hasan, Hâfız İbrâhim gibi 36 kişi idam edildi. Menemen olayı modern Türkiye tasavvuf-devlet ilişkisinin yarasıdır. Onu hem rejim çevresi (Kubilay'ın anılması her yıl resmî olarak) hem tasavvuf çevresi (Esad Erbîlî'nin haksız ölümü olarak) hâlâ farklı biçimlerde yâd eder. Esad Erbîlî'nin halefi Mahmud Sâmi Ramazanoğlu dergâh modelinden uzaklaşıp gizli sohbet meclisi modeline geçmek zorunda kaldı; Hâlidîyye'nin Türkiye'de siyâsî açıdan çekingen olması bu dönemden sonra yerleşti. Said Nursî de aynı zeminde defalarca tutuklandı: Eskişehir-Denizli-Afyon hapislerinde toplam 25 yıldan fazla sürgün-mahkûmiyet yaşadı. Onun «dergâh kurma, kitap oku» stratejisi — Risâle-i Nur külliyyâtı yoluyla cemâat oluşturma — bu baskı şartlarında doğdu. Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959) ise «Kur'ân Kursu kur» stratejisiyle aynı boşluğu doldurmaya çalıştı. Türkiye'deki modern cemâat hareketlerinin tamamı bu 1925-1950 arası baskı döneminin ürünüdür.

KÜNYELER

Mehmed Esad Erbîlî (1264-1349/1847-1931) — *Erbîl doğumlu, Menemen hapishanesinde vefât*

Mahmud Sâmi Ramazanoğlu (1892-1984) — *Adana doğumlu, Medîne'de vefât*

Said Nursî (1877-1960) — *Bitlis-Hizan doğumlu, Urfa'da vefât*

Risâle-i Nur Külliyyâtı — Said Nursî

Said Nursî'nin (ö. 1960 — Urfa) ~6.000 sayfalık eseri. Sözler, Mektûbât, Lem'alar, Şuâlar dört ana bölüm hâlinde. 1925-1950 arası uzun hapis ve sürgün dönemlerinde yazıldı (Eskişehir, Denizli, Afyon, Emirdağ). Klasik medrese geleneği ile modern bilimsel düşüncenin kesişiminde, Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetlerinin tefsîrleri ve modern dünyada îmân-İslâm akîdesinin müdâfaası. Nursî'nin stratejisi: *'Dergâh-mürîdlik modelini bırak; müellef-talebe modelini kullan.'*

4.16 Asıl Tespit — Üç Örüntü

Bu kitap boyunca gördüğümüz on beş hâdiseye birlikte bakıldığında üç temel örüntü görünür hâle gelir.

Örüntü 1: Çatışmaların büyük çoğunluğu doktrinel değil siyâsîdir

Hallâc, Sühreverdî, Ayn el-Kudât, Bedreddin, Nesîmî, Şeyh Said — hepsinin idamında «akîde» gerekçesi öne sürüldü; ama gerçek sebep her seferinde siyâsî tehdit algısıydı. Akîde bahanesi devletin elindeki bir araçtı. Mihne-i Kübrâ Mu'tezile'nin siyâsî gücüydü; Mihne-i Eş'ariye Kunderî'nin mezhep taassubuydu; Murâbıt yakımı Şâfî müellife karşı Mâlikî mezhep taassubuydu; 1826 yeniçeri ile birlikte Bektâşîliği vurmaktı; Menemen Cumhuriyet'in Hâlidîyye'ye karşı bir mesajıydı. Doktriner şekilde anlaşılacak tek vaka belki Câ'd b. Dirhem'inkidir, o bile bir bayram günü siyâsî tiyatro şeklinde işlendi.

Örüntü 2: Devlet baskıları hiçbir zaman mîrası bitirmedi

Babâî isyânı bastırıldı, Bektâşîlik doğdu. Hallâc idam edildi, Sünnî tasavvuf onu içselleştirdi. Sühreverdî öldürüldü, İran irfânı onun mîrasını yaşattı. Bedreddin asıldı, şiiri yüzyıllar sonra Nâzım Hikmet ile yeniden Türkçe konuştu. Tekkeler 1925'te kapatıldı; sohbet meclisleri evlerde, Kur'ân Kursu köylerde, risâle okuma cemâati şehirlerde yaşamaya devam etti. Esad Erbîlî zehirlendi denilen şartlarda öldü; halîfeleri İskenderpaşa ve Erenköy cemâatlerini büyüttüler. Bu, tasavvufun insan kalbine ait olduğunun, kurumlarla başlamadığının ve kurumların kapanmasıyla bitmediğinin tarihî ispatıdır.

Örüntü 3: Eleştiri ⇄ Müdâfaa — Diyalektik Süreç

Her ciddi tasavvuf eleştirisi büyük bir müdâfaa metnine sebep olmuştur. İbn Cevzî'nin Telbîs'ine Gazâlî'nin tasavvuf-fıkıh sentezi cevap verdi. İbn Teymiyye'ye İbn Atâullâh el-İskenderî cevap verdi. Birgivî'ye Sünbül Sinân'ın Risâletü't-Tahkîkiyye'si cevap verdi. Vehhâbî'ye Şâh Veliyyullâh'ın el-Kavlü'l-Cemîl'i cevap verdi. Modern Selefiyye karşısında bugün hâlâ yazılması gereken yeni bir müdâfaa metni bekliyor olabilir. Bu, klasik İslâm geleneğinin kendi içindeki tashîh mekanizmasıdır — eleştiri yokken müdâfaa olmaz, müdâfaa yokken eleştiri kemâle ermez. Bu noktada Kitap IV sona erer. Bir sonraki kitap (V) hadis külliyâtının zikir hakkında söylediklerine — yâni bu kanlı tarihin altında yatan sünnî mîrasa — geri döner.

Bölüm İlişki Atlası — Şehîdler ve Müdâfaa Hatları

- **Câ'd b. Dirhem** → talebesi *Cehm b. Safvân*; Cehmiyye-Mu'tezile zincirinin başlangıcı (124/742 bayramda kurban).
- **Ahmed b. Hanbel** (Mihne-i Kübrâ direnişçisi) — *Bişr el-Hâfî* ve *Ma'rûf el-Kerhî*'yle sıkı bağı; Hanbelî mezhebinin tasavvufa düşman olmadığının kurucu delili.
- **Hallâc**: *Sehl Tüsterî* talebesi, sonra *Cüneyd* halkasından dışlanmış; idamından sonra *Sülemî*, *Hücvîrî*, *İbnü'l-Arabî*, *Attâr*, *Mevlânâ* onu şehîd-i aşk olarak yâdetti.
- **Ayn el-Kudât** — *Ahmed Gazâlî*'nin (İmâm Gazâlî'nin kardeşi) talebesi; Hint-İran tasavvuf-felsefe sentezinin ikinci kuşağı.
- **Sühreverdî el-Maktûl** — talebeleri ve mîrası *Mollâ Sadrâ* üzerinden modern İran irfânına (*Tabâtabâî*, *Humeynî*) uzandı.
- **Babâî isyânı**: *Bâbâ İlyas* → *Bâbâ İshâk* → isyandan sağ kurtulan *Hacı Bektâş-ı Velî* Sulucakaraöyük'e yerleşip Bektâşîliği başlattı.
- **Şeyh Bedreddin** — hocası *Hüseyin Ahlâtî* (Şâzeliyye-Ahlâtî kolu); halîfeleri *Börklüce Mustafa* (Aydın), *Torlak Kemâl* (Manisa).
- **Esad Erbîlî** — halîfeleri *S. Hilmi Tunahan* (Süleymancılık) ve *M. S. Ramazanoğlu* (Erenköy); 1925 sonrası baskı altında yeni cemâat modellerini başlattılar.

TOPLU OLARAK

On beş hâdiseden üç örüntü çıkar. **Bir**: çatışmaların büyük çoğunluğu doktrinel değil siyâsîdir. Akîde bahanesi devletin elindeki bir araç olarak kullanılır. **İki**: devlet baskıları hiçbir zaman mîrası bitirmedi. Tekkeler kapatıldı, sohbet meclisleri evlere; dergâhlar yıkıldı, kitaplar çoğaldı. Tasavvuf insan kalbine âittir, kurumlarla başlamamış ve kurumlarla bitmemiştir. **Üç**: her ciddi tasavvuf eleştirisi büyük bir müdâfaa metnine sebep olmuştur — bu, klasik İslâm geleneğinin kendi içindeki tashîh mekanizmasıdır.

14 Asırlık Akış — Vahyiden Çağdaş Cemâate

Bütün çalışmanın akışını tek bir çizgi üzerinde gözden geçirmek için bir mola. Aşağıdaki kronoloji, 610'dan 2024'e — vahyiden modern cemâat dönemine — zikir tarihinin yaklaşık 50 dönüm noktasını sıralar.

14 Asırlık Akış — Vahyiden Çağdaş Cemâate

Aşağıdaki çizelge, bütün çalışmanın iskeletini özetler. Her satır, zikir tarihinin bir dönüm noktasıdır. **Altın halkalar** büyük dönüm noktalarını, **kırmızı halkalar** şehâdet ve büyük olayları, açık halkalar normal dönem geçişlerini gösterir. Hicrî tarihler hilâlin solunda, milâdî karşılığı sağındadır.

○ dönem geçişi ● olay / şehâdet ● büyük dönüm

M.610	●	VAHİY Vahiy başlar (Hira mağarası) Hz. Cibrîl'in 'İkra' emriyle Hz. Muhammed (s.a.v.) okumaya, zikretmeye, anmaya çağırılır. Zikir bir ibâdet adı değil; bir tutumun adı olarak indirilir.
M.622	●	HİCRET Hicret — Garu Sevr Mekke'den Medîne'ye yolculuk; Sevr Mağarası rivâyetinde Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir'e hafî (sessiz) zikir telkîn ettiği, Nakşibendiyye geleneği tarafından silsilenin başlangıcı sayılır.
H.11/M.632	●	VEFAT Hz. Peygamber'in vefâtı Asr-ı Saâdet sona erer; zikir bir kurum değil, sahâbenin bizzat tâkîb ettiği vazîfedir.
H.13/634	○	HALÎFE Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk vefât eder Hafî hat — Nakşibendiyye'nin silsile başlangıcı. Bütün malını Tebük seferi için verdi; en sade hilâfeti yaşadı.
H.40/661	●	ŞEHÂDET

H. Ali (k.v.) Kûfe'de şehîd edilir

Cehrî hat — Kâdirî, Rifâî, Şâzelî, Halvetî, Mevlevî silsilelerinin tamamı buradan iner. Kûmeyl'e telkîn ettiği üç sesli zikir tarîkat geleneğinin nüvesi.

H.59/678

SAHÂBE

Ebû Hüreyre — günde 12.000 teşbîh

En çok hadis rivâyet eden sahâbî. Her gün diyeti sayısınca (12.000) sayılı zikir çekerdi. Modern 'sayılı zikir bid'attir' iddiâsı bu rivâyet karşısında tarihen yıkılır.

H.110/728

TÂBÎİN

Hasan-ı Basrî vefât eder

Tâbîînin tasavvuf öncüsü. Annesi Hz. Ümmü Seleme'nin câriyesiydi. 70'e yakın sahâbîden rivâyet aldı. Bütün Sünnî tarîkatların silsilesi onun üzerinden Hz. Ali'ye ulaşır.

H.124/742

İLK İDÂM

Câ'd b. Dirhem bayramda kurban edilir

Kûfe vâlisi Hâlid el-Kasrî, bayram hutbesinden sonra Câ'd'ı koyun keser gibi minberin önünde boğazlar. İslâm tarihindeki ilk büyük akîde infâzı.

H.148/765

KAVŞAK

H. Câ'fer es-Sâdık vefât eder

Sünnî-Şîî-tasavvuf hatlarının ortak halkası. Ebû Hanîfe iki yıl, İmâm Mâlik akrabâlık+sohbet bağıyla onun ders halkasında. 6. Şîî İmâm. Cehrî+hafî damarın kavuştuğu yer.

H.161/778

ZÂHİD

İbrâhîm b. Edhem — Belh prensi

Saraydan kaçıp Şâm'da işçi olan ikon zâhid. Süfyân-ı Sevrî ile çağdaş. Tüm sonraki zühd edebiyâtının prototipi.

H.185/801

MUHABBET

Râbi'a el-Adeviyye — saf muhabbet pîri

'Ben sana cennet ümidi veya cehennem korkusuyla değil; bizzat seni sevdiğim için ibâdet ediyorum.' Muhabbet-i mahz doktrininin doğum belgesi.

H.200/815

BAĞDÂD

Ma'rûf el-Kerhî vefât eder

Bağdâd Sünnî tasavvuf silsilesinin kurucu halkası. Sırrî es-Sakatî'nin hocası; oradan Cüneyd halkasına ve bütün tarîkatlere uzanır.

H.218/833

MİHNE

Mihne-i Kübrâ başlar

Halîfe el-Me'mûn 'Kur'ân mahlûktur' tezini bütün ulemâyâ dayatır. Direnenler kırbaçlanır, hapsedilir, görevden alınır. 16 yıl boyunca üç halife boyunca sürer.

H.227/841

SOHBET

Bişr el-Hâfi vefât eder — Ahmed b. Hanbel sohbeti

'Bişr ile karşılaştığım her seferinde kendimi onun yanında küçük bir çocuk gibi hissedirim' — İmâm Ahmed. Hanbelî mezhebinin tasavvufa düşman olmadığına tarihî temeli.

H.234/848

FERAH

Mihne'nin sona ermesi — Mütevekkil

Halîfe el-Mütevekkil tahta çıkar, Mihne'yi resmen kaldırır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat akîdesi resmî hâle gelir; Sünnî hadis külliyyâtı sistemli toplanabilir.

H.245/859

MISIR

Zü'n-Nûn el-Mısırî vefât eder

Ma'rîfet nazariyyâtının pîri. Eski Mısır sembolizmiyle Sünnî tasavvufu birleştiren ilk büyük müellif. Mısır mektebinin kurucusu.

H.256/870

BUHÂRÎ

Buhârî vefât eder — Sahîh-i Buhârî tamamlanır

Yaklaşık 600.000 rivâyet arasından seçilmiş 7.275 hadis. Müstakil Kitâbü'd-Daavât (66 bâb) — zikrin Sünnî temeli.

H.261/875

BÂYEZÎD

Bâyezîd-i Bestâmî vefât eder

Sukr (mânevî sarhoşluk) mektebinin pîri. 'Sübhanî mâ a'zame şânî' şathiyesinin sahibi. Cüneyd'in çağdaşı, farklı meşrebi.

H.297/910

SEYYÎD

Cüneyd-i Bağdâdî vefât eder — Seyyidü't-Tâife

Tasavvufun yazılı sistem kazandığı ânın merkez şahsiyeti. Sahv (uyanıklık) mektebinin pîri. 'Zikir: zâkirin Mezkûr ile gaybetidir.'

H.309/922

ŞEHÎD-İ AŞK

Hallâc-ı Mansûr Bağdâd'ta idâm edilir

Bin kırbaç, el-ayak kesimi, asılma, baş kesimi, küllerin Dicle'ye atılışı. Sebep: 'Ene'l-Hak' fenâ şathiyesi + Karmâtî bağlantı şüphesi. Sünnî tasavvuf onu hiç reddetmedi.

H.378/988

İLK SİSTEM

Serrâc — el-Lüma' fi't-Tasavvuf

Sûfîliğin Sünnî-fıkî müdâfaasını ilk yapan klasik eser. Tasavvufun sahâbe-tâbiîn mîrasının devamı olduğunu sistematik gösterir.

H.386/996

KÜTÜ'L-KULÜB

Ebü Tâlib el-Mekkî vefât eder

'Kalblerin gıdası' — Sehl Tüsterî hattının sistematik el kitabı. İmâm Gazâlî'nin İhyâ'sının doğrudan modeli; Gazâlî ondan 'el-üstâz' diye söz eder.

H.412/1021

TABAKAT

Sülemî — Tabakâtü's-Sûfiyye

Sûfîlerin biyografilerini ilk müstakil cilt olarak derleyen eser. Tasavvuf tarihçiliğinin doğum belgesi.

H.430/1038

HİLYE

Ebü Nuaym — Hilvetü'l-Evliyâ (10 cilt)

Sahâbe-tâbiîn-erken sûfîlerin sözleri ve hayatları. Râbi'a'nın meşhur niyâzı, Hasan-ı Basrî sözleri, Fudayl'ın tövbe hikâyesi — hepsi 10. ciltten bilinir.

H.445/1053

MİHNE-2

Mihne-i Eş'ariye — Kuşeyrî ve Beyhakî sürgün

Selçuklu Vezîri Kunderî bütün camilerde Eş'arî ulemâ la'netler. Kuşeyrî hapsedilir, Bağdâd'a göçer; Beyhakî minberde la'netlenir; Cüveynî Hicâz'a sürgün.

H.458/1066

ŞUAB

Beyhakî — Şuabu'l-Îmân (14 cilt)

Zikir konusundaki en geniş klasik hadis koleksiyonu. 13. dal müstakil cilt boyutunda. ~1.400 zikir rivâyeti, her biri sıhhat derecesiyle.

H.465/1072

RİSÂLE

Kuşeyrî vefât eder — er-Risâle

Tasavvufun klasik Sünnî müdâfaası ve seyr u sülûk haritası. Eş'arî-Şâfiî-tasavvuf üçyayağının yazılı manifestosu.

H.465/1072

KEŞFÜ'L-MAHCÛB

Hücvirî vefât eder (Lahor)

Farsça yazılmış ilk büyük tasavvuf metni. Hindistan-Pâkistân altkıtasının İslâmlaşmasının habercisi. Lahor'daki türbesi bugün dünya çapında ziyaretgâh.

H.503/1109

İHYÂ YAKILIR

Murâbıt Endülüsü İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn'i yaktırır

Mâlikî kâdî İbn Hamdîn fetvâsıyla Kurtuba, Sevilla, Fas, Marakeş'te bütün nüshalar toplatılıp yakılır. Klasik İslâm dünyasındaki ilk büyük tasavvuf-yakımı.

H.505/1111

DORUK

İmâm Gazâlî vefât eder

Fıkıh-kelâm-tasavvuf üçlüsünün bütüncül Sünnî sentezi. İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn (40 kitap, 4 rub') sonraki bütün Sünnî tasavvuf-medrese-tarîkat geleneğinin omurgası.

H.525/1131

ŞEHÎD-2

Ayn el-Kudât Hemedân'da yakılır

33 yaşında. Önce diri diri yakıldı, sonra asıldı; cesedi şehir kapısında teşhîr edildi. Temhîdât'ı Hint-İran tasavvuf metafiziğinin belkemiği.

H.535/1140

KAVŞAK-2

Yûsuf-i Hemedânî Merv'de vefât eder

Aynı pîrden iki damar: Ahmed Yesevî (cehrî) + Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (hafî). Mizâca göre meşrûiyet doktrininin tarihî temeli.

H.561/1166

KÂDİRİ

Abdülkâdir-i Geylânî Bağdâd'ta vefât eder

Kâdiriyye'nin pîri. Hanbelî fakîh. Bugün dünya genelinde 50 milyondan fazla mensûp. Cehrî zikr-i halkı ilk sistemleştiren tarîkat.

H.562/1166

YESEVÎ

Ahmed Yesevî Yesi'de vefât eder

Türk dünyasının pîri. Dîvân-ı Hikmet — Türk tasavvuf edebiyatının ilk büyük metni. Zikr-i erre. Türkmen göçer kavimlerinin İslâmlaşmasının ana aracı.

H.578/1182

RİFÂÎ

Ahmed er-Rifâî Vâsıt'ta vefât eder

Rifâ'iyye'nin pîri. Seyf-i zikir (kılıçla zikir) ve iğne dervîşliği. Şâfî mezhebinde.

H.587/1191

ŞEHÎD - 3

Sühreverdî el-Maktûl Halep'te idâm edilir

36 yaşında, Selâhaddîn Eyyûbî'nin oğlu el-Melikü'z-Zâhir döneminde. Hikmetü'l-İşrâk — modern İran irfânının (Tabâtabâî, Humeynî) felsefî zemini.

H.618/1221

MOĞOL

Necmüddîn-i Kübrâ Hîve'de şehîd

Moğol istilâsında ~600 mürid ile kılıç elinde şehîd düştüğü rivâyet edilir. Yedili letâif sisteminin pîri.

H.637/1240

İSYÂN

Babâî isyânı — Bâbâ İshâk Amasya'da asılır

Türkmen-Yesevî meşrebinin Anadolu Selçuklusu'na karşı isyânı. Hâcî Bektâş-ı Velî bu hareketten sağ kurtularak Sulucakaraöyük'e yerleşir; Bektâşîlik buradan doğar.

H.656/1258

BAĞDÂD DÜŞER

Hülagû Bağdâd'ı yıkar

Halîfe el-Müsta'sım ve binlerce âlim katledilir; kütüphâneler Dicle'ye atılır. İslâm dünyâsının en büyük entelektüel felâketi. Tasavvuf Bağdâd merkezini kaybeder, ama yaşamaya devam eder.

H.672/1273

MEVLÂNÂ

Mevlânâ Celâleddîn Konya'da vefât eder

Şems-i Tebrîzî ile karşılaşma → 25.000 beyitlik Mesnevî → oğlu Sultan Veled tarafından Mevlevîyye kurumsallaştırılır. Semâ' Anadolu tasavvufunun sembol formu olur.

H.709/1309

HİKEM

İbn Atâullâh el-İskenderî vefât eder

Şâzeliyye'nin üçüncü kuşak pîri. Hikemü'l-Atâ'iyye — 264 vecîz cümle, tasavvuf hikmeti edebiyâtının doruğu. Miftâhü'l-Felâh zikir adâbının klasiği.

H.791/1389

NAKŞBEND

Bahâeddîn Nakşbend Buhârâ'da vefât eder

Hafî zikri 'kalb-i sanavber'e (çam kozalağı kalbe) odaklandırı, vukûf-i kalbî'yi sülûkün zirvesine yerleştirdi. 'Bizim yolumuz hafîdir, lâkin inkâr da etmeyiz.'

H.800/1397

HALVETÎ

Ömer el-Halvetî Tebriz'de vefât eder

Halvetiyye'nin pîri. Lakabı: 40 gün halvete girip Esmâ-i Hüsnâ'yı sırayla zikretmesinden. Yahyâ-yı Şîrvânî ile sistemleşir, Anadolu'ya XV. yy'da gelir.

H.819/1416

ŞEHÎD - 4

Şeyh Bedreddin Serez'de asılır

Osmanlı Fetret Devri'nin kazaskeri. Aydın'da Börklüce, Manisa'da Torlak Kemâl isyânları. Mevlânâ Haydar Acemî fetvâsı: 'Kanı helâldir, malı haramdır.' Vâridât'ı tartışmalı.

H.820/1417

ŞEHÎD - 5

Nesîmî Halep'te derisi yüzülerek idâm edilir

Hurûfiyye'nin en büyük şâiri. Hallâc'ın 'Ene'l-Hak'ının Türkçe ekosü: 'Mende sığar iki cihân, mende sığar sığmazam.' Türbesi Halep'te.

H.833/1430

BAYRÂMÎ

Hâcî Bayrâm-ı Velî Ankara'da vefât eder

Bayrâmiyye'nin pîri — Halvetî-Hâcegân sentezi, Anadolu'da doğan ilk yerli tarikat. Halîfesi Akşemseddîn Fatih'in mânevî rehberi olacak.

M.1453

FETİH

İstanbul fethi — Akşemseddîn

Fatih'in mânevî rehberi. Eyüb Sultan türbesinin yerini kerâmetle bulduğu rivâyet edilir. Klasik Türk-İslâm devlet-tasavvuf birlikteliğinin en sembolik ânı.

H.936/1529

DEVRÂN

Sünbül Sinân İstanbul Koca Mustafa Paşa'da vefât eder

Halvetî-Sünbülüyye pîri. Risâletü't-Tahkikiyye fî Şerefi'd-Devrân — devrân zikrini Sünnî zeminde müdâfaa eden klasik metin. Sonraki Kadızâdelilere cevap olacak.

M.1501

SAFEVÎ

Şâh İsmâîl Tebriz'de İran tahtına çıkar

Safeviyye tarikatı sultanlığa dönüşür. Şîlik İran'ın resmî mezhebi olur. Tarikat → devlet dönüşümünün İslâm tarihindeki benzersiz örneği.

H.1034/1624

MÜCEDDİD

İmâm-ı Rabbânî Sirhind'de vefât eder

Müceddid-i Elf-i Sâni. Babür Şâhı Ekber'in Dîn-i İlâhî projesine karşı muhâlefet; 1619'da Gwalior'a hapsedildi. Mektûbât (530 mektup). Vahdet-i şuhûd doktrini. Klasik 5 letâif sistemi.

H.1105/1694

SÜRGÜN

Niyâzî-i Mısrî Limnî'de vefât eder

Halvetî-Mısrîye pîri. IV. Mehmed döneminde Bursa'dan Rodos, sonra Limni'ye 15+ yıl sürgün. Kadızâdeli baskısının canlı tanığı. 'Derman aradım derdime, derdim bana dermân imiş.'

M.1744

DİR'İYYE

Dir'iyye Misakı — Vehhâbî hareketinin doğuşu

Necd emîri M. b. Suûd ile Şeyh M. b. Abdülvehhâb arasında ittifak. Klasik Sünnî kabûlün yıkımına başlangıç; tasavvuf-türbe-evliyâ ziyâretine kategorik karşıt.

M.1803-04

YIKIM

Vehhâbîler Mekke ve Medîne'de türbeleri yıkar

Cennetü'l-Mu'allâ ve Bakî' Mezarlığı temizliği. Hz. Hatîce, Hz. Hasan, Hz. Aîşe, sahâbe-âl-i Beyt türbeleri yıkılır. Klasik tasavvufun Hicâz'daki maddî mîrasının yokoluşu.

H.1242/1827

HÂLİDÎ

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî Şâm'da vefât eder

Hâlidîyye'nin pîri — Şâfî fıkıh + Eş'arî kelâm + Müceddidî tasavvuf sentezi. ~70 halîfe ile Türkiye-Kafkasya-Hindistan-Endonezya'ya yayılır. Râbta-i şerîfe pratiğini sistemleştirir.

M.1826

VAK'A-İ HAYRİYE

II. Mahmud Bektâşîliği yasaklar

Yeniçeri ocağı lağvedilir; Bektâşîliğin mânevî sahipliği bittiği için Bektâşî tekkeleri de kapatılır. 300 dergâh ya Nakşîlere verilir ya yıkılır; üç şeyh idâm. Bektâşîlik yer altına geçer.

H.1311/1893

GÜMÜŞHANEVÎ

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî İstanbul'da vefât eder

Klasik hadis-tasavvuf hattının Türkiye'deki son büyük halkası. Mecmû'atü'l-Ahzâb (3 cilt vird külliyyâtı) bugün hâlâ Nakşî meşrepli mü'minlerin günlük kaynağı.

M.1925

TEKKE KANUNU

1925 Tekke ve Zâviyeler Kanunu

Şeyh Said İsyânı sonrası; 4 Eylül'de Atatürk'ün Kastamonu konuşması, 30 Kasım'da TBMM 677 sayılı Kanun. 600+ tekke kapatılır; tarikatler resmî varlık olarak son bulur.

M.1931

MENEMEN

M.1959-60

Esad Erbîlî Menemen hapishanesinde şüpheli vefâtı

Hâlidîyye'nin Erenköy halîfesi. Menemen olayı (1930) sonrası ileri yaşına, körlüğüne rağmen tutuklandı. Oğlu Mehmed Ali ve 36 kişi idâm. Modern Türkiye'nin tasavvuf yarası.

MÜCEDDİD-İ CEMÂAT

Tunahan ve Said Nursî vefât eder

Tunahan (1959) — 'Tekke yok kitap var': Kur'ân Kursu modeli. Said Nursî (1960) — 'Şeyh-dergâh yok müellef-okuyucu var': Risâle-i Nur modeli. Modern cemâat hareketinin iki kurucu stratejisi.

M.1980-
2022

CEMÂAT

Çağdaş cemâat dönemi

Kotku (1980), Ramazanoğlu (1984), Ustaosmanoğlu (2022) — sohbet meclisi modelinin Türkiye'de yaşaması. 1925 Kanunu hukuken hâlâ geçerli; ama tasavvuf fiilen canlı.

M.2024

AKADEMİ

Tasavvuf küresel akademik saha

Dünya üniversitelerinde tasavvuf kürsüleri; Mevlânâ 40+ dile çevrildi; semâ' UNESCO mîrası. ~500 milyon Müslüman fiilen tasavvuf geleneğinde. Klasik mîras bugün hem yer altında hem akademide.

5. BÖLÜM

Hadiste ve Tergîb Edebiyatında Zikir

Beşinci bölüm, dördüncüdeki kanlı tarihin altındaki sünnî zemine geri döner: **hadis ve tergîb edebiyatında zikir**. Sahihayn (Buhârî ile Müslim) ve dört sünendeki müstakil zikir bahisleri; Eyyûbî Mısır'ında Münzirî'nin et-Tergîb ve't-Terhîb'i; Beyhakî'nin Şuabu'l-Îmân'ının zikre tahsîs edilmiş 13. dalı; Nevevî'nin el-Ezkâr'ı; ve Gümüşhânevî'nin Mecmû'atü'l-Ahzâb'ına kadar uzanan, klasik hadis ehli ile sûfî geleneğin ortak hazînesi. Bu hazîne, Sünnî tasavvufun fikhî meşrûiyetinin tarihî temelidir.

Bu kitap, bir önceki kitabın kanlı tarihinin altındaki sünnî zeminden tákib eder. Şehîdler, sürgünler, yakım fetvâları — bunların hepsi tarihen ortaya çıktıysa da, klasik hadis ve tergîb (*sevap için teşvik*) edebiyâtı zikre dâir saf ve sistematik bir mîras bıraktı. Bu mîras, tasavvufun fikhî-hadisî meşrûiyetinin tarihî temelidir. Sahihayn ve sünenlerde başlayan zikir bahisleri, Münzirî ve Beyhakî gibi muhaddislerle müstakil ciltlere genişlemiş; sonra İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Nuaym, Taberânî gibi şahsiyetlerle ihtisâs (özel uzmanlık) sahasına dönüşmüştür.

5.1 Sahihayn ve Dört Sünende Zikir Bahisleri

Hadis kütüphânesinin altı temel kitabı (Kütüb-i Sitte) zikre dâir müstakil bölümler içerir. Tertip ettirilmesi hicrî III. yüzyıla — Bağdâd, Nîşâbur, Tirmiz, Sicistân, Nesâ ve Kazvîn coğrafyalarına — denk gelir. Bu altı imâmı tek tek tanımak, klasik tasavvuf çalışmaları için zarûrîdir.

Buhârî (194-256/810-870)

Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, Mâverâünnehir'in Buhârâ şehrinde doğdu; Semerkand civarındaki Hartenk köyünde vefât etti. Hocaları: Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ali b. el-Medînî gibi III. yüzyıl Bağdâd-Horasân muhaddislerinin önde gelenleri. Talebeleri arasında Müslim b. Haccâc (çağdaş-arkadaş), Tirmizî, Nesâî, Dârimî vardır. Yâni Buhârî, sonraki dört imâmın hocasıdır; Kütüb-i Sitte'nin altısı arasında bu açıdan merkezdedir. el-Câmi'u's-Sahîh, yaklaşık 600.000 hadis arasından titiz bir tahlille seçilmiş 7.275 hadisten oluşur (mükerrer rivâyetlerle 9.082). Buhârî'nin metodu: en yüksek sıhhat şartlarını taşıyan rivâyetleri tertibe etmek; her ricâlin (râvîlerin) doğrulanması Buhârî'nin bizzat hayatî mesâisidir. Sahîh-i Buhârî'de zikre dâir başlıca bahisler: Kitâbü'd-Daavât (Dualar Kitabı, 66 bâb) — müstakil zikir-duâ kitabıdır ve bütün muakkibât, sabah-akşam virdleri, vakit zikirleri burada toplanır. Kitâbü'r-Rikâk (Kalbi Yumuşatan Hadisler Kitabı) — zühd, fakr, korku ve ümîd; tasavvufun hadis temelini taşıyan ana bölümdür. Kitâbü't-Tevhîd — son kitap, iman ve tevhîd zikrinin akîdevî temeli. Ayrıca Kitâbü'l-Cihâd, Kitâbü'l-Hac, Kitâbü's-Salât gibi bahisler içinde zikir-duâ mevzuları yer alır.

Müslim (206-261/821-875)

Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîşâbûrî, Nîşâbur (Horasân) doğumlu ve vefât. Hocaları: Buhârî (çağdaş-arkadaş), Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye. Etnik olarak Kuşeyrî kabilesinden bir Arap'tır, ama tüm hayatı Horasân'da geçti. el-Câmi'u's-Sahîh yaklaşık 3.033 müstakil hadis içerir. Müslim'in metodu Buhârî'den farklıdır: aynı hadisin bütün sahîh tarîklerini bir arada toplar; tertîb daha sistematiktir; hadisleri konularına göre bütünlüklü bablar hâlinde gruplar. Müslim'de zikre dâir asıl müstakil kitap: Kitâbü'z-Zikr ve'd-Duâ ve't-Tevbe ve'l-İstigfâr — dört büyük başlık altında derlenmiş 102 hadis. Bu kitap içinde tasavvuf geleneğinin temel hadisleri yer alır: 2675 (hadîs-i kudî (*Allâh'tan nakil hadis*) «Beni nefsinde zikrederse Ben de onu nefsimde zikrederim»), 2689 (gezici melekler ve halaka-i zikir), 2697 (sübhânallâhi'l-azîm), 2700 (lâ ilâhe illâ'llâh tehlîlinin fazîleti). Ayrıca Kitâbü Fadâ'il-i-Sahâbe ve Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik.

Tirmizî (210-279/824-892)

Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, Mâverâünnehir'in Tirmiz şehri doğumlu ve vefât. Hocaları: Buhârî (uzun süre talebe), Müslim, Ebû Dâvûd, Dârimî. Tirmizî hem hadis hem fıkıh hem tasavvuf hattının iç içeliği bakımından özel bir şahsiyettir. Onun amcası Hakîm et-Tirmizî tasavvufun erken büyük teorisyenlerindendir. Beyânü'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lübb (sadr/kalb/fuâd/lübb farkının beyânı) isimli risâlesi sonraki letâif (mânevî hassasiyetler) nazariyâtının ilk sistematik temelidir. Yâni Tirmizî ailesi içinde hem klasik hadis (Tirmizî'nin Câmi'i) hem tasavvuf nazariyâtı (Hakîm Tirmizî) bir arada yetişti — bu, hadis ehli ile sûfî gelenek arasındaki tarihî iç içe geçişin somut delillerindendir. Tirmizî'nin Câmi'inde Kitâbü'd-Daavât (134 bâb) sünenler içindeki en geniş duâ-zikir bölümüdür. Kitâbü'z-Zühd (64 bâb) da kapsamlıdır. Tirmizî hadislerin sıhhat derecesini de belirtir: «hasen sahîh», «hasen», «sahîh», «sahîh garîb». Bu, hadis tenkidi (eleştirisi) ilminin önemli bir aşamasıdır ve sonraki Beyhakî, Münzirî, Suyûtî, Aclûnî gibi muhakkikleri etkilemiştir.

KÜNYELER

Hakîm et-Tirmizî (Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, ö. 320/932) — *Tirmiz*

Ebû Dâvûd es-Sicistânî (202-275/817-889)

Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, Sicistân (İran-Afgan sınırı, bugünkü Sîstân) doğumlu, Basra'da yaşadı ve vefât etti. Sünen — fıkıhî kullanım için derlenmiş yaklaşık 4.800 hadis. Zikir-duâ bahisleri özellikle Kitâbü'l-Vitr ve Kitâbü'l-Edeb içinde yer alır; ayrıca Kitâbü'z-Zühd.

Nesâî (215-303/830-915)

Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, Horasân'ın Nesâ kasabası doğumlu; Şâm'da (rivâyetlere göre Dımaşk veya Remle) vefât. Eserleri es-Sünenü's-Suğrâ (el-Müctebâ — yaklaşık 5.700 hadis) ve es-Sünenü'l-Kübrâ (büyük eser). Büyük Sünen'de Kitâbü Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle (Gündüz ve gecenin ameli kitabı) müstakil bir bölüm olarak yer alır. Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle bahsi bütün gün-gece kuşatan zikir-duâ haritasıdır: uyanma anından yatma anına kadar her vakit, her hareket, her duygu için Resûlullâh'ın rivâyet edilmiş zikir tatbîkâtı. Sonraki Nevevî'nin el-Ezkâr'ı bu çekirdeği klasik forma kavuşturmuştur. Bugün Anadolu Müslüman'ının sabah-akşam okuduğu vird ve evrâdın tarihen geriye giden ana kaynağı buradadır.

İbn Mâce (209-273/824-887)

Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, Kazvîn (İran) doğumlu ve vefât. Sünen — 4.341 hadis. Zikir-duâ-zühd Kitâbü'd-Daavât ve Kitâbü'z-Zühd bahislerinde. İbn Mâce, Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı olarak Buhârî-Müslim'den sonra başlayan zincirin en geç halkasıdır; bu yüzden bazı hadislerinde sıhhat derecesi diğer beş kitaba göre daha tartışmalıdır.

5.2 Münzirî ve et-Tergîb ve't-Terhîb (Eyyûbî-Memlûk Mısırı)

Tergîb edebiyâtının klasik metni Münzirî'nin eseridir. Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdilkavî el-Münzirî. Selâhaddîn Eyyûbî'nin yapımına başladığı Dârü'l-Hadîs el-Kâmiliyye'nin ilk şeyhü'l-hadîsi (baş hadis şeyhi) oldu. Hocaları: Şâm'da İbn Asâkir'in (Tarîhu Dimaşk'in müellifi) çevresi; Mısır'da el-Kâdî el-Fâzıl (Selâhaddîn'in veziri) çevresi. Talebeleri: İbn Dakîkî'l-İd, Şerefüddîn ed-Dimyâtî. et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf dört cilt hâlinedir, tergîb ve terhîb (sevap-azap) eksenli bütün hadisleri konularına göre tertib eder. Toplam yaklaşık 5.000 hadis. Münzirî her hadisin sıhhat derecesi hakkında not düşer: «sahîh», «hasen», «zayıf» gibi. Bu nitelendirme yöntemi onu sıradan bir derleyici olmaktan çıkarıp ciddî bir muhaddis (*hadîs âlimi*)-tahkîkçi yapar. Tergîb'in zikre dâir kısmı Kitâbü'z-Zikr ve'd-Du'â müstakil kitabıdır; yaklaşık 320 hadis, her biri sıhhat derecesiyle birlikte. Münzirî ayrıca el-Müsbi'yyât isimli müstakil bir risâlede yedi tarîk ile gelen zikir hadislerini derler. Tergîb'in tarihen büyük etkisi şudur: Memlûk ve Osmanlı dergâhlarında — özellikle Anadolu Halvetî tekkelerinde — sohbet kitabı olarak kullanıldı. Yâni klasik tergîb-tasavvuf zemini Münzirî üzerinden çevre Müslümanın günlük hayatına indi.

KÜNYELER

Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdilkavî el-Münzirî (581-656/1185-1258) — Şâm doğumlu, Kâhire'de vefât

İbn Dakîkî'l-İd (ö. 702/1302) — Memlûk Mısırı baş kâdîsı

Şerefüddîn ed-Dimyâtî (ö. 705/1306)

et-Tergîb ve't-Terhîb — Münzirî

Münzirî'nin (ö. 656/1258 — Eyyûbî Kâhiresi) 4 ciltlik klasik eseri; ~5.000 hadis. Tergîb (sevap için teşvik) ve terhîb (azap için sakındırma) ekseninde bütün hadisleri konularına göre tertib eder. Her rivâyetin sıhhat derecesini (sahîh-hasen-zayıf) belirtir. Kitâbü'z-Zikr ve'd-Du'â müstakil kitap olarak ~320 hadis taşır. Memlûk-Osmanlı dergâhlarının temel sohbet metniydi.

5.3 Beyhakî ve Şuabu'l-Îmân'ın 13. Şu'besi

Zikir konusundaki en geniş klasik hadis koleksiyonu Beyhakî'nin Şuabu'l-Îmân'ıdır. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî Beyhak (Sebzevâr, Horasân) doğumlu, Nîşâbur'da yetişti ve vefât etti. Fıkıhda Şâfiî, kelâmda Eş'arî. Hocaları: Hâkim en-Nîsâbûrî (el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn müellifi), Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (Tabakâtü's-Sûfiyye müellifi). Yâni Beyhakî, hadis ile tasavvuf hatlarının ikisinde birden klasikleşmiş hocalardan beslenmiştir. Tarihî bağlam: 445/1053 yılında Mihne-i Eş'arîye (Selçuklu Veziri Kundurî'nin Eş'arî ulemâya baskısı) sırasında Nîşâbur'dan hicrete zorlandı; sonra Nizâmü'l-Mülk'ün vezâreti (455/1063) ile dönebildi. Bu Mihne, Beyhakî'nin çağdaşları İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Kuşeyrî'yi de mağdur etti. Yâni Şuabu'l-Îmân'ın en olgun bölümleri tarihen Beyhakî'nin sürgün hayatında yazıldı. Şuabu'l-Îmân, imanı 77 (yâhut 79) şu'beye (dala) ayırır — Hz. Peygamber'in «İman 70 küsür dalı olan bir ağaçtır» hadisinden mülhem (*esinlenmiş, ilhamla alınmış*). Toplam 14 ciltte yaklaşık 10.984 hadis. Modern tahkikli baskısı Mektebetü'r-Rüşd Dr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid tarafından hazırlanmıştır. Şu'be 13 «Zikrullâh»

tahsisedir. Müstakil cilt boyutundadır. Bu şu'be içinde yaklaşık 1.400 rivâyet vardır. Beyhakî her rivâyetin senedini ve sıhhat derecesini titizce belirtir. Alt-bâb yapısı şöyledir: Bâbü Fazîleti'z-Zikr (zikrin fazîleti); Bâbü't-Tergîb fî'z-Zikri bi'l-Kalb (kalbî zikre teşvîk); Bâbü Mâ Câ'e fî't-Tehlîl ve Fadlihî (tehlîlin fazîleti); Bâbü Mâ Câ'e fî't-Tesbîh, Tahmîd, Tekbîr; Bâbü Mâ Câ'e fî'l-Havkele; Bâbü Mâ Câ'e fî'l-Esmâ'il-Hüsna; Bâbü Mecâlisi'z-Zikr ve Halkâtihâ (zikir meclisleri ve halkaları); Bâbü'z-Zikr fî'l-Esvâk (çarşıda zikir); Bâbü'z-Zikr fî külli hâlin (her hâlde zikir).

KÜNYELER

Hüseyin el-Beyhakî (384-458/994-1066)

Mektebetü'r-Rüşd (1423/2003) — *Riyâd*

Şuab'tan az bilinen önemli rivâyetler

Şuab'ın zikir şu'besinde derlenen, klasik tasavvuf külliyâtında tekrar tekrar zikredilen — ama bizzat orijinal sened-metniyle bilinmeyen — bazı önemli rivâyetler şunlardır. Şuab no. 522 — İbn Ömer'den merfû: «Allâh'ı çok zikredin, hatta size mecnûn (deli) desinler.» Rivâyet ayrıca Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde (3/68) ve İbn Hibbân'ın Sahîh'inde (no. 817) bulunur; Hâkim en-Nîsâbü'rî sahîh sayar, Zehebî tasdik eder. Bu rivâyetin önemi: aşırı zikrin riyâdan korktuğu sayılması veya «ölçsüzlük» olarak görülmesi tarihen yanlıştır; Allâh'ı çok zikretmek çevrenin «aşırı buluyor» itirazıyla sınırlanamaz. Halvetî devrânı ve Çiştî kavvâlîsi gibi yüksek tempolu cehrî zikir uygulamalarının hadis dayanaklarındandır. Şuab no. 1024 — Hâlid b. Velîd kanalıyla: «Allâh'ın zikriyle geçen bir gece, Allâh yolunda kılıcı kırılana kadar vuruştuktan hayırlıdır.» Müstesnâ bir rivâyettir: zikrin cihâd üzerine üstünlüğü Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin tasavvufî öncelik koymasının hadis dayanaklarındandır. Şuab no. 631 — Ümmü Hânî: «Bir gün Hz. Peygamber'e sordum: 'Yâ Resûlallâh! Ben yaşlıyım, oruç tutmaya gücüm yetmiyor; bana bir amel öğret.' Buyurdu: 'Yüz tekbîr, yüz tahmîd, yüz teşbîh çek. Bu sana yüz köle âzâd etmek, yüz deve kurban etmek, yüz at ile cihâda gitmek gibidir.'» Ahmed Müsned 6/344 ve İbn Mâce Edeb 56'da da geçer. Önemi: sayılı zikrin (yüz, bin gibi belirli sayılarla yapılan zikir) bizzat Resûlullâh tarafından tâlim edildiğini gösterir. Bu, modern Selefîyye'nin «sayılı zikir bid'attır» itirazının tarihen çürütülmesidir. Şuab no. 562 — Ebû Sâlih es-Semmân (Ebû Hüreyre'nin yakın talebesi) anlatır: «Ebû Hüreyre her gün on iki bin teşbîh çekerti ve derdi ki: 'Diyetim ölçüsünce teşbîh ederim.'» O dönemde bir Müslüman'ın diyeti 12.000 dirhemdi; Ebû Hüreyre «kanımın bedeli neyse, teşbîhim de o sayıda» derdi. Modern Selefîyye'nin «sayılı zikir bid'attır» iddiası bu rivâyet karşısında tarihen yıkılır. Şuab no. 1037 — Fudayl b. İyâz'ın tövbe hâdîsesi şöyle nakledilir: Fudayl bir kervana saldırı hazırlığındayken, kervanda biri Kur'ân okuyordu; Hadîd sûresinin 16. âyetine geldi: «Hâlâ vakit gelmedi mi îmân edenlere, kalplerinin Allâh'ın zikrine huşû etmesine?» Fudayl o anda yere kapandı: «Geldi yâ Rabbî! Vakti geldi!» diye haykırdı, eşkıyalığı bıraktı, Mekke'ye gitti, İslâm'ın büyük zâhidlerinden oldu. Hârûn er-Reşîd ona vaaz dinlemeye giderdi. Önemi: Kur'ân tilâveti bizzat zikirdir; bir âyetin işitilmesi bütün hayatı dönüştürebilir. İslâm tarihindeki en meşhur tövbe hâdîsesi sayılır.

KÜNYELER

Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) — *Humus, sahâbenin en büyük kumandanlarından*

Ümmü Hânî (Hz. Ali'nin kız kardeşi, ö. yaklaşık 50/670) — *Medîne*

Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) — *Mekke; tâbiîn-etbâ'-i tâbiîn neslinden*

5.4 Nadir ve Geniş Hadis Koleksiyonları

İbn Ebî'd-Dünyâ (208-281/823-894) — Tergîb Edebiyatının Çekirdeği

Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebî'd-Dünyâ — Bağdâd doğumlu ve vefât. Aslen Türk asıllı bir âilenin oğlu; Abbâsî sarayında çocuk eğitimi ile vazifelendirilmişti — birden fazla halîfenin (Mu'tedid, Müktefî) muallimiydi. Onun eserleri sonraki terğîb edebiyâtının asıl çekirdeğini oluşturur. İbn Ebî'd-Dünyâ'nın yaklaşık 165 küçük müstakil risâlesi var. Her risâle belirli bir mevzu üzerine: ihlâs, tevbe, sabır, şükür, kabir, kıyâmet, dostluk, fakr, ölüm, vera', yakîn, murâkabe (*Allâh'ın huzûrunda olduğunun sürekli şuûru*) ve elbette zikir. Zikre dâir önemli risâleleri: Kitâbü'z-Zikr (müstakil zikir risâlesi — yaklaşık 200 rivâyet), Kitâbü'l-Vera' (titiz takvâ risâlesi), Kitâbü'r-Rikâk, Kitâbü'l-Yakîn, Kitâbü'l-Murâkabe (*Allâh'ın huzûrunda olduğu şuuru — Nakşibendiyye'nin merkez mevhûmu*), Kitâbü't-Tevbe. İbn Ebî'd-Dünyâ'nın eserleri Eyyûbî dönemi Mısır'ı (Münzirî çevresi) tarafından klasik kabûl edildi; Memlûk, Osmanlı boyunca dergâhların ve tekkelerin temel sohbet metni oldu. Şuab'ın Beyhakî'sinden önce, terğîb edebiyâtının asıl çekirdeğini İbn Ebî'd-Dünyâ kurmuştur.

Ebû Nuaym el-İsfahânî (336-430/948-1038) — Hilyetü'l-Evliyâ

Ahmed b. Abdullâh el-Hâfız Ebû Nu'aym — İsfahân doğumlu ve vefât. Hocası: babası Abdullâh, sonra hadis hocası Süleymân et-Taberânî (üç Mu'cem müellifi). Ebû Nuaym'in eseri Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ on cilttir. Hilye'nin metodu: sahâbe-tâbiîn-etbâ'-i tâbiîn ve erken sûfîlerin biyografilerini ve sözlerini sistematik olarak kayda almak. Klasik tasavvuf antolojisinin kurucu metni — Sülemî'nin Tabakâtü's-Sûfiyye'sinden bile daha geniştir, ama Sülemî sadece sûfîlere yoğunlaşır, Ebû Nuaym ise sahâbeden başlar. Râbi'a el-Adeviyye'nin meşhur muhabbet niyâzı, Hasan-ı Basrî'nin uzun sözleri, Fudayl b. İyâz'ın tövbe hikâyesi — hepsi Hilye'nin 10. cildinden bilinir.

Taberânî (260-360/873-971) — Üç Mu'cem

Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, Akkâ (Filistin) doğumlu, İsfahân'da vefât. Bütün İslâm coğrafyasında (Şâm, Mısır, Yemen, Irak, Horasân, Hicâz) hadis topladı; «hadiste seyâhat» geleneğinin en velûd temsilcilerinden biridir. Taberânî'nin üç dev Mu'cem'i: el-Mu'cemü'l-Kebîr, el-Mu'cemü'l-Evsat (8 cilt), el-Mu'cemü's-Sağîr (1 cilt). Bu üç eser klasik hadis kütüphânesinin en geniş tek-müellif koleksiyonlarıdır. Taberânî'nin zikir rivâyetleri sayıca dev hazînelerdir. Sonraki Ali el-Müttakî el-Hindî'nin Kenzü'l-Ummâl'ı (18 cilt, yaklaşık 46.000 hadis) büyük ölçüde Taberânî'den beslenir.

KÜNYELER

Mu'cemü'l-Kebîr (25 cilt, yaklaşık 60.000 rivâyet) — *sahâbe isimlerine göre tertib*

Sonraki Ali el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567) — *Burhân-pûr-Mekke*

Münâvî (952-1031/1545-1622) — Feyzü'l-Kadîr

Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, Kâhire doğumlu ve vefât. Memlûk-Osmanlı geçişinin büyük şârihi (yorumcusu). Eseri Feyzü'l-Kadîr Şerhu el-Câmi'i's-Sağîr — Suyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin şerhi, 6 cilt. Onun metodu özellikle önemlidir: her hadisin önce sıhhat derecesini tespît eder, sonra mânevî-sûfî yorumunu yapar. Tergîb hadislerinin tasavvufa nasıl bağlandığının klasik metni.

Sehâvî ve Aclûnî — Tahkîk Çağı

Tasavvuf literatürünün asıl beslendiği bazı meşhur «hadis»lerin gerçek sıhhati tarihen tahkîk gerektirir; bu sahanın iki büyük şahsı Sehâvî ve Aclûnî'dir. Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî Memlûk Mısırı'nın büyük muhaddislerinden; aynı zamanda Suyûtî'nin çağdaşı ve rakîbi. Hocası İbn Hacer el-Askalânî. Sehâvî'nin el-Makâsîdü'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdisi'l-Müştehire 'ale'l-Elsine — halk dilinde yaygın «hadis»lerin tahkîki; tahkîk geleneğinin ilk büyük müstakil eseri. İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî Sehâvî'nin metodunu genişleterek Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs ammâ İštehera mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs isimli eserini yazdı — 2 cilt, yaklaşık 3.281 rivâyetin tahkîki. Bu iki eser birlikte, sonraki bütün hadis tahkîk geleneğinin temelidir. Aclûnî'nin tahkîk ettiği üç meşhur tasavvuf metni: Birincisi: «Küntü kenzen mahfiyyen fe-ahbabtü en u'rafe fe-halaktü'l-halka li-u'rafe — Ben gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim de halkı yarattım.» Aclûnî bu rivâyetin merfû olarak hadis sayılmadığını, ehli'l-keşf (manevî açılım ehli) arasında ise sahîh kabûl edildiğini belirtir. İbn Teymiyye bunu mevzû (uydurma) saydı; tasavvuf geleneği bunu hadîs-i kudîsî olarak kullanmaya devam etti. İbnü'l-Arabî, Sadeddîn-i Konevî, Mevlânâ ve sonraki Anadolu tasavvuf geleneği bu rivâyete derin metafizik anlamlar yükledi. İkincisi: «Men 'arefe nefseh fe-kad 'arefe Rabbeh — Nefsini bilen Rabbini bilir.» Aclûnî bu sözün senedinin sâbit olmadığını, ama mevkûf olarak Yahyâ b. Mu'âz er-Râzî'den rivâyet edildiğini söyler. Yâni sahâbe sözü değil, erken bir sûfinin sözüdür. Bu tespit, sözün otoritesini eksiltmez ama tarihsel statüsünü düzeltir. Üçüncüsü: «Eddebenî Rabbî fe-ahsene te'dîbî — Beni Rabbim terbiye etti, terbiyemi güzel kıldı.» Aclûnî bu rivâyetin de sahîh sened ile sâbit olmadığını, ama mânâsının Kur'ân ve diğer hadislerden çıkartılabileceğini belirtir. Mâlikî muhakkik Aliyyü'l-Kârî de aynı tahkîki yapar. Tahkîk geleneğinin tarihen büyük katkısı şudur: tasavvuf ile hadis ehli arasında ihtilâf yaratan rivâyetlerin bilimsel statüsünü açıkça ortaya koymak. Aclûnî ile Sehâvî bu sahada modern Selefîye eleştirilerine de cevap verir — çünkü onların metodu zaten bu rivâyetlerin sıhhat statüsünü saklamamak, aksine açıklamaktır.

KÜNYELER

Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî (832-902/1428-1497) — Kâhire doğumlu ve vefât

Hocası İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) — Fethu'l-Bârî'nin müellifi

İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî (1087-1162/1676-1748) — Aclûn/Ürdün doğumlu, Şâm'da yetişti ve vefât

Yahyâ b. Mu'âz er-Râzî (ö. 258/871) — Rey'in büyük zâhidi

Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605)

5.5 Nevevî'nin el-Ezkâr'ı — Klasik Sentezin Doruğu

Muhyiddîn Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî — Nevâ köyü (Şâm'ın güneyinde, Hurân bölgesi) doğumlu, Şâm-Dımaşk'ta yetişti, 45 yaşında doğduğu köyde vefât etti. Hiç evlenmedi; bütün hayatı ilim talebine adandı. Mezhebi Şâfiî. Hocaları Şâm'daki büyük muhaddis ve fakîhler, özellikle İbn Mâlik (gramerin kasiği), Kemâleddîn el-İrbîlî. Eserleri sonraki Sünnî dünyanın temel ders kitapları: Riyâzü's-Sâlihîn, el-Erbaûn (kırk hadis — temel hadis tedrîsi), Şerhu Sahîh Müslim (klasik şerh), el-Mecmû' (Şâfiî fikhının doruğu), el-Minhâc (Şâfiî fikh muhtasarı), Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lugât (klasik biyografi sözlüğü) ve el-Ezkâr. el-Ezkâr Mine'l-Ehâdis ve'l-Edhâr bütün gün-gece kuşatan zikir-duâ haritasıdır. Nesâî'nin Ameli'l-Yevm'ini esas alır; ama tertîb daha bütüncül, fikhî hükümler daha sistematiktir. 14 ana bölüm: Mukaddime (zikir bahsinde edep ve hükümler), Kitâbü Ezkâr'l-Kur'ân (Kur'ân tilâveti adâbı), Kitâbü Ezkâr's-Salât (namaz içinde zikirler), Kitâbü Ezkâr'l-Yevm (gündüz zikirleri), Kitâbü Ezkâr'l-Leyl (gece zikirleri), Kitâbü Ezkâr's-Sefer (yolculuk zikirleri), Kitâbü Ezkâr'l-Hac (hac zikirleri), Kitâbü Ezkâr'l-Cihâd, Kitâbü Ezkâr'l-Et'ime (yemek zikirleri), Kitâbü Ezkâr's-Selâm (selâmlaşma), Kitâbü Ezkâr'l-Maraz (hastalık), Kitâbü Ezkâr'l-Mevt (ölüm), Kitâbü Ezkâr'l-İstigfâr ve nihayet Hâtîme (duâ adâbı). Klasik İslâm dünyasında Müslüman bir âilenin sabah-akşam evinde okuduğu zikirlerin temel kaynağıdır. Anadolu Osmanlı geleneğinde bu metin neredeyse Kur'ân ile Buhârî'den sonraki üçüncü temel kitap mertebesinde. Bugün modern Türkiye'deki vird ve dua kitaplarının (Mecmû'atü'l-Ahzâb, Cüz'ü'l-Vird, Delâ'ilü'l-Hayrât gibi) ilk büyük modelidir.

KÜNYELER

Nevevî (631-676/1233-1277)

Riyâzü's-Sâlihîn (1.896 hadis) — *bugün hâlâ dünya çapında okunan en yaygın ahlâk-tasavvuf metni*

Mecmû'atü'l-Ahzâb — Gümüşhânevî

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin (ö. 1311/1893 — İstanbul) 3 ciltlik tasavvufî vird-evrâd külliyyâtı. İçinde Hâlid Bağdâdî'nin evrâdı, İmâm-ı Rabbânî'nin tarîkat hatmleri, Şâzeliyye'nin günlük tertîpleri, Geylânî'nin Esmâ-i Hüsnâ tertîpleri bir arada. Bugün hâlâ Nakşibendî meşrebli birçok mü'minin günlük vird kaynağıdır.

5.6 Gümüşhânevî — Anadolu Hattının Son Halkası

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî klasik hadis-tasavvuf hattının Türkiye'deki son büyük halkasıdır. Tarîkı: Nakşibendiyye-Hâlidîyye. Hocaları: Tâhâ el-Hakkârî (Hâlid Bağdâdî halîfesi), Abdülfettâh-ı Akrî (yine Hâlid Bağdâdî halîfesi). Halîfeleri (talebeleri) arasında Ömer Ziyâüddîn Dağıstânî, Hasan Hilmi Dağıstânî, İsmâil Necâtî, Mustafa Feyzî (Tokatlı) bulunur. Bu halîfeler Cumhuriyet öncesi Osmanlı'nın son nesil Hâlidî ulemâsını oluşturdular. Eserleri: Râmûzü'l-Ehâdis (Suyûtî'nin Câmî'inden seçilmiş 7.000 hadis), Levâmî'u'l-Ukûl (Râmûz'un şerhi), Mecmû'atü'l-Ahzâb (tasavvufî vird-evrâd külliyyâtı, 3 cilt). Bu son eseri — Mecmû'atü'l-Ahzâb — bugün hâlâ Nakşibendî meşrebindeki birçok mü'minin günlük vird kaynağıdır.

İçinde Hâlid Bağdâdî'nin evrâdı, İmâm-ı Rabbânî'nin tarîkat hatmleri, Şâzeliyye'nin günlük tertîbleri, Geylânî'nin Esmâ-i Hüsnâ tertîbleri bir arada toplanmıştır. Gümüşhânevî'nin önemi şu noktada özetlenebilir: o, Mihne-i Kübrâ'dan başlayan (218/833) ve Şuabu'l-Îmân (V. asır) — Tergîb (VII. asır) — el-Ezkâr (VII. asır) hattıyla devam eden hadis-zikir-tergîb mîrasını klasik bir tek külliyyatta toplayan son büyük müelliftir. Ondan sonra modern Türkiye'deki dinî yazım Kemâlist reformlar sebebiyle başka mecralara akacaktır.

KÜNYELER

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (1228-1311/1813-1893) — *Gümüşhâne doğumlu, İstanbul'da vefât*

5.7 Asıl Tespit — Hadiste Zikrin Üç Hakîkati

Bu kitap boyunca işlediğimiz koleksiyonlardan üç temel hakikat çıkar. Birincisi: Zikir, Sahihayn ve dört sünen düzeyinde sahîh hadislerle sâbit, müstakil bir Sünnî ibâdettir. Yâni «zikir bid'attır» itirâzı, hadis ilminin kendisine cehâletten kaynaklanır. Bütün altı hadis imâmı, müstakil zikir bahisleri tahsîs etmişlerdir; hiçbiri zikri «sonradan çıkmış» olarak kayıt etmez. İkincisi: Cehrî, hafî, sayılı, daimî zikrin her birinin sahîh Sünnî dayanağı vardır. İbn Abbâs cehrî tekbîri (Buhârî 841 — Müslim 583), Ümmü Hânî sayılı zikri (Şuab 631 — İbn Mâce Edeb 56), Ebû Hüreyre on iki bin teşbîhi (Şuab 562), gezici melekler ve halaka-i zikir (Müslim 2689), zikrin hayırlısı hafîdir (Ahmed Müsned 1/172) — hepsi sünnîdir. Hangisinin tercîh edileceği fikhî zarûret değil, mizâca, hâle ve mekâna bağlı bir seçimdir. Üçüncüsü: Klasik tergîb edebiyâtı (İbn Ebî'd-Dünyâ → Münzirî → Beyhakî → Münâvî → Nevevî → Gümüşhânevî) tasavvuf ile hadis ehlinin ortak hazînesidir. Bu hazîne, Sünnî tasavvufun fikhî meşrûiyetinin tarihî temelidir. Modern Selefiyye söyleminin bunu görmezden gelmesi, kendi içinde tutarsızdır — çünkü onun da temel referansı (Buhârî-Müslim-Ahmed b. Hanbel) aynı zikir bahislerini ihtiva eder. Bu noktada Cilt I sona erer. İkinci Cilt'te tarîkatlerin doğuşu (Kitap VI), mezhep imamlarının tasavvuf ile ilişkileri (Kitap VII), Şîa'da zikir (Kitap VIII), İslâm devletlerinde zikir (Kitap IX), küresel coğrafya (Kitap X), Anadolu sentezi (Kitap XI) ve son olarak ilişkiler atlası, Türklük eki ve Elmalılı sentezi ile sonuç bölümleri yer alacaktır.

Bölüm İlişki Atlası — Hadis ve Tergîb Edebiyatının Hocalık Zinciri

- **Kütüb-i Sitte zinciri:** *Buhârî* (hocası Ahmed b. Hanbel) → talebeleri *Müslim* (çağdaş-arkadaş), *Tirmizî*, *Nesâî*, *Dârimî*.
- **Tirmizî ailesi:** *Muhammed b. İsâ et-Tirmizî* (Câmi') — amcası *Hakîm et-Tirmizî* (letâif teorisinin pîri); aynı ailede klasik hadis + erken tasavvuf.
- **İbn Ebî'd-Dünyâ** → tergîb edebiyatının çekirdeği; 165 risâlesi *Münzirî*'nin *et-Tergîb ve't-Terhîb*'ine kaynaklık etti.
- **Beyhakî** (*Şuabu'l-İmân*) — hocası *Hâkim en-Nisâbûrî*; öğrencileri arasında Sülemî halkası.
- **Nevevî** (*el-Ezkâr*, *Riyâzü's-Sâlihîn*) — Şâm Eyyûbî-Memlûk muhitinin klasik hadis-tasavvuf sentezi.
- **Suyûtî** — *İbn Hacer el-Askalânî*'nin talebeleri çevresinde yetişti; cehrî zikrin Sünnî müdâfaasını *Netice*'de sistematize etti.
- **Gümüşhânevî** — Mevlânâ Hâlid hattının Türkiye temsilcisi; *Tâhâ el-Hakkârî* ve *Abdülfettâh-ı Akırî* hocalarından feyz; halîfeleri arasında *Tekirdağlı Mustafa Feyzi* → *Abdülaziz Bekkine* → *M. Z. Kotku*.

TOPLU OLARAK

Bu bölümün üç hakîkatı: **Bir**, zikir Sahihayn ve dört sünen düzeyinde sahîh hadislerle sâbit müstakil bir Sünnî ibâdettir. **İki**, cehrî-hafî-sayıli-daimî zikrin her birinin sahîh Sünnî dayanağı vardır; hangisinin tercîh edileceği fikhî zarûret değil, mizâca, hâle ve mekâna bağlı bir seçimdir. **Üç**, klasik tergîb edebiyatı (İbn Ebî'd-Dünyâ → Münzirî → Beyhakî → Münâvî → Nevevî → Gümüşhânevî) tasavvuf ile hadis ehlinin *ortak hazînesidir*. Bu noktada Birinci Kısım sona erer.

Tarîkatlerin Doğuşu

*Birinci KısımI açılır. Bu bölüm, klasik tasavvufun **tarîkat çağına geçişini** ele alır. Hicrî altıncı yüzyıl ortasında (1150-1180), eşzamanlı olarak üç büyük pîr — Bağdâd'da Geylânî, Vâsıt'ta Rifâî, Yesi'de Yesevî — tarîkat kurumunu oluşturdular. Şerî'at-tarîkat-hakîkat-ma'rifet dörtlemesi; tarîkatın yedi yapı taşı (silsile, telkîn, bey'at, vird, halvet, sohbet, hatm); ve Yûsuf-i Hemedânî kavşağında cehrî+hafî damarın aynı hocadan iki ayrı meşrep olarak doğuşu.*

Tarîkat kelimesinin lugat anlamı «yol»dur. Tasavvuf literatüründe ise belirli bir mürşidin (yol göstericinin) etrafında, belirli bir zikir-vird-sohbet sistematığı ile örgütlenmiş mânevî eğitim kurumudur. Tarîkatler, klasik tasavvufu kişiden gelenek-dolu bir kuruma dönüştürdüler.

6.1 Şerî'at — Tarîkat — Hakîkat — Ma'rifet Dörtlüsü

Klasik tasavvufun kendisini târif ettiği dört kademe (basamak): şerî'at (dînî kanun), tarîkat (mânevî yol), hakîkat (Allâh'a dâir gerçek bilgi), ma'rifet (Allâh'ı kalbî olarak tanıma). Bu dörtleme, tarîkatın şerî'atı reddetmediğini, aksine onu öncelikli kabûl edip üstüne mânevî kademeyi inşâ ettiğini gösterir. Kuşeyrî er-Risâle'sinde şöyle der: «Şerî'atsız tarîkat olmaz, tarîkatsiz hakîkat olmaz, hakîkatsiz ma'rifet olmaz.» Yâni dörtleme bir piramittir; her üst kademe altındakine dayanır. Şerî'at temeldir, ma'rifet zirvedir.

6.2 Eşzamanlı Üç Pîr (1150-1180)

Tarîkat çağının tarihen üç müjdecisi vardır: Abdülkâdir-i Geylânî — Kâdiriyye'nin pîri. Mezhebi Hanbelî; Bağdâd'da Bâbü'l-Ezec medresesinin baş müderrisi. Ahmed er-Rifâî — Rifâ'iyye'nin pîri. Bataklık (Batâih) bölgesinde yetişti; Mezhebi Şâfiî. Ahmed Yesevî — Yeseviyye'nin pîri. Türk asıllı; mezhebi Hanefî; hocası Yûsuf-i Hemedânî. Tarihen ilginç bir tesadüf: üç pîr de yaklaşık aynı 30 yıl içinde tarîkatlerini kurdular. Üçü de mezhepleri farklı: Hanbelî, Şâfiî, Hanefî. Üçü de coğrafyaları farklı: Bağdâd (Sünnî hilâfet merkezi), Vâsıt (Şîî-Sünnî sınırı), Yesi (Türk dünyasının kalbi). Bu eşzamanlılık, klasik İslâm dünyasının XII. yüzyılda büyük bir tasavvufî sistemleşme dalgasına girdiğini gösterir.

KÜNYELER

Abdülkâdir-i Geylânî (470-561/1077-1166) — Cîlân/İran-Bağdâd

Ahmed er-Rifâî (512-578/1118-1182) — Vâsıt/İrak

Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) — Yesi/Kazakistan

6.3 Tarîkatın Yapı Taşları

Her tarîkat bu yedi unsurla işler: Silsile — şeyhler zinciri; mürşid (*yol gösterici, şeyh*) her zaman bir başka mürşidden el almıştır, bu zincir Hz. Peygamber'e kadar uzanır. Telkîn — şeyhin müride zikri öğretmesi, bizzat ağzından söyleyerek mürîdin kalbine yerleştirmesi. Bey'at — mürîdin şeyhe el vererek bağlanması; tarîkata resmî intisâb (*bir tarîkata bağlanma, yola girme*). Vird (evrâd) — günlük tertibli zikir; sabah-akşam, vakitlere göre düzenli. Halvet — belirli bir süre (40 gün geleneksel) tek başına ibâdet ve zikre kapanma. Sohbet — şeyhin huzûrunda yapılan ders meclisi; tasavvufun en mühim eğitim biçimlerinden. Hatm — toplu zikir programı; tarîkata göre adı değişir (hatm-i hâcegân Nakşî'de, devran Halvetî'de, semâ' Mevlevî'de).

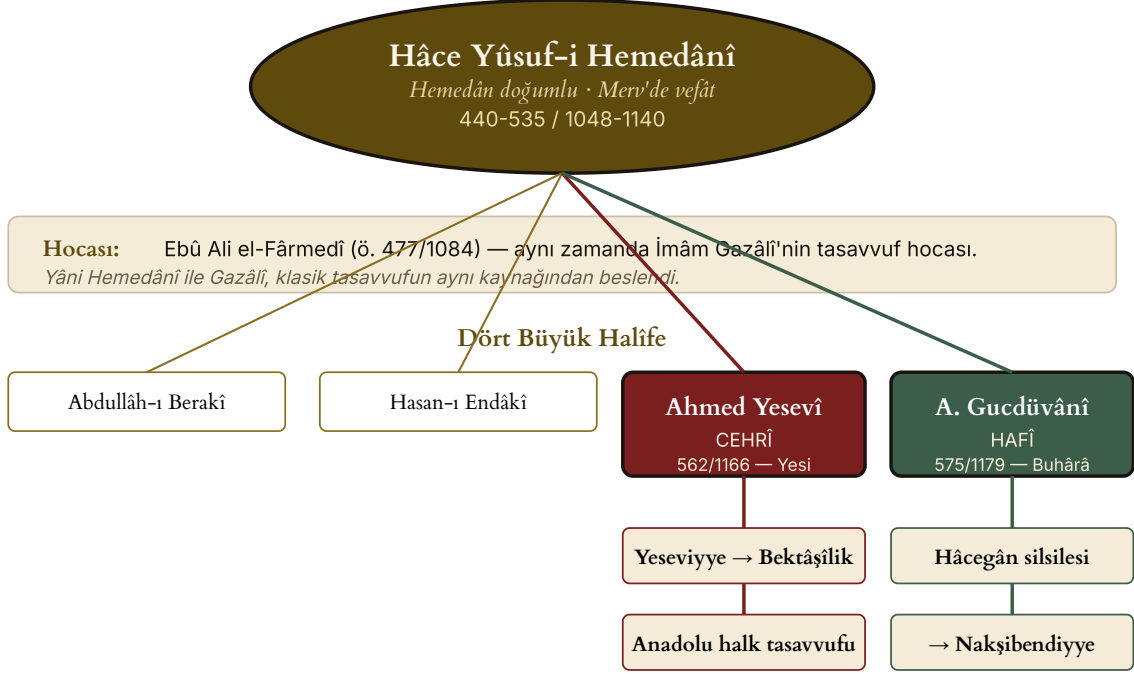
6.4 Yûsuf-i Hemedânî Kavşağı

Ebû Ya'kûb Yûsuf-i Hemedânî tarîkat çağının en önemli kavşak şahsiyetidir. Bağdâd'da Şâfî fıkıh okudu; Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin talebesi. Tasavvufta Ebû Ali el-Fârmedî'den feyz aldı; Fârmedî ise İmâm Gazâlî'nin tasavvuf hocasıdır. Yâni Yûsuf-i Hemedânî, Gazâlî mektebinin tasavvufî hattıyla aynı kaynaktan beslenir. Hemedânî'nin dört büyük halîfesi: Abdullâh-ı Berakî, Hasan-ı Endâkî, Ahmed Yesevî, Abdülhâlik-ı Gucdüvânî. Bunlardan iki ana hat doğdu: Cehrî hat — Ahmed Yesevî üzerinden Yeseviyye; Türk dünyasına ve Anadolu'ya cehrî zikir-i halk ile yayıldı. Hafî hat — Abdülhâlik-ı Gucdüvânî üzerinden Hâcegân silsilesi; bu silsile sonra Bahâeddîn Nakşibend ile Nakşibendiyye adını alacak. Yâni tarihen büyük bir tesâdüf: aynı hocadan iki temel zikir damarı — cehrî ve hafî — doğdu. Bu, tasavvufun bir mizâca, hâle ve mekâna göre kendisini ayarladığının somut delilidir; iki damar farklı değil, aynı hocadan beslenmiş iki kardeş ekoldür.

KÜNYELER

Ebû Ya'kûb Yûsuf-i Hemedânî (440-535/1048-1140) — *Hemedân/İran doğumlu, Merv/Türkmenistan'da vefât*
Tasavvufta Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084) — *Tûs*

Şema 4 — Yûsuf-i Hemedânî Kavşağı: Bir Hocadan İki Damar

Aynı pîrin sohbetinden iki ayrı meşrep çıkar: Yesevî cehrî zikri Türk halkına götürür; Gucdüvânî hafî hattı Buhârâ esnafı ve âlim sınıfına yerleştirir. "Mizâca göre meşrûiyet" doktrinin tarihî temeli buradadır.

Bölüm İlişki Atlası — Tarikat Çağına Geçiş

- **Yûsuf-i Hemedânî kavşağı:** Hocası *Ebû Ali el-Fârmedî* aynı zamanda *İmâm Gazâlî*'nin tasavvuf hocasıdır; dört halifesinden iki büyük damar doğdu: *Ahmed Yesevî* (cehrî, Yeseviyye), *Abdülhâlik-ı Gucdüvânî* (hafî, Hâcegân).
- **Eşzamanlı üç pîr:** *Abdülkâdir-i Geylânî* (Bağdâd, Hanbelî) + *Ahmed er-Rifâî* (Vâsıt, Şâfiî) + *Ahmed Yesevî* (Yesi, Hanefî) — farklı mezhep, farklı coğrafyalar, aynı 30 yıl.
- **Tarîkatın 7 yapı taşı:** silsile, telkîn, bey'at, vird, halvet, sohbet, hatm — XII. yüzyıl sonrası klasik tasavvufun kurumsal çekirdeği.
- **Şerî'at → tarîkat → hakîkat → ma'rifet:** Kuşeyrî'nin sentezi; her üst kademe altındakine dayanır.

TOPLU OLARAK

Tarîkatler klasik tasavvufu kişiden gelenek-dolu bir kuruma dönüştürdüler. Şerî'at-tarîkat-hakîkat-ma'rifet dörtlemesi gösteriyor ki tarîkat şerî'atı reddetmez; aksine onu öncelikli kabûl edip üstüne mânevî kademe inşâ eder. Hicrî altıncı yüzyıl ortasında üç pîrin (Geylânî, Rifâî, Yesevî) farklı mezhep, farklı coğrafyalardan eşzamanlı olarak tarîkat kurması, tasavvufun XII. yüzyılda büyük bir sistemleşme dalgasına girdiğini gösterir.

7. BÖLÜM

Cehrî Tarîkatler

*Yedinci bölüm, **cehrî tarîkatleri** tek tek tanıtır: Kâdiriyye, Rifâ'iyye, Şâzeliyye, Yeseviyye, Halvetiyye, Mevleviyye, Çiştîyye, Tîcânîyye, Murîdiyye, Senûsiyye. Her tarîkatın pîri, ayırıcı zikir formu (semâ', devran, kavvâlî, zikr-i erre, seyf-i zikir), coğrafyası ve modern dönemdeki temsilcileri. Cehrî tarîkatlerin müşterek karakteri: sırrın aşikâr edilmesi, halk tabakasına açıklık, sanat ve müziğin zikre dâhil edilmesi, coğrafi yayılım.*

Yüksek sesli (cehrî) zikre dayanan tarîkatler. Halka şeklinde toplu zikir, ritmik nefes, bedensel hareket, bazen musîkî, bazen semâ' — bu tarîkatlerin ortak karakteridir. Coğrafyaları çoğunlukla Mağrib, Mısır, Şâm, Anadolu, Hint ve Batı Afrika'dır.

7.1 Kâdiriyye

Abdülkâdir-i Geylânî Kâdiriyye'nin pîri. Hocası Ebû Saîd el-Mahzûmî (Bağdâd Hanbelî fakîh-sûfîlerinden). Aslen Hazar Denizi'nin güney kıyısındaki Cîlân (Gîlân) bölgesinden; gençliğinde Bağdâd'a göç etti, oraya yerleşti. Mezhebi Hanbelî. Bâbü'l-Ezec mıntıkasında medrese-zâviye kurdu, vefâtına kadar orada ders verdi. Eserleri: el-Gunye li-Tâlibî Tarîkî'l-Hak (yol tâliplerine rehber kitap), el-Fethu'r-Rabbânî (Rabbânî fetihler — sohbetlerinin notları), Futûhü'l-Gayb (gaybî açılımlar). Kâdiriyye'nin günlük virdi onun el-Evrâdü'l-Kâdiriyye kitabında toplanmıştır. Cehrî zikr-i halkı sistematize eden ilk tarîkattir. Bugün dünyâ genelinde 50 milyondan fazla mürid taşıdığı tahmîn edilir. Anadolu, Türkistan, Mağrib, Sudan, Hint altkıtası, Endonezya,

Batı Afrika boyunca yayılı. Geylânî'nin meşhur şathiyye (*vecd hâlinde söylenen ileri söz*) sözü: «Kademî hâzihî 'alâ rakabeti külli velîyyillâh — Bu ayağım bütün velîlerin boynundadır.» Bu söz, sonraki Sünnî tasavvuf tarafından kendisine has hâl olarak yorumlandı.

KÜNYELER

Abdülkâdir-i Geylânî (470-561/1077-1166) — *Cîlân-Bağdâd*

7.2 Rifâ'iyye

Ahmed b. Ali er-Rifâî Rifâ'iyye'nin pîri. Hocası Ali Ebü'l-Fadl el-Vâsıtî (dayısı). Mezhebi Şâfiî. Vasıt civarındaki Ümmü Abide köyünde dergâhını kurdu; vefâtından sonra tarikat torunları üzerinden devam etti. Rifâ'iyye'nin ayırıcı özelliği seyf-i zikir (kılıç ile zikir) ve iğne dervîşliğidir: ilerlemiş dervîşlerin vecd hâlinde keskin nesnelerle vücutlarını delip yaralamaları, ateşle oynamaları, yılanlarla danslar yapmaları. Bu uygulamalar zaman zaman Sünnî ulemâ tarafından eleştirildi (özellikle İbn Teymiyye); Rifâ'iyye savunucuları ise bunların sıradan bir mürîd (*talebe, yola giren*) değil sadece kemâle ermiş büyük şeyhlere mahsus haller olduğunu söyler. Coğrafya: Mısır, Şâm, Anadolu, Balkanlar. Bektâşîlik öncesi Anadolu'da en yaygın halk tarikatlerinden biri. Bugün Mısır'da hâlâ aktif; Türkiye'de XIX. yüzyıl sonu nüfuzu zayıfladı.

KÜNYELER

Ahmed b. Ali er-Rifâî (512-578/1118-1182) — *Vâsıt yakınında Batâih bataklığı*

7.3 Şâzeliyye

Ebü'l-Hasan Ali eş-Şâzelî Şâzeliyye'nin pîri. Aslen Berberi; Mağrib'in Gumâra bölgesinde doğdu. Hocası Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî. Şâzeliyye yâhut Şâziliyye olarak bilinir. Halîfeleri: Ebü'l-Abbâs el-Mürsî ve onun talebesi İbn Atâullâh el-İskenderî. İbn Atâullâh'ın Hikemü'l-Atâ'iyye (Atâ'iyye Hikmetleri — 264 vecîz cümle) tasavvuf edebiyâtının doruğu sayılır. Onun Miftâhü'l-Felâh ve Misbâhu'l-Ervâh isimli eseri zikir adâbının klasik bir kitabıdır. Şâzeliyye'nin ayırıcı özelliği: dünyâdan tamâmen elini çekmek (zühd) gerekmez; mü'min günlük hayatını sürdürürken sürekli zikir hâlinde olabilir. Bu sebeple yöneticilerle iyi geçinen, esnafı ve âlimi kuşatan bir tarikat olmuştur. Eyyûbî-Memlûk Mısır'ının resmî tarikatı oldu; Bahrî Memlûk sultanları (Baybars, Kalavûn) Şâzelî meşrebine yakındı. Modern dünyâda: Mağrib (Fas, Cezayir, Tunus), Mısır, Sudan, Şâm, Yemen, Türkiye (özellikle XIX-XX. yy Şâzeliye-Yeşrutîye kolu), Komor adaları, Çin (Cinniyye olarak adlandırılır), ABD ve Avrupa (modern Batı Müslümanları arasında en yaygın tarikatlerden).

KÜNYELER

Ebü'l-Hasan Ali eş-Şâzelî (Gumâra/Mağrib, 591-656/1196-1258) — *Humeysra/Mısır'da hac yolunda vefât*

Hocası Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî (ö. 622/1228) — *Mağrib/Cebel-i Alem*

Ebü'l-Abbâs el-Mürsî (ö. 686/1287) — *Mursiya/Endülüs-İskenderiye*

Hikemü'l-Atâ'iyye — İbn Atâullâh el-İskenderî

İbn Atâullâh el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) eseri. 264 vecîz cümle; tasavvuf hikmeti edebiyâtının doruğu. Her cümle, bir derste açılarak yorumlanabilecek kadar yoğundur. Şâzeliyye'nin omurgası; bütün İslâm dünyasında klasik şerhleri yapılan en yaygın tasavvuf metnidir.

7.4 Yeseviyye

Ahmed Yesevî Yeseviyye'nin pîri. Türk dünyasının pîri olarak anılır. Yûsuf-i Hemedânî'nin halîfesi; Hemedânî'nin Buhârâ'daki halîfeliğini bir süre yürüttükten sonra Yesi'ye dönüp orada yerleşti. Eseri Dîvân-ı Hikmet, Türk tasavvuf edebiyâtının ilk büyük metnidir; Çağatay Türkçesi'nin müjdecisi. İçinde hikmet (mânevî bilgi) şiirleri, ahlâk öğütleri, ölüm-âhiret muhâkemeleri yer alır. Yeseviyye'nin ayırıcı zikri zikr-i erre («testere zikri») — boğazdan derinden çıkan «Allâh» sesi, sanki testere keser gibi çıkar. Cehrî, sazlı, halk meşrebine açık. Türkmen göçer kavimlerinin İslâmlaşmasının ana aracı oldu; X-XIII. yüzyıllarda Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan koridorda Türk-İslâm sentezini örgütledi. Yeseviyye'nin Anadolu'ya geçişi: Hâcî Bektâş-ı Velî'nin Yesevî meşreblî olduğu rivâyet edilir; onun aracılığıyla Yeseviyye damarı Bektâşîliğe dönüştü. Saru Saltuk yine Yesevî hatlı bir alperendi; onun Balkanlar'a geçişi ile Yeseviyye Avrupa'ya ulaştı.

KÜNYELER

Ahmed Yesevî (Sayrâm/Çimkent yakınında doğdu, Yesi/Türkistan'da yaşadı ve vefât etti) — yaklaşık 562/1166

Hâcî Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271) — Sulucakaraöyük/Hâcibektâş

Saru Saltuk (ö. 697/1297 civarı) — Dobruca/Balkanlar

7.5 Halvetiyye

Ömer el-Halvetî Halvetiyye'nin pîri. Lakabı «Halvet ehli» (inzivâ ehli) — bir defâda 40 gün halvete girip Esmâ-i Hüsnâ'yı (Allâh'ın güzel isimlerini) sırasıyla zikretmesinden. Aslen Lahcân'da doğdu, Tebriz'de yaşadı ve vefât etti. Halvetiyye'nin asıl sistemleştiricisi Yahyâ-yı Şîrvânî'dir. Bakû'da yetişti, Azerbaycan'da tarîkatı geniş kitlelere yaydı. Onun Vird-i Settâr'ı bugün hâlâ bütün Halvetî kollarının ortak günlük virdidir. Halvetiyye'nin Anadolu'ya gelişi XV. yüzyılda Cemâl Halvetî ve onun talebesi Sünbül Sinân üzerindendir. Sünbül Sinân İstanbul Koca Mustafa Paşa dergâhında halvetiyye-sünbülüyye kolunu kurdu. Halvetiyye'nin Anadolu kolları şehir şehir doğdu: Sünbülüyye — Sünbül Sinân (Koca Mustafa Paşa). Risâletü't-Tahkîkiyye fî Şerefi'd-Devrân (devranın şerefi hakkında tahkîk risâlesi) onun eseri; Kadızâdelilere karşı Halvetî devranını müdâfaa eder. Şâbâniyye — Şâbân-ı Velî. Mısıriyye — Niyâzî-i Mısri (Malatya doğumlu, Limni'de sürgünde vefât — 1027-1105/1618-1694). Karabaşıyye — Karabaş-ı Velî. Cerrâhiyye — Nûreddîn Cerrâhî. Uşşâkiyye

— Hasan Hüsâmeddîn el-Uşşâkî. Halvetiyye'nin ayırıcı zikri devran — halka hâlinde dönerek yapılan cehrî zikir. Bu uygulama Kadızâdeliler ile XVII. yüzyıl Osmanlı'sında ciddî kelâmî ihtilâfa yol açtı; Sünbül Sinân ve sonra Niyâzî-i Mısırî Risâleler ile devranın meşrûiyetini Sünnî zeminde savundular.

KÜNYELER

Ömer el-Halvetî (ö. 800/1397) — *Tebriz*

Yahyâ-yı Şîrvânî (ö. 869/1465) — *Şamahî/Şirvan*

Cemâl Halvetî (Aksaray-İstanbul, ö. 899/1494) — *II. Bâyezid'in sarayında bulundu*

Sünbül Sinân (ö. 936/1529) — *Merzifon-İstanbul*

Şâbân-ı Velî (ö. 976/1568) — *Kastamonu*

Karabaş-ı Velî (ö. 1097/1686) — *Üsküdar-Mısır*

Nûreddîn Cerrâhî (ö. 1133/1721) — *İstanbul Karagömrük*

Hasan Hüsâmeddîn el-Uşşâkî (ö. 1001/1592) — *Buhârâ-İstanbul*

7.6 Mevleviyye

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî Mevleviyye'nin pîridir. Babası Bahâeddîn Veled önemli bir sûfî-fakîhdir; ailenin Moğol istilâsından kaçış Mâverâünnehir'den Anadolu Selçuklu Devleti'ne uzanan büyük göçü temsil eder. Hocası önce babası Bahâeddîn Veled, sonra Burhâneddîn Tirmizî. Mevlânâ'nın hayatının dönüm noktası (*kritik bir geçiş âni*) Şems-i Tebrîzî (yaklaşık 1185-1247) ile karşılaşmasıdır (642/1244). Şems gizemli bir gezici dervişti; Tebriz, Şâm, Halep, Erzurum'u dolaşıp Konya'ya geldi. Mevlânâ onunla iki yıl yoğun bir mânevî alış-veriş yaşadı; bu süre içinde Mevlânâ'nın ders verme, fıkıh ile uğraşma hayatı son buldu; Mevlânâ tamâmen Şems'in mânevî hâline daldı. Müridler kıskandı; Şems iki defa Konya'dan ayrıldı, ikincisinde geri dönmedi (Şâm'da kayboldu veya öldürüldü; muamma). Mevlânâ Şems'ten sonra kendi içine kapandı; Mesnevî-i Şerîf'i (6 cilt, yaklaşık 25.000 beyit) sonraki yirmi yıl boyunca dikte etti; kâtip ve talebe Çelebi Hüsâmeddîn'in önünde söyledi. Mesnevî tasavvufun en geniş Farsça manzûm metni; «Pers Kur'ânı» (Câmî'nin tâbiriyle) olarak anılır. Mevleviyye'nin kurumsallaşması Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled tarafından gerçekleşti. Semâ' (dönerek yapılan zikir) bir dînî tören olarak sistematize edildi; Mevlevîhâneler kuruldu; «mukabele» (resmî semâ'ı icrâ) için müzik (ney, kudüm) ve giysi (sikke başlık, tennûre etek) tertiplendi. Mevleviyye Osmanlı'da seçkin sınıf tarîkatı oldu — şâirler, mûsikîşînâslar, devlet adamları arasında yayıldı. Galata Mevlevîhânesi, Yenikapı Mevlevîhânesi, Üsküdar Mevlevîhânesi, Kasımpaşa, Beşiktaş, Bahariye İstanbul'un mevlévîhânelerindendi. Konya merkezi (Mevlânâ Türbesi) bütün tarîkatın «makarrı» (merkezi). Mevlevîhâne sayıları XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı'da 76'ya ulaşmıştı. Mevleviyye 1925 Tekke Kanunu ile resmen kapatıldı. Konya'daki Mevlânâ Dergâhı 1927'de müze olarak açıldı. 1953'te Konya'da semâ' kültürel-turistik olarak yeniden başladı; 1990'ların ortasından itibaren resmî tarîkat varlığı olmasa da semâ' töreni Türkiye'de ve dünyâda yaygın olarak icrâ edilir. UNESCO 2008'de Mevlévî semâ'ını Somut Olmayan Kültürel Mîras listesine aldı.

KÜNYELER

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (Belh, 604-672/1207-1273) — *Konya'da vefât*

Babası Bahâeddîn Veled (Belh, ö. 628/1231) — *Konya'da vefât*

Burhâneddîn Tirmizî (ö. 638/1241) — *Kayseri'de vefât*

Çelebi Hüsâmeddîn (ö. 683/1284)

Sultan Veled (623-712/1226-1312) — *Konya*

Galata Mevlevîhânesi (1491) — *bugün Galata Mevlevîhânesi Müzesi*

7.7 Çiştîyye

Mu'înüddîn Çiştî Çiştîyye'nin pîri. Aslen Sicistânî, gençliğinde Horasân ve Mâverâünnehir'i dolaştı, sonra Hindistan'a geçti. Acmer'de Türbesi (Dergâh-ı Garîb Nüvâz) bugün dünyânın en yoğun ziyaretgâhlarından; her yıl 800.000-1 milyon Müslüman ve Hindu ziyaretçi alır. Çiştîyye'nin Hindistan'da yayılışı dört büyük halife üzerinden oldu: Kutbüddîn Bahtiyâr Kâkî — Acmer halîfesi; Delhi'de Sultan Şemseddîn İltutmuş döneminde merkez. Bâbâ Ferîd / Ferîdüddîn Mes'ûd Ganc-i Şeker — Bahtiyâr Kâkî halîfesi; Pencap bölgesinin pîri. Nizâmüddîn Evliyâ — Bâbâ Ferîd halîfesi; Delhi'nin en güçlü tarîkat mektebinin müessisi. Emîr Hüsrev-i Dihlevî onun talebesidir. Nâsirüddîn Çirâğ-ı Dihlî — Nizâmüddîn halîfesi. Çiştîyye'nin ayırıcı zikri kavvâlî — Pencabî, Urdu ve Farsça karışımı müzikli toplu zikir. Tabla, harmonium, mâl, dholak gibi enstrümanlarla icrâ edilen, ritmik ve coşkulu bir zikir formudur. Nizâmüddîn Evliyâ Dergâhı'nda her perşembe akşamı kavvâlî meclisleri bugün hâlâ devam eder. Modern dünyadaki en meşhur Çiştî kavvâl Nusrat Fateh Ali Khan (Pakistan, 1948-1997). 600 yıllık bir aile sülâlesinden geliyordu; klasik kavvâlîyi global popüler müzik sahnesine taşıdı. Sufî müziğin XX-XXI. yüzyıldaki en geniş yayılımı onun aracılığıyla gerçekleşti.

KÜNYELER

Mu'înüddîn Çiştî (Sicistân/İran, 537-633/1142-1236) — *Hindistan Acmer'de vefât*

Kutbüddîn Bahtiyâr Kâkî (ö. 633/1235) — *Delhi*

Ferîdüddîn Mes'ûd Ganc-i Şeker (ö. 664/1265) — *Pakpattan/Punjab*

Nizâmüddîn Evliyâ (ö. 725/1325) — *Delhi*

Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) — *kavvâlî sanatının pîri ve Hint Müslüman edebiyatının doruğu*

Nâsirüddîn Çirâğ-ı Dihlî (ö. 757/1356) — *Delhi*

7.8 Tîcânîyye

Ebü'l-Abbâs Ahmed et-Tîcânî Tîcânîyye'nin pîri. Berberi-Tîcân kabilesinden; Mağrib-Mısır'ı dolaştıktan sonra 1196/1782 civarında Mağrib'in Bûsemgûn vâhasında bir vizyonda Hz. Peygamber'le karşılaştığını iddiâ etti; tarîkatı bu vizyondan doğdu. Sonra Fas'a yerleşti, II. Mevlây Süleyman'ın himâyesinde dergâhını büyüttü. Tîcânîyye'nin ayırıcı virdi Salât-ı Fâtih (Açııcı Salâvât) ve Cevheretü'l-Kemâl (Mükemmellik Cevheri) — her gün belirli sayıda okunan iki büyük salâvât. Tîcânîliğin temel iddiâsı bütün diğer tarîkatlere mensûb olanların aksine, Tîcânî mensûplarının başka tarîkata intisâb etme hakkı yoktur — «Hâtem-i Tarîkat» (tarîkatlerin sonu) iddiâsı. Bu mütehakkim iddiâ Tîcânîyye'yi diğer tarîkatlerden ayırır. Tîcânîyye'nin coğrafyası: Cezayir, Fas, Tunus, Libya'dan başlayarak Mısır, Sudan, Çad, Mali, Senegal, Gambiya, Burkina

Faso, Nijer, Nijerya, Kamerun'a uzanır. Batı Afrika'da bugün yaklaşık 250-300 milyon Müslüman Tîcânî meşrebine bağlıdır; bu, dünyânın en yaygın tek tarikatlarından biridir. Modern Tîcâniyye'nin doruğu Şeyh İbrâhîm Niyâs. Onun başlattığı Fayda Tîcâniyye hareketi Batı Afrika'da 50 milyondan fazla mensûp taşır. Niyâs'ın çocukları ve torunları bugün Senegal, Nijerya, Mali boyunca büyük dergâhları yönetir; aynı zamanda bu ülkelerde siyâsî nüfûz da taşır.

KÜNYELER

Ebü'l-Abbâs Ahmed et-Tîcânî (Ayn Madî/Cezayir, 1150-1230/1737-1815) — *Fes'te vefât*

Şeyh İbrâhîm Niyâs (Kaolack/Senegal, 1900-1975) — *Londra'da vefât*

7.9 Murîdiyye

Ahmadu Bamba Mbacké Murîdiyye'nin pîri. Aslen Kâdiriyye-Tîcâniyye etkileri altında yetişti, sonra kendi tarikatını kurdu. Fransız sömürge yönetiminin Senegal hâkimiyetine pasifist (şiddetsiz) direnişin sembolü oldu; Fransızlar tarafından 1895'te Gabon'a sürgün edildi, daha sonra serbest bırakıldı; ölümüne kadar Mauritania, Senegal, Fransız Batı Afrika'sında binlerce mürid yetiştirdi. Bamba'nın kurduğu Touba (Tûbâ) şehri Senegal'in iç bölgesinde tamâmen Müridiyye'nin idâresinde olan bir dînî kenttir. Bamba türbesi etrafında milyonlarca kişinin yıllık «Magal» ziyâreti, dünyânın en büyük tek tarikat ziyâretlerinden biridir (yıllık 3-4 milyon kişi).

KÜNYELER

Ahmadu Bamba Mbacké (Mbacké-Bauol/Senegal, 1853-1927) — *Diourbel'de vefât*

7.10 Senûsiyye

Muhammed b. Ali es-Senûsî el-Kebîr Senûsiyye'nin pîri. Aslen Cezayirli; Mağrib, Mısır, Hicâz, Sudan'ı dolaştı. Mekke'de bir süre yaşadı; oradan Libya iç çölüne (Sahara) çekildi, Cağbûb vâhasında merkez dergâh kurdu. Senûsiyye Libya, Sudan, Çad, Nijer'in yarı-kurak bölgelerinde yaşayan göçer Müslüman kabileleri örgütledi. XIX. yüzyıl sonu — XX. yüzyıl başında Senûsiyye dergâhları (zâviye) Sahara çölünün yarısını mânevî olarak kontrol ediyordu. Tarikat hem mânevî rehberlik hem örgütsel-siyâsî yapı hem askerî dayanışma sağlıyordu. İtalyan sömürgesinin Libya işgâli (1911) Senûsiyye'yi siyâsî bir mücâdele örgütüne dönüştürdü. Pîr-i Muhammed İdrîs es-Senûsî (sonra Libya Kralı I. İdrîs, 1889-1983) tarikatın başında. Asıl direnişin sembolü Ömer el-Muhtâr. Ömer el-Muhtâr 20 yıl boyunca Sahara çöllerinde gerilla savaşı verdi; 73 yaşında yakalanıp kamuoyu önünde idam edildi. İtalyan sömürgesinin Libya'daki en büyük âsî sembolü oldu. II. Dünyâ Savaşı sonrası Libya bağımsızlığa kavuşunca (1951) Kral İdrîs hânedânı kuruldu; Senûsî tarikatı resmî devlet dîni statüsü kazandı. 1969 Muammer Kaddafi darbesi ile hânedan devrildi; Kaddafi Senûsîliği bastırdı, Sahara dergâhlarını kapattı. Kaddafi'nin 2011 düşüşünden sonra Senûsî mîrası kısmen iâde edildi.

KÜNYELER

Muhammed b. Ali es-Senûsî el-Kebîr (Mostaganem/Cezayir, 1202-1276/1787-1859) — *Cağbûb/Libya'da vefât*

7.11 Cehrî Tarîkatlerin Müşterek Karakteri

On tarîkata baktığımızda dört müşterek karakter görülür. Birincisi: cehrî zikir bir kalabalık sırrı değil, sırrın aşîkâr edilmesidir; mânevî tecribenin toplu bedensel ifâdesidir. İkincisi: cehrî tarîkatler tarihen halk tabakasında, esnaf-zanaatkâr-köylü-göçer kitlelerinde yayıldı; bu yüzden devletlerle ya iç içe ya da çatışma içinde oldular. Üçüncüsü: müzik, dans, semâ', kavvâlî — sanat formları cehrî tarîkatlerin zikrî olarak içselleşti. Dördüncüsü: cehrî tarîkatlerin en büyük tarihî mîrası coğrafî yayılımdır — Mağrib'den Endonezya'ya, Sahara'dan Balkanlar'a kadar İslâmı taşıyan ana mânevî vâsıtalar bu tarîkatler olmuştur.

Bölüm İlişki Atlası — Cehrî Tarîkatler

- **Kâdiriyye:** *A. Geylânî* (Bağdâd, Hanbelî) — bugün ~50M+ mensûp; Anadolu'dan Endonezya'ya, Sudan'dan Batı Afrika'ya.
- **Rifâ'iyye:** *Ahmed er-Rifâî* — dayısı *Ali Ebü'l-Fadl el-Vâsıtî*'nin halîfesi; seyf-i zikir (kılıçla zikir).
- **Şâzeliyye:** *Ebü'l-Hasan eş-Şâzeli* → halîfesi *Ebü'l-Abbâs el-Mürsî* → onun talebesi *İbn Atâullâh el-İskenderî* (*Hikem*); Eyyûbî-Memlûk Mısırı'nın resmî tarîkatı.
- **Yeseviyye:** *A. Yesevî* → *Hacı Bektâş-ı Velî* (Bektâşîlik) ve *Saru Saltuk* (Balkanlar) hatları.
- **Halvetiyye Anadolu kolları:** *Yahyâ-yı Şîrvânî* → *Cemâl Halvetî* → *Sünbül Sinân* (Sünbülüyye), *Şâbân-ı Velî* (Şâbâniyye), *Karabaş-ı Velî* (Karabaşıyye), *Niyâzî-i Mısrî* (Mısrîyye), *Nûreddîn Cerrâhî* (Cerrâhiyye).
- **Mevleviyye:** *Bahâeddîn Veled* → oğlu *Mevlânâ* (hocası *Burhâneddîn Tirmizî*, mânevî yoldaş *Şems-i Tebrîzî*) → oğlu *Sultan Veled* (Mevleviyye'yi kurumsallaştırdı) → torunu *Ulu Ârif Çelebi*.
- **Çiştiyye:** *Mu'inüddîn Çişti* → *Kutbüddîn Bahtiyâr Kâkî* → *Bâbâ Ferîd* → *Nizâmüddîn Evliyâ* → *Nâsirüddîn Çîrâğ-ı Dihlî* (Delhi-Pencap merkezi).
- **Tîcâniyye:** *Ahmed et-Tîcânî* — Batı Afrika'da bugün ~150-200M mensûp; XX. yy doruğu *Şeyh İbrâhîm Niyâs* (Fayda Tîcâniyye).

TOPLU OLARAK

On cehrî tarîkattan dört müşterek karakter çıktı: cehrî zikir sırrın aşikâr edilmesidir; cehrî tarîkatler tarihen halk tabakasında yayıldı; sanat formları (semâ', kavvâlî, devran) zikre içselleşti; coğrafi yayılım Mağrib'den Endonezya'ya kadar uzandı. Bunlar İslâmın taşınmasının ana mânevî vâsıtaları oldu.

8. BÖLÜM

Hafî Tarîkatler

Sekizinci bölüm, *hafî tarîkatleri* — sessiz, kalbî zikre dayanan damarı — ele alır.

Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'nin on bir kelimâtı (Hâcegân kuralları), Bahâeddîn Nakşbend'in vukûf-i kalbî'yi sülûkün zirvesine yerleştirmesi, İmâm-ı Rabbânî'nin Müceddidiyye'si ve sistemleştirdiği letâif-i hams, Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin Hâlidîyye'si ve klasik râbîta-i şerîfe. Hafî tarîkatler dış görünüş olarak göze çarpmasa da klasik tasavvufun en disiplinli formudur.

8.1 Hâcegân Silsilesi ve On Bir Kelimât

Hafî hat, Yûsuf-i Hemedânî'nin halîfesi Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (Buhârâ-Gucdûvân, ö. 575/1179) ile başlar. Gucdüvânî'nin sistemleştirdiği on bir kelimât (Farsça "kelime", "kavram"), Hâcegân silsilesinin omurgasıdır: sekizi Gucdüvânî'ye, üçü daha sonra Bahâeddîn Nakşbend'e atfedilir.

Bu on bir kural, modern psikolojinin "farkındalık" (mindfulness) kavramının klasik İslâm karşılığıdır: **hûş der dem** (her nefeste şuûr), **nazar ber kadem** (bakışı ayağa indirmek), **sefer der vatan** (vatanda yolculuk — mânevî mertebeler arası iç yolculuk), **halvet der encümen** (kalabalıkta halvet — insanlar arasında bedenlen, kalp ile Allâh'la başbaşa) (kalabalıkta halvet), **yâdkerd** (sürekli anma), **bâzgeşt** (niyetin halisleşmesi), **nigâh dâşt** (kalbî dikkatin korunması), **yâd dâşt** (anmanın kalıcılığa geçmesi), **vukûf-i zamânî** (zamanın muhâsebesi), **vukûf-i adedî** (zikrin sayıda durması), **vukûf-i kalbî** (kalpte durma — zikrin kalbe yerleşmesi) (kalpte durma — zikrin nokta nokta kalbe yerleşmesi).

Gucdüvânî'den sonraki silsile sırasıyla Ârif er-Rîvgerî, Mahmûd Encîrfagnevî, Ali Râmîtenî, Muhammed Bâbâ Semmâsî, Emîr Külâl üzerinden Bahâeddîn Nakşbend'e ulaşır.

8.2 Nakşibendiyye

Hâce Muhammed Bahâeddîn Nakşbend (Buhârâ-Kasr-ı Hindüvân, 718-791/1318-1389) Nakşibendiyye'nin müsemma pîridir. "Nakşbend" lakabı kumaş üzerine nakış işlemekten gelir; rivâyete göre çiftçilik ve nakkâşlık gibi sıradan meslekleri terk etmedi — bu, Nakşibendiyye'nin "çarşıda evvel Allâh" prensibinin bizzat pîrden gelen örneğidir. Hocaları arasında Bâbâ Semmâsî ve Emîr Külâl vardır; üveysî yolla — yâni bedenlen görmeden mânevî bağ kurarak — Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'den de feyz aldığı kabûl edilir.

Nakşbend'in tarihen büyük katkısı, bedensel ve sesli unsurları azaltıp hafî zikri "kalb-i sanavber"e (çam kozalağı şeklindeki kalbe) odaklandırması ve *vukûf-i kalbî*'yi sülûkün zirvesine yerleştirmesidir. İki büyük halîfesi: damadı Hâce Alâeddîn Attâr (ö. 802/1400) ve Hâce Muhammed Pârsâ (ö. 822/1419).

Sonraki silsile: Hâce Pârsâ → Ya'kûb Çerhî → Ubeydullâh Ahrâr (Semerkand, 895/1490 — Mâverâünnehir'in en güçlü tasavvuf-siyâset şahsiyeti, Timurlu hükümdârları üzerinde nüfûzlu). Ondan sonra Muhammed Zâhid Vahşî → Dervîş Muhammed → Hâce Emkenegî → Muhammed Bâkî-billâh (Delhi, ö. 1012/1603 — Nakşibendiyye'yi Hindistan'a getiren pîr) → İmâm-ı Rabbânî.

8.3 Müceddidiyye ve Letâif-i Hams

Şeyh Ahmed Sirhindî (Sirhind/Hindistan-Pencap, 971-1034/1564-1624) İmâm-ı Rabbânî diye bilinir. Lakabı *Müceddid-i Elf-i Sâni* (ikinci bin yılın yenileyicisi). Hocası Hâce Bâkî-billâh.

Babürlü Şâhı Ekber'in ilân ettiği Dîn-i İlâhî projesine (1582'de duyurulan, İslâm-Hinduizm-Sikhizm karışımı saray dini) karşı muhâlefeti meşhurdur. Cihangîr Şâh tarafından 1619'da Gwalior Kalesi'ne hapsedildi; bir yıl sonra serbest bırakıldı.

Mektûbât'ı (3 cilt, 530 mektup, Farsça) Hint Müslüman tasavvufunun en geniş klasik metnidir. Rabbânî'nin teknik katkısı **vahdet-i vücûd** (*varlık birliği doktrini — her şey Allâh'tan ve Allâh'tadır*) ile **vahdet-i şuhûd** (*şuhûd birliği — sâlikin Allâh'tan başkasını göremez hâle gelmesi*) **ayrımıdır**: İbnü'l-Arabî'nin "her şey Allâh'tan ve Allâh'tadır" doktrinini, "sâlik Allâh'tan başkasını şuhûd etmez" (görmez hâle gelir) hâli olarak yeniden tanımladı. Bu, vahdet-i vücûdun kelâmî olarak şîrk şüphesini ortadan kaldırır.

Rabbânî'nin sistemleştirdiği **letâif-i hams** (*kalbin beş mânevî hassas noktası (Kalb-Rûh-Sırr-Hafî-Ahfâ)*) (kalbin beş mânevî hassas noktası) Müceddidiyye'nin omurgasıdır. Mürîd sırasıyla beş latîfe üzerinde belirli sayıda zikir çeker: **Kalb** (sol göğüs altı, sarı, Hz. Âdem makâmı), **Rûh** (sağ göğüs altı, kırmızı, Hz. Nûh-İbrâhîm), **Sırr** (sol göğüs üstü, beyaz, Hz. Mûsâ), **Hafî** (sağ göğüs üstü, siyah, Hz. Îsâ), **Ahfâ** (göğüs orta hat, yeşil, Hz. Peygamber). Bu sistemin tarihçesi Hakîm et-Tirmizî'nin 4'lü (320/932), Necmüddîn-i Kübrâ'nın 7'li (618/1221), Alâüddevle Simnânî'nin 14'lü (736/1336) sistemlerinden geçerek Rabbânî'nin klasik 5'li hâline indirgenmiştir.

Sonraki nesil: Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm → torunu Seyfeddîn → Mîr Nûr Muhammed Bedâyûnî → Mazhar-ı Cân-ı Cânân → Abdullâh-ı Dehlevî (Delhi, 1158-1240/1745-1824) — Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin hocası.

8.4 Hâlidîyye

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (Şehrîzor-Şâm, 1193-1242/1779-1827) Hâlidîyye'nin pîridir. Aslen Kürt (Câf kabilesinden); Bağdâd'da Şâfiî fıkıh okudu; 1809'da hac niyetiyle Hicâz'a, oradan Hindistan'a geçti; Delhi'de Abdullâh-ı Dehlevî'nin dergâhında bir yıl halvete girdi, halîfe oldu, döndü.

Hâlid Bağdâdî'nin sentezi tarihen mühimdir: sünnet-i seniyyeye sıkı bağlılık + Şâfiî fıkıh disiplini + Eş'arî kelâm tahsîli + Nakşibendî-Müceddidî tasavvuf. Bu, klasik İslâm akîdesi-fıkıh-tasavvuf üçlüsünün modern dönem öncesi son büyük örneğidir.

Getirdiği en önemli teknik yenilik *râbîta-i şerîfe*'dir — mürîdin zikir öncesi mürşidini kalp gözündeki tasavvur etmesi. Bu uygulama Selefîyye'nin ana eleştirilerinden biri oldu ("şirk" şüphesiyle); Hâlidîler tarafından klasik tasavvufun mahabbet-i şuhûd mertebesi olarak müdâfaa edildi.

Yaklaşık 70 halîfe yetiştirdi; onların İslâm dünyasındaki dağılımı Hâlidîyye'nin küresel ağını oluşturdu: **İsmâîl Şîrvânî** (Kafkasya — sonra İmâm Şâmil'in Çeçen-Dağıstan cihâdına bağlı hat), **Abdullâh-ı Mekkî** (Hicâz-İstanbul — Anadolu Hâlidîliğinin ana kaynağı), **Tâhâ el-Hakkârî** (Şemdinli — Doğu Anadolu hattı, Bitlis-Nurşin-Adıyaman'a uzanır), **Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî** (Suriye — onun talebeleri arasında Gümüşhânevî).

Hâlidîyye XIX. yüzyıl Osmanlı sarayında en nüfûzlu tarîkat hâline geldi. II. Abdülhamîd döneminde Yıldız Sarayı'nda Şâzelî meşrebinin yanında Hâlidî nüfûzu da güçlüydü; Esad Erbîlî bu nüfûzun son temsilcilerindendi. 1925 Tekke Kanunu'ndan sonra Hâlidîlik resmî hukukî varlığını kaybetti; ama Türkiye, Suriye, Irak, Kürdistan, Kafkasya, Hicâz, Endonezya, Malezya boyunca yer altında ve sohbet meclisleri ile yaşamaya devam etti.

8.5 Nakşibendiyye'nin Günlük Pratiği

Hafî tarîkatlerin günlük pratiği dört unsurdan oluşur. **Murâkabe** (Allâh'ın huzûrunda olduğu şuûrunun sürekli korunması) Nakşibendiyye'nin omurgasıdır; modern psikolojik tâbirle "mindfulness"ın klasik İslâm karşılığı.

Nefy-ü isbât "Lâ ilâhe illâ'llâh"ın iki kanatlı sessiz zikridir: "Lâ ilâhe" ile başlamak (reddetme), "illâ'llâh" ile bitirmek (doğrulama). Mürîd bu zikri belirli bir nefes ritmiyle, kalbinde sessizce tekrarlar. Bahâeddîn Nakşibend bu zikri "mübtedî (yeni başlayan) için tek, mutavassıt (orta seviye) için 21 nefesle, muntehî (ilerlemiş) için 100 nefesle" şeklinde derecelendirmiştir.

Hatm-i hâcegân Nakşibendiyye'nin toplu zikir programıdır. Genellikle haftalık veya iki haftalık icrâ edilir; cemâat halka şeklinde değil sıra hâlinde oturur (Halvetî devranının aksine), gözleri kapalı, başlar eğik. Bir kişi hatmin kiraâtini yapar: Fâtîha + Yâsîn + İnşîrâh + İhlâs + Felâk + Nâs + belirli salâvâtlar + duâ — yaklaşık bir saatlik bir program.

Teveccüh ise sohbet meclislerinde şeyhin gözleri kapatıp belirli bir süre müridlerine yönelmesidir; mürîdin kalbinde mânevî bir açılım yaratacağı kabûl edilir.

8.6 İki Damar — Tek Mîras

Cilt II'nin yedinci ve sekizinci bölümü birlikte okunduğunda görülür ki cehrî ve hafî tarikatler aslında iki ayrı doktrin değil, aynı tasavvuf hazînesinin iki ayrı mizâca, iki ayrı kültüre, iki ayrı coğrafyaya verilmiş cevaplarıdır.

Cehrî hat halk meşrebine açık, sanat ve müziğe yatkın, dış dünyâyı zikr-i içrî kucağına alan damardır; Mağrib, Sahara, Hint altkıtası, Batı Afrika boyunca yayıldı. **Hafî hat** kalb içine yoğunlaşmış, sessiz, esnaf-âlim-bürokrat tabakası kucağında, dış görünüş olarak göze çarpmayan damardır; Mâverâünnehir, Hindistan, Kafkasya, Anadolu, Türkiye boyunca yayıldı.

İkisinin de senedi aynı sahâbeye uzanır: cehrî hat Hz. Ali'den, hafî hat Hz. Ebû Bekir'den. Bu, tasavvufun bizzat ashâb-ı kirâmın iki büyük halîfesinin meşrebinin tarihen taşınması olduğunun delilidir; geleneksel kabûlde Bahâeddîn Nakşbend *hatm-i hâcegâm*ında her iki silsileyi de okutur — bu birliğin ifâdesidir.

Bölüm İlişki Atlası — Hafî Hattın Silsilesi

- **Hâcegân silsilesi:** *Yûsuf-i Hemedânî* → *A. Gucdüvânî* → *Ârif er-Rîvgerî* → *Mahmûd Encîrfagnevî* → *Ali Râmûtenî* → *Muhammed Bâbâ Semmâsî* → *Emîr Külâl* → *Bahâeddîn Nakşbend*.
- **Nakşbend halîfeleri:** damadı *Alâeddîn Attâr* + *Muhammed Pârsâ* (*Faslu'l-Hitâb*) → *Ya'kûb Çerhî* → *Ubeydullâh Ahrâr* (Mâverâünnehir'in en güçlü pîri) → ... → *Muhammed Bâkî-billâh* (Nakşibendiyye'yi Hindistan'a getirdi) → *İmâm-ı Rabbânî*.
- **Müceddidiyye soyu:** *İmâm-ı Rabbânî* → oğlu *M. Ma'sûm* → torunu *Seyfeddîn* → *Mîr Nûr Muhammed Bedâyûnî* → *Mazhar-ı Cân-ı Cânân* → *Abdullâh-ı Dehlevî*.
- **Hâlidiyye'nin 70 halîfesi:** *İsmâîl Şîrvânî* (Kafkasya → *İmâm Şâmil*), *Abdullâh-ı Mekkî* (Hicâz-İstanbul), *Tâhâ el-Hakkârî* (Doğu Anadolu), *Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî* (Suriye → *Gümüshânevî*).
- **Letâîf sistemi:** *Hakîm Tirmizî* (4'lü) → *Necmüddîn-i Kübrâ* (7'li) → *Alâüddevle Simnânî* (14'lü) → *İmâm-ı Rabbânî* (klasik 5'li).

TOPLU OLARAK

Hafî tarîkatlerin doğru anlaşılması için en önemli nokta şu: hafî zikir *pratiği zayıf görünür, gerçekte ise en disiplinli formdur*. Hâcegân kelimâtı (11 kural), letâif-i hams sistemi, murâkabe, nefy-ü isbât ve hatm-i hâcegân — bunlar dış görünüş olarak göze çarpmaz ama müridin günlük hayatını saat saat yapılandırırlar. Cehrî-hafî mukayesesi bizi tek bir hakîkate götürür: **iki damar tek mîras**.

9. BÖLÜM

Yabancı Akademik Kaynaklar (Batı'da Tasavvuf)

Dokuzuncu bölüm, tasavvufun Batı akademisindeki yansımaları izler. Louis Massignon'un Hallâc'a adadığı 40 yıl, Annemarie Schimmell'in dünya çapındaki tasavvuf sentezi, Henry Corbin'in İran irfânını Batı'ya tanıtması, Devin DeWeese'in Yeseviyye çalışmaları, Hamid Algar'ın Nakşibendiyye-Hâlidiyye monografileri ve diğerleri. Bu akademik mîras olmasaydı modern dünyada tasavvufun bu kadar derin akademik düzeyde anlaşılması mümkün olmazdı.

Bu kitap, Batı akademisinin tasavvufa bakışını ele alır. Burada incelenen şahsiyetler İslâm dışından gelmelerine rağmen tasavvufu modern dünyada anlaşılır kılan çalışmalar yaptılar. Onların eserleri olmasaydı Hallâc'ın muhâkemesi tarihen bu kadar dakîk bilinemezdi; Yeseviyye'nin Orta Asya İslâmlaşmasındaki rolü akademik düzeyde belgelenemezdi; Mevlânâ'nın Mesnevî'si İngilizce'ye tahkîkli çevrilemezdi. Bu kitap onların mîrasını kayda alır.

9.1 Louis Massignon (1883-1962, Fransız) — Hallâc'a Adanan

Kırk Yıl

Paris'te doğdu, Mısır ve Bağdâd'da yaşadı, Paris'te vefât etti. 1907'de Bağdâd'da yaşıyordu, bir geceyarısı (rivâyete göre kendisi söyler) yalnız bir Müslüman ailenin himâyesinde mânevî bir hâl yaşadı; hayatı bütünüyle değişti. Hallâc'ı keşfetti, ömrünü ona adadı. *La Passion de Husayn ibn Mansûr Hallâj* — 1922'de ilk baskısı (doktora tezi), 1975'te genişletilmiş 4 ciltlik baskısı çıktı. Hallâc'ın hayatı, muhakemesi, idamı, sonraki etkisi — yüzlerce klasik Arapça-Farsça kaynağın tahlili ile birlikte; bu eser İslâm tasavvufu üzerine

yazılmış en geniş akademik tek-konu çalışmasıdır. Massignon'un asıl tezi şudur: Hallâc akîde sebebiyle değil siyâsî bağlantı şüphesiyle idam edildi. «Ene'l-Hak» sözü fenâ hâlinde söylenmiş bir şathiyedir, kelâmî olarak küfür değil mânevî tecribenin dile aktarılmasıdır. Bu tez sonraki bütün Hallâc çalışmalarının zemini oldu. Massignon aynı zamanda Hristiyanlık-İslâm diyalog hareketinin müjdecisi sayılır. II. Vatikan Konsili (1962-1965) hazırlığına entelektüel katkı sağladı. Onun «İbrâhîmî dinler» kavramı modern teolojide derin etki bıraktı.

9.2 Annemarie Schimmel (1922-2003, Alman) — Tasavvufun Bütün Boyutlarını Kuşatan Görüş

Erfurt doğumlu (Almanya), Bonn'da vefât. 15 yaşında Arapça öğrenmeye başladı, 19 yaşında Halle Üniversitesi'nden doktorasını aldı. Berlin, Bonn, Marburg, Ankara, Lahor, Harvard'da ders verdi. Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi'nde 1954-1959 arası beş yıl ders verdi — Türkiye'yi yakından bildi. Türkçe, Farsça, Arapça, Urdu, Sindhi, Pencâbî dillerini bilirdi. Eserlerinin başlıcaları: *Mystical Dimensions of Islam* (1975) — İslâm'ın Mistik Boyutları (çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı). Tasavvufun en geniş tek-ciltlik genel sunumu; klasik olarak kabûl edilir. *The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalâloddin Rumi* (1978) — Mevlânâ'nın eserleri. *Pain and Grace: A Study of Two Mystical Writers of Eighteenth-Century Muslim India* (1976) — Şâh Veliyyullâh çevresi. *And Muhammad is His Messenger* (1985) — Hz. Peygamber'in dindarlık edebiyatındaki yeri. *As Through a Veil: Mystical Poetry in Islam* (1982) — tasavvufî şiir. Schimmel'in özelliği duygu kapasitesidir: akademisyen olmasına rağmen tasavvufa içeriden bir muhabbetle yaklaşır; Mevlânâ ve İkbâl gibi şâirleri kuru filolojik analizle değil, mânâ ve coşkunluk ile çevirir-yorumlar. Bu, akademik standart ile dînî saygının nâdir bir sentezidir. 1995'te Almanya Kitabevleri Birliği'nin Barış Ödülü'nü aldı. Türkiye'de Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ne (DİA) yazdığı maddeler hâlâ kullanılır.

Mystical Dimensions of Islam — Annemarie Schimmel

Schimmel'in (1922-2003 — Almanya) 1975'te yayımlanan eseri. Tasavvufun en geniş tek-ciltlik genel sunumu; Batı akademisinde klasik olarak kabûl edilir. Türkçesi: *İslâmın Mistik Boyutları* (çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı). Schimmel'in özelliği duygu kapasitesidir: tasavvufa içeriden bir muhabbetle yaklaşır; akademik standart ile dînî saygının nâdir bir sentezidir.

9.3 Henry Corbin (1903-1978, Fransız) — İran İrfânının Batı'daki Tanıtıcısı

Paris doğumlu ve vefât. Sorbonne'da felsefe doktorası; Heidegger'in eserlerini Fransızca'ya çeviren ilk akademisyen; sonra İran felsefesine yöneldi. 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde yaşadı; II. Dünyâ Savaşı sırasında Türkiye'de mahsur kaldı, Türkiye Yazma Eser Kütüphânelerinde Sühreverdi el-Maktûl'un metinlerini buldu, kataloğa aldı, edisyon hazırladı. Corbin'in asıl konusu Şîî irfânı ve İran felsefesidir. En

önemli eseri *En Islam iranien* (İran İslâmı'nda, 4 cilt, 1971-1972). İçinde: Sühreverdî'nin işrâk felsefesi, İsmâilî ezoterik gelenekleri, Mîr Dâmâd, Mollâ Sadrâ, Şeyh Ahmed Ahsâî, Şeyhî mektebi. Corbin'in özel kavramı *mundus imaginalis* (mütehayyel âlem) — Sühreverdî ve İbnü'l-Arabî'den aldığı bir terim. Akıl ile bedensel duyu arasındaki üçüncü bir bilgi sahası: hayâl âlemi, rüyâlar, vizyonlar, mânevî sûretler bu sahanın konularıdır. Corbin'e göre Batı felsefesi bu sahayı kaybetti, İslâm irfânı korudu. Modern İran irfânının (Allâme Tabâtabâî, Mutahharî, Humeynî, Cevâdî Âmülî) felsefî bütünlüğünü Batı akademisinde tanıtan Corbin oldu. Onun eserleri olmasaydı Şîî irfânın akademik düzeyde anlaşılması mümkün olmazdı.

9.4 Devin DeWeese (1956-, ABD'li) — Yeseviyye ve Orta Asya İslâmlaşması

Indiana University'de Orta Asya tarihçisi. Eseri *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (Pennsylvania State University Press, 1994) — Orta Asya İslâmlaşmasının akademik kanonu. DeWeese'in çalışması Yeseviyye tarîkatının yalnız mistik bir hareket olmadığını, Türkmen göçer kabilelerinin İslâmlaşmasında — VIII-XIV. yüzyıllarda — kurumsal bir vâsita olduğunu gösterir. Ahmed Yesevî tarihen sadece bir sûfî pîr değil, Türk-İslâm sentezinin örgütsel müjdecisidir. DeWeese onun mîrasını klasik Türkçe-Farsça menâkıbnâme metinlerini titiz bir filolojik analizle inceleyerek ortaya koyar. Diğer önemli çalışmaları: *Studies on Sufism in Central Asia* (Variorum, 2012); *The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: Rethinking the Links Between the Yasavi and Naqshbandi Sufi Traditions* (1996) — Yeseviyye ile Nakşibendiyye'nin ortak kökeninin (Yûsuf-i Hemedânî kavşağının) titiz bir akademik incelemesi.

9.5 Hamid Algar (1940-2024, İngiliz-Amerikalı) — Nakşibendiyye-Hâlidîyye'nin Akademik Temsilcisi

İngiliz-İrlandalı bir ailede doğdu, Cambridge'de İran tarihi doktorası yaptı, Berkeley'de 1965'ten emekliliğine kadar İslâm-İran çalışmaları profesörü oldu. Sonraki hayatında bizzat Hâlidîyye mensûbu olduğunu açıkladı; tarîkat içinden ve akademiden eşzamanlı yazan ender bir şahsiyetti. Eserleri: *Religion and State in Iran 1785-1906* (1969 — Şîî ulemânın siyâsî tarihi), *The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance*, *Wahhabism: A Critical Essay*. Algar'ın özelliği Türkiye, İran ve Hindistan kaynaklarını birlikte kullanabilmesidir. Ayrıca Humeynî'nin bazı eserlerini İngilizce'ye çevirdi (1979 İran İhtilâli öncesi). 2024'te Berkeley'de vefât etti.

KÜNYELER

Significance (Studia Islamica, 1976) — *Nakşibendiyye'nin küresel sunumu*

A Critical Essay (2002) — *Vehhâbî hareketinin tasavvufî perspektiften eleştirisi*

9.6 Margaret Smith (1884-1970, İngiliz) — Kadın Sûfîler ve Râbî'a

Cambridge'de hadis-tasavvuf doktorası yaptı. Eseri *Rabî'a the Mystic and Her Fellow-Saints in Islam* (Cambridge, 1928) — Râbî'a el-Adeviyye'nin akademik biyografisi. Smith'in tezi şudur: İslâm tasavvufunda kadın sûfîler erkek sûfîlerden ne âbidlik (ibâdet ciddiyeti), ne ihlâs, ne ma'rifet açısından geri kalmamıştır. Hatta bazı sahalarda — özellikle ilâhî muhabbet (aşk) doktrininin ilk klasik ifâdesinde — kadın sûfîler önderdir. Râbî'a'nın «Yâ Rabbî, sana cehennem korkusundan ibâdet etmiyorum, cennet ümîdiyle de değil; ben sana bizzat seni sevdiğim için ibâdet ediyorum» niyâzı, klasik tasavvufun ilâhî aşk nazariyâtının ilk büyük ifâdesidir. Smith'in çalışması olmasaydı bugün modern akademide kadın sûfîler bahsi bu kadar oturmuş olmazdı. Onun eseri sonraki Annemarie Schimmel'in *My Soul Is a Woman* ve diğer çalışmaların ana referansıdır.

KÜNYELER

Râbî'a el-Adeviyye (ö. 185/801) — *Basra*

Woman (1995) — *Schimmel'in son kitabı, Türkçe'ye Ruhum Bir Kadındır olarak çevrildi*

9.7 Reynold A. Nicholson (1868-1945, İngiliz) — Mesnevî'nin İngilizce'ye Çevrilmesi

Cambridge'de Arapça-Farsça profesörü. Eseri *The Mathnawî of Jalálu'ddîn Rûmî* — 8 cilt (Cambridge, 1925-1940): 4 cilt edisyon (Farsça orijinal metin), 2 cilt İngilizce çeviri, 2 cilt yorum. Mesnevî'nin Batı dillerindeki ilk büyük tahkikli edisyonu ve çevirisidir; ondan önce yapılan çeviriler kısmî ve tahkikten yoksundu. Nicholson'ın metodu klasik filolojiktir: her beytin bütün yazmalarını karşılaştırır, sıhhat derecesini belirler, çevirir, klasik tasavvuf bilgisiyle yorumlar. Bu metod, sonraki Schimmel'in tasavvuf çalışmalarının tekniğini etkiledi. Nicholson aynı zamanda *Studies in Islamic Mysticism* (1921) ve *The Mystics of Islam* (1914) eserlerini de yazdı; bu iki kitap modern Batı akademisinde tasavvuf çalışmalarının kurucu metinleridir.

9.8 William Chittick (1943-, ABD'li) — İbnü'l-Arabî ve Mollâ Sadrâ'nın Akademik Sözcüsü

Stony Brook University'de Dînî Çalışmalar profesörü. Tahran Üniversitesi'nde Henry Corbin ile birlikte İran felsefesi okudu, Mollâ Sadrâ üzerine doktorasını yaptı. Eserleri: *The Sufi Path of Knowledge* (1989) — İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinin İngilizce tahlili. *The Self-Disclosure of God* (1998) — yine İbnü'l-Arabî üzerine, kozmoloji ve epistemoloji. *The Heart of Islamic Philosophy* (2001) — Mollâ Sadrâ'nın

el-Hikmetü'l-Mütealiyye'sinin sunumu. Sufism: A Short Introduction (2000) — tasavvufun kısa akademik tanıtımı. Chittick'in özelliği İbnü'l-Arabî'nin teknik felsefî terminolojisini İngilizce'ye titizlikle çevirebilmesidir. Onun çevirileri modern tasavvuf çalışmalarının terminoloji standardı oldu.

el-Hikmetü'l-Müte'âliye (Aşkın Hikmet) — Mollâ Sadrâ

Mollâ Sadrâ'nın (ö. 1050/1640 — Şîrâz) 9 ciltlik felsefî eseri. İslâm felsefesinin son büyük sistematik metni. Hareket-i cevherî (özün kendisinin sürekli hareket halinde olduğu doktrin), vücûd asıllığı (mevcûdun aslı varlıktır, mahiyet ikincildir), İttihâdü'l-Âkil ve'l-Ma'kûl — Mollâ Sadrâ'nın temel tezleridir. Modern İran irfânının felsefî zemini.

9.9 Marshall G. S. Hodgson (1922-1968, ABD'li) — İslâm Medeniyetinin Küresel Tarihi

Chicago Üniversitesi'nde tarih profesörü; sadece 46 yaşında vefât etti. Eseri The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization (1974, ölümünden sonra yayımlandı) 3 cilt: İslâm medeniyetinin doğuşundan modern döneme kadar tüm tarihi. Bu eser bugün hâlâ İslâm tarihi alanının temel başvuru kitaplarından biridir. Hodgson'un özelliği klasik «Doğu-Batı» ayrımını reddetmesidir. Ona göre İslâm medeniyeti dünyâ tarihinin merkezî bir aktörüdür — kendisi başlı başına bir küresel medeniyet. Tasavvuf, ona göre bu medeniyetin omurgasıdır; «devletten bağımsız Müslüman birliğinin» tarihen oluşturucu unsuru. Hodgson'un icat ettiği «Islamicate» kelimesi (İslâm medeniyetine âit olan ama bizzat din olmayabilen kültürel-toplumsal unsurları ifâde eder) modern İslâm tarihçiliğinin teknik kavramları arasındadır.

9.10 Joseph Fletcher Jr. (1934-1984, ABD'li) — Çin Tasavvufu

Harvard Üniversitesi'nde Orta Asya ve Çin İslâmı tarihçisi; 50 yaşında erken vefât etti. Çin Hui Müslümanları'ndaki menhuvan (kapı-ev) sistemini Batı akademisine ilk sistemli tanıtan akademisyendir. Eserleri: Studies on Chinese and Islamic Inner Asia (Variorum, 1995, ölümünden sonra derlendi). İçinde: Çin'de Hâcegân-Nakşibendiyye'nin yayılışı, Hufiye (Hafîye) ve Cehriye tarikatlerinin doğuşu, Mâ Ming-sin'in (1719-1781) 1781 isyânı, Mâ Lai-çi'nin (1681-1766) Hafîye'yi sistemleştirmesi. Bu çalışmalar olmasaydı Çin İslâmı'nın tasavvufî yapısı Batı akademisinde bu kadar bilinmezdi.

9.11 Trimingham, Cornell, Ernst — Küresel Tarikat Haritası,

Mağrib ve Çiştîyye

J. Spencer Trimingham (1904-1987)

İngiliz tarihçi. Eseri *The Sufi Orders in Islam* (Oxford, 1971) — bütün dünyâdaki tarîkatlerin tek bir tahkîkli toplam haritası. Yine yarım yüzyıldır akademik referans.

Vincent J. Cornell (1957-)

Emory Üniversitesi'nde İslâm çalışmaları profesörü. Eseri *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism* (Texas, 1998) — Mağrib velâyet doktrini, Şâzeliyye-Cazûlîyye, Mağrib'in mânevî-siyâsî târihi. Bu eser, ortaçağ Mağrib'inde sûfî pîrlerin nasıl alternatif siyâsî bir otorite oluşturduğunu gösterir.

Carl W. Ernst (1950-)

North Carolina-Chapel Hill Üniversitesi'nde İslâm profesörü. Eserleri: *Words of Ecstasy in Sufism* (1985) — şathiye edebiyatının akademik incelemesi. *Eternal Garden: Mysticism, History and Politics at a South Asian Sufi Center* (1992) — Hindistan Hulasvî kasabasındaki Çiştî dergâhının tarihî antropolojik incelemesi. *The Shambhala Guide to Sufism* (1997) — tasavvufun popüler akademik sunumu. Ernst'in özelliği klasik metin filolojisi ile modern antropoloji metodlarını birleştirmesidir. Hint altkıtasında bizzat sahada çalıştı; Çiştî dergâhlarında yaşadı.

9.12 Asıl Tespit — Tasavvuf Bir Küresel Saha

Bu on iki akademisyen, çalışmaları birlikte okunduğunda bir hakîkati ortaya koyar: tasavvuf bugün akademik dünyâda kuşkusuz bir küresel saha. Massignon'un Hallâc çalışması bir asır önce başladı; bugün dünyâ üniversitelerinde tasavvuf çalışmaları kürsüleri vardır; her yıl yüzlerce yeni doktora çalışması bu saha üzerinde yapılır; Mevlânâ'nın eserleri 40'tan fazla dile çevrildi. Modern Selefiyye söyleminin «tasavvuf yabancı bir unsurdur» iddiâsı, bu küresel akademik sahanın bizzat kendisi tarafından çürütülür. Dünyânın en büyük üniversiteleri — Cambridge, Oxford, Harvard, Stanford, Sorbonne, Berlin Hür Üniversitesi, Tokyo Üniversitesi — tasavvufu İslâm medeniyetinin omurgası olarak ders veriyorsa, bu saha sahici bir saha demektir.

Bölüm İlişki Atlası — Batı Akademisinde Tasavvuf

- **Louis Massignon** — *Hallâc* üzerine 40 yıl çalışma (*La Passion*, 4 cilt); II. Vatikan Konsili'ne katkı; "İbrâhîmî dinler" kavramının müjdecisi.
- **Annemarie Schimmel** — Ankara İlahiyât'ta 5 yıl ders verdi; Diyanet İA'ya madde yazdı; öğrencileri arasında Türk tasavvuf akademisyenleri.
- **Henry Corbin** — *Sühreverdî el-Maktûl*'un metinlerini İstanbul yazma kütüphânelerinde buldu; modern İran irfânının (*Tabâtabâî*, *Mutahhari*) Batı'daki tanıtıcısı.
- **Devin DeWeese** — *Yeseviyye* ve Türkmen İslâmlaşmasının kanonu (*Baba Tükles*); Yeseviyye-Nakşibendiyye ortak köken (Hemedânî) tezini sistemleştirdi.
- **Hamid Algar** — bizzat Hâlidîyye mensûbu + Berkeley profesörü; akademik + tarîkat-içi ender şahsiyet; *Humeynî*'yi İngilizce'ye çevirdi.
- **William Chittick** — *Henry Corbin*'in Tahran'daki talebesi; *İbnü'l-Arabî* ve *Mollâ Sadrâ*'nın akademik sözcüsü.

TOPLU OLARAK

Bu on iki akademisyenin çalışmaları birlikte okunduğunda bir hakikat ortaya çıkar: tasavvuf bugün akademik dünyada kuşkusuz bir küresel sahadır. Dünyanın en büyük üniversiteleri tasavvufu İslâm medeniyetinin omurgası olarak ders veriyorsa, bu saha sahici bir sahadır. Modern Selefîyye'nin "tasavvuf yabancı bir unsurdur" iddiâsı, bu akademik sahanın bizzat kendisi tarafından çürütülür.

İmamlar ve Şeyhler

Onuncu bölüm, dört mezhep imâmının ve hadis imamlarının tasavvufla ilişkisini sistematik olarak ele alır. Modern Selefiyye'nin "klasik imamlar tasavvufu ilişki kurmadı" iddiâsının tarihen savunulamaz olduğunu klasik kaynaklara dönerek gösterir. Câ'fer es-Sâdık-Ebû Hanîfe sohbeti, Câ'fer-Mâlik akrabâlığı, Şâfiî-Fudayl-Bişr sohbeti, Ahmed b. Hanbel-Bişr-Mar'ûf sohbeti — hepsi Sünnî klasik kütüphânedeki sâbittir.

Bu kitap, klasik fıkıh mezhep imamlarının ve hadis imamlarının tasavvufu ilişkisini sistematik olarak inceler. Cilt I'de Kitap II ve III bağlamında değinilen bu mesele burada bütüncül olarak ele alınır. Tasavvufu karşı en güçlü modern reddiyenin (Vehhâbî-Selefiyye) tarihen iddiâsı şudur: «klasik mezhep imamları tasavvufu ilişki kurmadı, tasavvuf sonradan yabancı bir unsur olarak girdi.» Bu kitap, klasik kaynaklardan hareketle bu iddiâyı titiz olarak inceler ve bunun tarihen yanlış olduğunu gösterir.

10.1 Câ'fer es-Sâdık — Bütün Hatların Kavşağı

Hiz. Câ'fer es-Sâdık İslâm fıkıh-hadis-tasavvuf tarihinin merkez kavşağıdır. Hiz. Hüseyin'in torunu Ali Zeynelâbidîn'in oğlu Muhammed el-Bâkır'ın oğlu. Aynı zamanda annesi tarafından Hiz. Ebû Bekir'in soyundan: annesi Ümmü Feriye, Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'in (Hiz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in oğlu Kâsım'ın) kızıdır. Yani Câ'fer aynı zatta Hiz. Ali ve Hiz. Ebû Bekir soylarını birleştirir. Rivâyete göre kendisi şöyle dedi: «Veledetnî es-Siddîku merrateyn — Beni Siddîk (Hiz. Ebû Bekir) iki defa doğurdu.» Câ'fer es-Sâdık aynı zamanda Şîi mezhep silsilesinin altıncı imâmıdır; aynı zamanda Sünnî fıkıh imamlarının hocasıdır; aynı zamanda neredeyse bütün Sünnî tasavvuf silsilelerinin halkasıdır. Bu üç hatın aynı zatta birleşmesi, klasik İslâm geleneğinin organik birliğinin tarihî delili. Câ'fer es-Sâdık'ın ders halkasında bulunmuş tanınmış şahsiyetler: İmâm Ebû Hanîfe. İmâm Mâlik b. Enes (çocukluğunda). Süfyân es-Sevrî. Süfyân b. Uyeyne. Vâsıl b. Atâ. Câbir b. Hayyân. Oğlu Mûsâ el-Kâzım.

KÜNYELER

Hiz. Câ'fer es-Sâdık (80-148/699-765) — Medîne

İmâm Ebû Hanîfe (132-134/750-751) — iki yıl boyunca

Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) — Kûfe-Basra

Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) — Mekke

Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) — Mu'tezile mektebinin kurucusu

Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) — kimyâ ilminin pîri, Latince adıyla «Geber»

Oğlu Mûsâ el-Kâzım (7. İmâmî, ö. 183/799) — Bağdâd'da hapiste vefât

10.2 İmâm Ebû Hanîfe — Hanefî Mezhebi ve Tasavvufî Boyut

İmâm A'zam Ebû Hanîfe Numân b. Sâbit Hanefî mezhebinin pîridir. Etnik kökeni klasik kaynaklarda ihtilâfıdır: bir kısım Fars asıllı (babası Sâbit Kâbil'den), bir kısım Türk asıllı, bir kısım Arap asıllı sayar. Türk-İslâm geleneğinde çoğu zaman «Türk asıllı» olarak takdîm edilir; ama kesin tespit zordur. Doğum ve uzun bir hayat Kûfe'de; Halîfe Mansûr ile uyuşmazlık sebebiyle Bağdâd'a getirilip kâdîlık teklifini reddetti, hapse atıldı, hapisten kısa süre sonra vefât etti (150/767). Câ'fer es-Sâdık ile iki yıl ders, Mihne-i Kübrâ'dan önceki dönemde, Medîne'de gerçekleşti. Atfedilen meşhur sözü: «Lev lâ es-senetân le-heleke en-Nu'mân — O iki yıl olmasaydı Nu'mân helâk olurdu.» Klasik kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin günde 60 rekât namaz kıldığı, gecesinin çoğunu ibâdetle geçirdiği, kazandığı malını ulemâ ve fakîrlere dağıttığı rivâyet edilir. Eserleri arasında akîde risâleleri vardır: el-Fikhü'l-Ekber, el-Fikhü'l-Ebsat, el-Âlim ve'l-Müteallim, er-Risâle ilâ Osmân el-Bettî, el-Vasiyye. Bunlar erken Sünnî kelâmın temel metinleridir. Onun talebeleri Hanefî mezhebini Bağdâd'tan bütün İslâm dünyasına yaydı: İmâm Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, İmâm Züfer. Hanefî mezhebinin tasavvufla tarihî birleşmesi: Hanefî fıkıh + Mâturidiyye kelâmı (İmâm Mâturidî (*Hanefî-Sünnî kelâm okulu*), Semerkand, ö. 333/944) + Nakşibendiyye tasavvufu klasik Türk-İslâm sentezinin üç ayağıdır. Bu sentez Mâverâünnehir'den Anadolu'ya, Balkanlar'dan Hindistan'a kadar yayıldı.

KÜNYELER

A'zam Ebû Hanîfe Numân b. Sâbit (80-150/699-767) — *Kûfe*

İmâm Ebû Yûsuf (Kûfe-Bağdâd, ö. 182/798) — *Abbâsî baş kâdîsı*

Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) — *Vâsıt-Rey*

İmâm Züfer (ö. 158/775) — *Basra*

10.3 İmâm Mâlik b. Enes — Mâlikî Mezhebi ve Tasavvuf

İmâm Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî Mâlikî mezhebinin pîri. Yemen kökenli Asbah kabilesinden; Medîne'de doğdu, ders verdi, vefât etti. Hocaları: Nâfi' (İbn Ömer'in azatlısı, klasik hadis senedinin altın halkalarından), Câ'fer es-Sâdık, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî. Câ'fer es-Sâdık ile akrabâlık bağı da vardı: Câ'fer'in annesi Ümmü Ferve, Kâsım b. Muhammed üzerinden Hz. Ebû Bekir soyundan; Mâlik de Medînelidir, aynı muhitin akrabâlık ağı içinde. Mâlik şöyle dedi (rivâyet edilir): «Câ'fer b. Muhammed'i ne zaman görsem üç hâlin birinde olurdu: namaz kılarken, oruçlu, veya Kur'ân okurken.» Mâlik'in el-Muvatta'sı (Düzleştirilen, klasikleştirilen) — fıkıh-hadis tarihinin ilk büyük klasik metni, yaklaşık 1.700 hadis ve eser (sahâbe-tâbiîn sözleri); hadis ile fikhî hüküm birlikte tertib edilir. Klasik olarak «Sahihayn'dan önceki en sahîh kitap» kabûl edilir. Mâlik'in tasavvufla ilişkisi hakkında klasik kaynaklarda atfedilen meşhur söz: «Men tefekkahe ve lem yetesavvef fe-kad teferseka; ve men tesavvefe ve lem yetefekkah fe-kad tezendaka; ve men cemea beynehumâ fe-kad tehakkaka — Fıkıh öğrenip tasavvuf öğrenmeyen fâsik olur; tasavvuf öğrenip fıkıh öğrenmeyen zındık olur; ikisini birleştiren ise hakîkate erişir.» Tahkîk: Bu söz klasik Mâlikî fıkıh kitaplarında sahîh sened ile sâbit değildir. Daha sonraki Şâzeliyye-Mağrib literatüründe yaygın olarak yayıldı, atfen kullanıldı. Şu kadarı kesindir: söz mânâ olarak klasik Sünnî sentezinin özüdür ve Mâlikî tasavvuf geleneğinin de omurgasıdır.

10.4 İmâm Şâfiî — Şâfiî Mezhebi ve Mekke Zâhidleriyle Sohbet

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî Şâfiî mezhebinin pîri. Kureysli, Hâşim kolundan; baba tarafından Hz. Peygamber'in 9. kuşak atası Abdü Menâf'a uzanır — yâni hem aynı kabileden hem soydan Hâşimî. Annesi Yemenli Ezdî kabilesinden. İki yaşında babası vefât edince annesi onu Mekke'ye götürdü, orada yetişti. Hocaları: Mekke'de Müslim b. Hâlid ez-Zencî (Mâlikî fıkıh hocası), Medîne'de İmâm Mâlik (gençliğinde Muvatta'ı bizzat ondan okudu, ezberledi). Sonra Yemen, Irak, Mısır seyahatleri; Bağdâd'da Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (Hanefî, Ebû Hanîfe'nin baş talebesi) ile uzun tartışmalar; Kâhire'de ders verdi ve orada vefât etti, türbesi bugün hâlâ Mukattam tepesindedir. Şâfiî'nin Mekke'de Fudayl b. İyâz ve Bişr el-Hâfi gibi büyük zâhidlerin sohbetlerinde bulunduğu rivâyet edilir. Şâfiî'ye atfedilen tasavvufî şiir: «Fakîhen ve sûfiyyen fekun, leyse vâhiden; / fe-innî ve hakkıllâhi iyyâke ensaha — Fakîh ol, sûfi ol; birini diğerinden ayırma; / vallâhi sana en samîmî nasihatim budur.» Diğer atfedilen söz: «Üç şey beni dünyâyâ bağladı: oruç, secde, ve Kur'ân okumak.» Şâfiî mezhebi tarihen tasavvufla en sıkı sentezi olan mezheptir. Kuşeyrî, Gazâlî, Beyhakî, Nevevî, Suyûtî, İbn Hacer el-Heytemî — bütün bu büyük Sünnî tasavvuf yazarları Şâfiî-Eş'arî hattındandır. Şâfiî mezhebi coğrafî olarak Şâm, Mısır, Hicaz, Yemen, Hadramevt, Endonezya, Malezya, Hint altkıtasının bazı bölgelerinde baskındır; bu coğrafyaların tasavvuf hattı bütünüyle Şâfiî-Eş'arî zemininde yetişmiştir.

KÜNYELER

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (150-204/767-820) — *Gazze veya Asgalân/Filistin*

Şâfiî'nin Mekke'de Fudayl b. İyâz (Horasân-Mekke, ö. 187/803) — *büyük zâhid*

Bişr el-Hâfi (ö. 227/841) — *Merv-Bağdâd*

10.5 İmâm Ahmed b. Hanbel — Hanbelî Mezhebi ve Bağdâd

Zâhidleri

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Hanbelî mezhebinin pîri. Arap Şeybânî kabilesinden; Bağdâd'da doğdu ve vefât etti. Hocaları: önce Şâm muhaddisleri (Hişâm b. Beşîr), sonra İmâm Şâfiî (Bağdâd'da; Şâfiî onunla iftiharla anardı); ayrıca Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. el-Cerrâh, Yezîd b. Hârûn. Müsned (6 cilt, yaklaşık 30.000 hadis) hadis kütüphânesinin en geniş tek-müellif koleksiyonlarından. Aynı sahâbîden gelen bütün rivâyetleri tek bölümde toplar (müsned tarzı), kütüb-i sittenin alfabetik veya konusal tertibinden farklı bir metoddur. Mihne-i Kübrâ sırasındaki çilesi Cilt I Kitap IV'te detaylı işlendi. Burada vurgulanması gereken nokta şudur: Ahmed b. Hanbel'in tasavvufla — özellikle Bağdâd zâhidleriyle — ilişkisi tarihen kesindir. Ahmed b. Hanbel'in atfedilen meşhur sözü: «Bişr el-Hâfi ile karşılaştığım her seferinde, kendimi onun yanında küçük bir çocuk gibi hissedirim.» Yine ona atfedilen söz Ma'rûf el-Kerhî hakkında: «Ma'rûf el-Kerhî ilim ehlinde değildi, ama o ilimin gâyesini ele geçirmişti.» Bu iki söz Hanbelî mezhebinin

tasavvufa düşman olmadığının kurucu delilidir. İmâm Ahmed'in oğlu Sâlih de babasının bu meşrebini sürdürdü. Hanbelî tasavvuf geleneğinin tarihi: Abdülkâdir-i Geylânî — Kâdiriyye'nin pîri, aslen Hanbelî fakîh. Abdullâh el-Ensârî el-Herevî — Menâzilü's-Sâirîn isimli Hanbelî tasavvuf klasiğinin müellifi. İbn Kudâme — el-Muğnî'nin müellifi, aynı zamanda zâhid (*dünyâdan elini çekmiş, sade yaşayan*). İbnü'l-Cevzî — tasavvuf-içi tashîh yapan eleştirmen-zâhid. İbn Teymiyye — Hanbelî fakîh, tasavvufa düşman değil, ihtiyatlı. İbn Kayyim — Medâricü's-Sâlikîn ile Hanbelî tasavvufunun klasiklerinden. Modern Vehhâbî hareketi (1740 sonrası) Hanbelî mezhebinin son iki yüz yıllık bir kolunu temsil eder; klasik Hanbelî hattının tasavvuf-içi pozisyonunu tarihen reddeder. Bu, klasik Hanbelîliğin değil onun bir parçasının tutumudur.

KÜNYELER

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (164-241/780-855) — *Bağdâd*

Mihne-i Kübrâ (218-234/833-848)

Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166) — *Bağdâd*

Abdullâh el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) — *Herat*

İbn Kudâme (ö. 620/1223) — *Şâm*

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) — *Bağdâd*

İbn Teymiyye (ö. 728/1328)

İbn Kayyim (ö. 751/1350)

Medâricü's-Sâlikîn — İbn Kayyim el-Cevziyye

İbn Kayyim'in (ö. 751/1350) 3 ciltlik eseri. Tam adı: *Medâricü's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Nestâin*. Abdullâh el-Ensârî el-Herevî'nin (Hanbelî tasavvuf klasiği) *Menâzilü's-Sâ'irîn*'inin geniş şerhidir. Her makâmı (tevbe, muhâsebe, inâbe, tefekkür, zühd, vera', tevekkül, sabır, rızâ, şükür, mahabbet, fenâ) sırasıyla işler. Hanbelî hattının tasavvuf-içi reform sentezi; klasik Sünnî tasavvufun temel hazînelerinden.

10.6 Altı Hadis İmâmı

Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce — bu altı imâmın biyografileri ve eserleri Cilt I Kitap V'te işlendi. Burada vurgulanması gereken nokta şudur: altı imâmın altısı da müstakil zikir bahisleri tahsîs ettiler; ikisi (Tirmizî ailesi, Buhârî muhiti) tasavvufu bizzat içeriden ilişkiydi (Hakîm et-Tirmizî), diğerleri ise zikir-zühd-tergîb bahislerini hadis külliyyâtının zarûri bir parçası olarak gördüler.

10.7 Şeyhli ve Şeyhsiz Tasavvuf — Üveysîlik

Sünnî tasavvufun temel kâidesi şudur: «şeyh yoksa silsile yok; silsile yoksa sülûk yok.» Bir mürid, Hz. Peygamber'e kadar uzanan kesintisiz bir silsileye bağlı bir mürşidden el almadan tarîkat içinde olamaz. Bu kâidenin tek istisnâsı üveysîlik (*bir velîye bedenlen görmeden mânevî yolla bağlanma*)'tir — bir kişinin başka

bir velîye, onu bedenen görmeden, mânevî yolla bağlanması. İsim Üveys el-Karanî'den gelir; Hz. Peygamber onu görmeden uzaktan ona muhabbet etti, vefâtından sonra hırkasını Hz. Ömer aracılığıyla ona gönderdi. Klasik üveysîlik örnekleri: Bâyezîd-i Bestâmî — Câ'fer es-Sâdık'tan üveysî yolla feyz aldığı rivâyet edilir. Bahâeddîn Nakşbend — Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'den (vefâtından 140 yıl sonra) üveysî yolla feyz aldı; bu, Nakşibendiyye'nin meşhur «üveysî kapısı»dır. Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin (Şâm, ö. 1827) bazı halîfelerinin Şâh-ı Nakşbend ve İmâm-ı Rabbânî ile üveysî bağı rivâyet edilir. Üveysîlik, klasik tasavvufun şeyhli tarikat sistemine ek bir yoldur; sistemin yerine geçmez. Selefiyye-Vehhâbî söyleminde tarikat-şeyhlik kurumuna karşı bir alternatif olarak takdîm edilir («Üveys el-Karanî gibi sen de tek başına olabilirsin») — ama bu, klasik üveysîlik mefhûmunun çarpıtılmış bir yorumudur. Üveysîler tarihen tek başına değildi; başka tarikatlerin silsileleri içinde, ek bir üveysî kanaldan da feyz alıyorlardı.

KÜNYELER

İsim Üveys el-Karanî (Yemen, ö. 37/657) — *Sıffîn'de Hz. Ali'nin tarafında şehîd*

Bâyezîd-i Bestâmî (ö. 261/875) — *Bestâm*

Bahâeddîn Nakşbend (ö. 791/1389) — *Buhârâ*

Bölüm İlişki Atlası — Mezhep İmamları ve Tasavvuf

- **Câ'fer es-Sâdık merkezi:** Hem Hz. Ali hem Hz. Ebû Bekir soyundan; 6. Şîî İmâm; «*Beni Sıddîk iki defa doğurdu.*»
- **Câ'fer'in ders halkası:** *Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Vâsıl b. Atâ* (Mu'tezile), *Câbir b. Hayyân* (kimyâ), oğlu *Mûsâ el-Kâzım, Bâyezîd-i Bestâmî* (üveysî).
- **Ebû Hanîfe** → talebeleri *Ebû Yûsuf, Muhammed eş-Şeybânî, Züfer*; Hanefî mezhebini Bağdâd'tan İslâm dünyâsına yaydılar.
- **İmâm Mâlik** hocaları: *Nâfi', Câ'fer es-Sâdık, Hişâm b. Urve, el-Muvatta'* — Sahihayn öncesi en sahîh kitap.
- **İmâm Şâfiî:** Mekke'de *Fudayl b. İyâz* ve *Bişr el-Hâfi'*'nin sohbetinde; *İmâm Mâlik'in el-Muvatta'*ını ezberletti.
- **Klasik Hanbelî tasavvuf hattı:** *A. Geylânî, Abdullâh el-Ensârî el-Herevî, İbn Kudâme, İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye* (Kâdiriyye mensûbu), *İbn Kayyim* (*Medâricü's-Sâlikîn*).

TOPLU OLARAK

Klasik kaynaklara dönüldüğünde modern Selefiyye'nin "mezhep imamları tasavvufla ilişki kurmadı" tezi tarihen savunulamaz: dört imâmın dördü de Câ'fer es-Sâdık'la veya Bağdâd zâhidleriyle bağlantılıydı. Klasik selef ile modern Selefiyye aynı şey değildir; modern Selefiyye XIX. yüzyıl sonu doğmuş bir ideolojik harekettir.

11. BÖLÜM

Şîa'da Zikir

On birinci bölüm Şîa'nın zikir-irfân geleneğini ele alır. Sünnî gelenekteki "tasavvuf" kelimesinin Şîî karşılığı "irfân"dır. Erken Şîî hadis kitapları, Nehcü'l-Belâğa (Hz. Ali'nin sözleri), Sahîfe-i Seccâdiyye (Zeynü'l-Âbidîn'in duâ kitabı), klasik Şîî duâ metinleri, Safevî dönemi İsfehân mektebinin irfân-felsefe sentezi, ve modern Tabâtabâî-Mutahharî-Humeynî çizgisi.

Bu kitap, Sünnî tasavvufun yanı sıra Şîa'nın da kendi zikir-irfân (mânevî bilgi) geleneğini taşıdığını gösterir. Şîî gelenekte tasavvuf farklı isimler altında (irfân, hikmet, ahlâk) işler ama mahiyeti aynıdır: kalbin Allâh ile tanışıklığı.

11.1 İrfân-ı Şîî — Şîî Mânevî Bilgi Geleneği

Sünnî gelenekte «tasavvuf» olarak adlandırılan saha, Şîî gelenekte «irfân» olarak bilinir. İki kelimenin etimolojisi farklıdır: «tasavvuf» yün giymek (şûf) veya saf olmak (safâ) kökünden gelir; «irfân» ise tanımak (ma'rife) kökünden — Allâh'ı kalbî olarak tanımak. Sünnî tasavvufun «ma'rifet» kademesi (şerî'at-tarîkat-hakikat-ma'rifet) Şîî irfân'ın bütünüyle hemen hemen örtüşür. Şîî irfânın klasik kaynakları üç hattan beslenir: Hz. Ali ve İmamların sözleri (Nehcü'l-Belâğa, Sahîfe-i Seccâdiyye); klasik felsefe (Fârâbî, İbn Sînâ, Sühreverdî); ve tasavvufun klasik metinleri (Sünnî ekol — İbnü'l-Arabî, Mevlânâ, Mollâ Sadrâ üzerinden Şîîliğe geçti).

Sahîfe-i Seccâdiyye — Ali Zeynü'l-Âbidîn

4. İmâm Ali Zeynü'l-Âbidîn'in (Medîne, ö. 95/713) duâ kitabı. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in oğullarından hayatta kalan tek erkek evlat; babasının şehâdetinden sonra ömrünü ibâdet ve duâya adadı. 54 ana + 14 ek duâ. Şîî dünyâsında '*Zebûr-i Âl-i Muhammed*' olarak anılır; günlük mânevî hayatın omurgası.

Nehcü'l-Belâğa — Hz. Ali'nin sözleri (der. Şerîf er-Razî)

Hz. Ali'ye atfedilen hutbeler, mektuplar ve hikmetli sözlerin derlemesi. Toplayıcı Şerîf er-Razî (Bağdâd, ö. 406/1015). 239 hutbe + 79 mektup + 480 hikmet. Şîî dünyâsında Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak; Sünnî dünyâsında da klasik hutbe edebiyâtının doruğu.

11.2 Erken Şîî Hadis Külliyyâtı

Şîî hadis edebiyâtının «dört kitap» (kütüb-i erbaa) sayılan klasik metinleri: el-Kâfî — Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî. Yaklaşık 16.000 rivâyet; Şîî hadis edebiyâtının en geniş tek-müellif eseri. Men Lâ Yahdurühü'l-Fakîh — Şeyh Sadûk Ebû Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî. Tehzîbü'l-Ahkâm ve el-İstibsâr — Şeyhü't-Tâ'ife Ebû Ca'fer et-Tûsî. Bu dört kitapta zikir-duâ bahisleri geniş yer tutar; Hz. Peygamber'den, Hz. Ali'den ve sonraki imamlardan nakledilen evrâd, münâcât, hutbe, duâ metinleri kayıt altına alınmıştır.

KÜNYELER

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî (ö. 329/941) — *Rey-Bağdâd*

Sadûk Ebû Ca'fer İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991) — *Kum-Rey*

Şeyhü't-Tâ'ife Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) — *Tûs-Necef*

11.3 Nehcü'l-Belâğa — Hz. Ali'nin Sözleri

Nehcü'l-Belâğa («Belâgatin Yolu»), Hz. Ali'ye atfedilen hutbeler, mektuplar ve hikmetli sözlerin derlemesidir. Toplayıcı Şerîf er-Razî. Üç bölüm: 239 hutbe + 79 mektup + 480 hikmet. Nehcü'l-Belâğa Şîî dünyâsında Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak sayılır; Sünnî dünyâsında da klasik hutbe edebiyâtının doruğu olarak kabûl görmüştür. Onun mânevî-zikir bahisleri özellikle Hutbet-i Hemmâm (müttakîlerin sıfatları), Hutbet-i Cihâd, ve Esmâ-i Hüsnâ'yı işleyen duâlardır. Hutbet-i Hemmâm'ın bir kısmı şöyledir (mealen): «Müttakîler bu dünyâda yumuşak yürüyenler, Rablerinin önünde mütevazî olanlardır... Gece namaza kalktıklarında Kur'ân'ı tertîl ile okurlar, kalbleri ürperir, hüznle ağlarlar; gündüz oldu mu, halîm ve âlim olurlar; takvâ libâsını giyerler.»

KÜNYELER

11.4 Sahîfe-i Seccâdiyye — Zeynü'l-Âbidîn'in Duâ Kitabı

4. İmâm Ali Zeynü'l-Âbidîn — Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in oğullarından hayatta kalan tek erkek evlat; o sırada hasta olduğu için savaşmadı. Babasının şehâdetinden sonra Medîne'de inzivâyâ çekildi, bütün ömrünü ibâdet ve duâyâ adadı. Lakabı «Seccâd» (çok secde eden) ve «Zeynü'l-Âbidîn» (âbidlerin zîneti). Onun duâlarını oğlu Bâkır ve torunu Câ'fer es-Sâdık derlediler. Sahîfe-i Seccâdiyye 54 duâ (esas) + ek 14 duâ + diğer küçük ekler içerir. Şîî dünyâsında «Zebûr-i Âl-i Muhammed» (Muhammed Ailesinin Zebûr'u) olarak anılır. Önemli duâları: Hac duâsı, Mü'minlere duâ, Komşuya duâ, Ölülerin Cenâzesinde duâ, Anne-babaya duâ, Çocuklarına duâ, Sıkıntı zamânında duâ. Bu duâlar Şîî mü'minin günlük mânevî hayatının omurgasıdır.

KÜNYELER

İmâm Ali Zeynü'l-Âbidîn (38-95/659-713) — Medîne

11.5 Klasik Şîî Duâ Metinleri

Üç büyük klasik Şîî duâ metni:

Du'â-i Kumeyl

Hz. Ali'nin sahâbisi Kumeyl b. Ziyâd en-Nehâî'ye öğrettiği duâ. Şîî gelenekte her cuma gecesi (perşembeden cumaya geçiş) okunması müekked (*kuvvetle tavsiye edilmiş*) sünnet sayılır. İçeriği: nedâmet, istigfâr, Allâh'ın rahmetine sığınma, kıyâmet endîşesi.

Du'â-i Tevessül

12 imâmın isimleri sırasıyla zikredilerek onların Allâh nezdindeki dereceleri vesîle edilerek yapılan duâ. Salı geceleri okunur; haftalık mânevî kuvvet kaynağı sayılır.

Cevşen-i Kebîr (Büyük Zırh)

Hz. Peygamber'e atfedilen 100 fasıllık (her fasılda 10 isim/sıfat) büyük duâ. Allâh'ın bin ismi sırasıyla zikredilir. Şîî gelenekte Ramazan'ın Kadir gecelerinde okunması müekkeddir. Cevşen tasavvuf-irfân dünyâsında «Allâh'ın bin ismi» metni olarak da bilinir.

11.6 İmâmî, Zeydî, İsmâilî Mezheplerinde Zikir Farkları

Şîî mezhepler arasında zikir uygulamaları farklıdır. İmâmîyye (12-İmâm — modern dönem İran, Irak, Lübnan, Hicâz'ın bazı bölgeleri, Pakistan-Afganistan, Hindistan, Azerbaycan) — yukarıdaki klasik duâ metinleri (Sahîfe, Du'â-i Kumeyl, Tevessül, Cevşen) günlük pratik. Tarîkat sistemi (Zehebiyye, Ne'metullâhiyye gibi) klasik olarak yan akış. Zeydiyye (Yemen) — ilk üç imâm sonrası Hz. Hüseyin yerine Hz. Hasan'ın torunu Zeyd'i imâm kabûl eder. Zikir-duâ pratiği daha Sünnî'ye yakındır. Yemen Zeydî dindarlığı tarihen Kuzey Yemen'de bütünleyici bir gelenek. İsmâiliyye (Hindistan-Pakistan, Doğu Afrika, Suriye, Yemen) — 6. İmâm'dan sonra Câ'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâil'i kabûl eder. Bâtınî te'vîl geleneği güçlü; tarihen Fâtımî hilâfeti (909-1171) ve Karmâtî hareketi onlardandı. Modern dönemde Aga Khan'ın liderliğindeki Nizârî İsmâiliyye küçük ama sosyo-ekonomik olarak güçlü bir cemâat.

11.7 Mektebü İsfehân — İrfân-Felsefe Sentezi

Safevî dönemi (1501-1736) İran'ında, başkent İsfehân'da, klasik İslâm felsefesi ile Şîî kelâm ve irfân büyük bir sentez yaşadı. Bu sentezin müellifleri: Mîr Dâmâd — «Üçüncü Muallim» (birinci Aristoteles, ikinci Fârâbî). el-Kabesât, Cezeâtü'l-Edyân. Şeyh Bahâî — Câmî-i Abbâsî (fıkıh), el-Erbaûn (hadis), Câmî'u'l-Hisâb (matematik), Tashrîhü'l-Eflâk (astronomi). Çok yönlü dehâ. Mîr Fındıriskî — Risâle-i Sînâ'iyye. Mollâ Sadrâ Sadreddîn-i Şîrâzî — el-Hikmetü'l-Müte'âliye (Aşkın Hikmet, 9 cilt) — İslâm felsefesinin son büyük sistematik eseri. Hareket-i cevherî nazariyâtı (özün kendisinin sürekli hareket halinde olduğu doktrin), vücûd asıllığı (mevcûdun aslı varlıktır, mahiyet ikincildir), İttihâdü'l-Âkil ve'l-Ma'kûl (bilen ile bilinenin birleşmesi) — Mollâ Sadrâ'nın temel tezleridir. Onun mektebi modern İran irfânının felsefî zeminidir. Feyz Kâşânî — Mollâ Sadrâ'nın damadı ve baş talebesi. el-Mehaccetü'l-Beyzâ'sı (Gazâlî'nin İhyâ'sının Şîî baskısı, 8 cilt) Şîî tasavvufun klasik metnidir.

KÜNYELER

Mîr Dâmâd (ö. 1041/1631) — *Esterabâd-İsfehân*

Şeyh Bahâî (ö. 1031/1622) — *Baalbek/Lübnan-İsfehân*

Mîr Fındıriskî (ö. 1050/1640) — *Fındırisk-İsfehân*

Mollâ Sadrâ Sadreddîn-i Şîrâzî (979-1050/1571-1640) — *Şîrâz-Basra*

Feyz Kâşânî (ö. 1090/1679) — *Kâşân*

11.8 Modern Şîî İrfân

XX. yüzyıl Şîî irfânının üç doruğu:

Allâme Tabâtabâi (Tebriz-Kum, 1321-1402/1903-1981)

Şîi dünyâsının XX. yüzyılda en büyük müellifi. el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân (20 cilt) — Kur'ân tefsîrinin klasik modern eseri. Hem Sünnî hem Şîi dünyâsında akademik referans. Bidâyetü'l-Hikme ve Nihâyetü'l-Hikme — felsefe ders kitapları, modern İran havzasının (medrese sisteminin) standart metinleri. Tabâtabâi'nin Risâle der Velâyet ve Risâle der İrfân kitapları modern Şîi irfânının temel metinleridir. Manevî hocası Mîrzâ Ali Aka Kazî (Tebriz-Necef, ö. 1947) — XX. yüzyıl irfân pîridir, Tabâtabâi üzerine etkisi büyüktür.

Murtazâ Mutahharî (Maşhad-Tahran, 1338-1399/1919-1979)

Tabâtabâi'nin talebesi. Modern Şîi düşüncesinin sistemleştiricisi; çok sayıda eser bıraktı. 1979 Tahran'da bir suikast sonucu vefât etti — modern İran'ın en büyük entelektüel kaybı sayılır. Önemli eserleri: Adâlet-i İlâhî, Hareket ve Zaman, İslâm ve Modern Zaman İhtiyaçları.

Humeynî İmâm Rûhullâh el-Mûsevî (Hûmeyn-Tahran-Pâris-Tahran, 1320-1409/1902-1989)

Modern Şîi dünyâsının en geniş siyâsî tesîr bırakan şahsiyeti. Aynı zamanda klasik irfân ehlidir. Onun Misbâhu'l-Hidâye ilâ'l-Hilâfeti ve'l-Velâye (27 yaşında yazdı, 1928) klasik İbnü'l-Arabî mektebi çizgisinde bir kitaptır. Şerh-i Du'â-i Sehâr, Tefsîr-i Sûre-i Hamd, Âdâbu's-Salât gibi irfânî eserleri vardır. Humeynî'nin asıl tarihî yeri tabiatıyla siyâsî — 1979 İran İslâm İhtilâli'nin lideri; Velâyet-i Fakîh doktrini ile Şîi siyâsî teolojinin sistemleştiricisi. Ama klasik irfân ehlinden olduğu gözden kaçmamalıdır.

11.9 Şîi Tarîkatlar

Şîi dünyâda da tarîkat geleneği vardır, ama Sünnî tasavvufunki kadar yaygın değildir; çoğunlukla Hz. Ali'ye uzanan silsilelere dayanır. Zehebiyye — Şîrâz merkezli. Silsilesi Cüneyd-i Bağdâdî'ye, oradan Câ'fer es-Sâdık'a uzanır — yâni Sünnî tasavvufla ortak. Ne'metullâhiyye — Şâh Ni'metullâh-ı Velî tarafından kuruldu. Aslen Sünnî olan tarîkat, Safevî döneminde Şîileşti. Modern dönemde Ne'metullâhî tarîkatı İran'da yasaklı olmasına rağmen yer altında aktiftir; ayrıca yurtdışında — özellikle ABD ve Avrupa'da — geniş yayılım gösterdi. Hâksâriyye — modern dönem İran'ında tarîkat formundaki bir grup. Şîi-Sünnî tasavvuf etkileşimi tarihen sınırlı değildi: Mollâ Sadrâ İbnü'l-Arabî'yi okudu, Şâh Ni'metullâh'ın silsilesi Cüneyd'e uzandı, modern Tabâtabâi'nin felsefî zemini Sühreverdî-Mollâ Sadrâ klasiği idi. Bu, klasik İslâm geleneğinin Şîi-Sünnî sınırlarını aşan organik birliğin somut delilidir.

KÜNYELER

Şâh Ni'metullâh-ı Velî (730-834/1330-1431) — *Kûhbenân-Kirmân*

Bölüm İlişki Atlası — Şîî İrfânın Damarı

- **12 İmam soyu:** Hz. Ali → Hz. Hasan → Hz. Hüseyin → Ali Zeynü'l-Âbidîn → Muhammed el-Bâkır → *Câ'fer es-Sâdık* → Mûsâ el-Kâzım → Ali er-Rızâ → Muhammed et-Takî → Ali el-Hâdî → Hasan el-Askerî → Muhammed el-Mehdî (gaybette).
- **Şîî kütüb-i erbaa:** *Küleynî (el-Kâfî)* + *Şeyh Sadûk (Men Lâ Yahdur)* + *Şeyhü't-Tâife et-Tûsî (Tehzîb + el-İstibsâr)*.
- **Sahîfe-i Seccâdiyye** — 4. İmâm Ali Zeynü'l-Âbidîn'in duâ kitabı; oğlu Bâkır ve torunu *Câ'fer es-Sâdık* derledi.
- **Mektebü İsfehân:** *Mîr Dâmâd*, *Şeyh Bahâî*, *Mîr Findıriskî*, *Mollâ Sadrâ*, damadı *Feyz Kâşânî* — Safevî dönemi irfân-felsefe sentezi.
- **Modern Şîî irfân:** *Mîrzâ Ali Aka Kazî* → *Allâme Tabâtabâî (el-Mîzân)* → talebeleri *Murtazâ Mutahharî* (1979 suikast) ve *İmâm Humeynî*.

TOPLU OLARAK

Şîî-Sünnî tasavvuf etkileşimi tarihen sınırlı değildi: Mollâ Sadrâ İbnü'l-Arabî'yi okudu, Şâh Ni'metullâh'ın silsilesi Cüneyd'e uzandı, modern Tabâtabâî'nin felsefî zemini Sühreverdî-Mollâ Sadrâ klasiği idi. Bu, klasik İslâm geleneğinin Şîî-Sünnî sınırlarını aşan organik birliğin somut delilidir.

12 . B Ö L Ü M

İslâm Devletlerinde Zikir

On ikinci bölüm, *İslâm devletlerinin tasavvufla ilişkisini* Râşid Halîfeler'den modern Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar tákîb eder. Emevî, Abbâsî, Endülüs, Selçuklu, Eyyûbî-Memlûk, Osmanlı (klasik dönem, Kadızâdeli mücâdelesini), Safevî, Babürlü, modern

Türkiye, Suûdî Arabistan, Mısır. Tasavvuf hiçbir zaman saf bir kalp meselesi olarak kalmadı; her dönemde devletlerle karşılaştı.

Tasavvuf hiçbir zaman saf bir kalp meselesi olarak kalmadı; her dönemde devletlerle, sultanlarla, vezirlerle, ulemâ-yı rûsûm ile karşılaştı. Bu kitap, Râşid Halîfeler'den modern Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar İslâm devletlerinin tasavvufî ilişkisini tâkîb eder.

12.1 Râşid Halîfeler Dönemi (632-661) — Siyâsî Zâhid Kuşağın Doğuşu

Hiz. Peygamber'in vefâtı (632), İslâm'ın siyâsî kurumlaşması ve manevî kaygıların ayrılığa başladığı andır. Hiz. Ebû Bekir (632-634), Hiz. Ömer (634-644), Hiz. Osmân (644-656), Hiz. Ali (656-661) — bu dört halîfenin her biri aynı zamanda büyük zâhiddi: Hiz. Ebû Bekir bütün malını Tebük seferi için verdi; Hiz. Ömer hilâfeti boyunca hayatın en sade biçimini sürdürdü; Hiz. Osmân her gün Kur'ân'ı hatmederdi; Hiz. Ali gece çoğunlukla Kûfe Câmii'nde ibâdetle geçirirdi. Bu dört halîfe sonrası dönem (Hiz. Hüseyin'in şehâdeti, Kerbelâ 61/680) zâhid-siyâsî birlikteliğinin sona ermesinin tarihî dönüm noktasıdır. Bundan sonra zühd, devletten bağımsız bir damar olarak gelişmeye başladı.

12.2 Emevî Dönemi (661-750) — Hasan-ı Basrî ve Eleştirel Zühd

Emevî hilâfeti (Şâm merkezli, 661-750) Müslüman dünyâsının sınırlarını Endülüs'ten Türkistan'a, Kafkasya'dan Sind'e kadar genişletti. Ama Hicret'in ilk asrının zâhid-fâkîh muhabbeti yerine, dînin işleri ulemâyâ, devletin işleri sultana ayrıldı. Bu ayrım Sünnî dünyâda kalıcı oldu. Hasan-ı Basrî (Medîne 21/642 — Basra 110/728) bu dönemin en büyük zâhidi-vâizi-fakîhidir. Emevî yöneticilerine mektuplar yazdı, hutbelerinde eleştirilerini dile getirdi; aynı zamanda kendisi siyâsî isyân etmedi, devletten bağımsız mânevî bir otorite olarak yaşadı. Sonraki Bağdâd zâhid mektebi (Ma'rûf, Sırrî, Cüneyd) Hasan-ı Basrî'nin Basra mektebinin Bağdâd'a taşınmış formudur.

12.3 Abbâsî Dönemi (750-1258)

Abbâsî hilâfeti tasavvuf tarihinin en uzun ve verimli devletidir. Üç merhaleyi takîb edelim:

Birinci merhale (750-833) — Mihne öncesi

Bağdâd kuruldu (145/762), Hârûn er-Reşîd dönemi (170-193/786-809) hadis-fıkıh-tasavvuf birliğinin doruğu. Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel'in çağdaşlığı bu döneme denk gelir. Hârûn er-Reşîd kendisi zâhid Fudayl b. İyâz'ı dinlemeye giderdi; klasik hilâfetin zühde saygısı bu dönemde tescil edildi.

İkinci merhale (833-945) — Mihne sonrası ve Büveyhî baskısı

218/833 Mihne-i Kübrâ ile Mu'tezilî baskı; 232/847 Halîfe Mütevekkil'in Mihne'yi kaldırması; Sünnî hilâfetin Eş'arî kelâm-Şâfiî/Hanbelî fıkıh-tasavvuf üçayağında istikrarı. Ama 334/945'te Büveyhî (Şîî) emîrleri Bağdâd'a girdi; Sünnî halîfe siyâsî olarak Büveyhîlerin tahakkümü altına girdi (bu durum 447/1055'te Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girmesine kadar sürdü).

Üçüncü merhale (945-1258) — Selçuklu himâyesi

Selçuklu sultanları (Sünnî-Türk) Bağdâd'ı kurtardı (447/1055). Bundan sonra Abbâsî halifeleri siyâsî olarak Selçuklu sultanlarının nüfuzu altında, ama mânevî otoriteleri yüksek hâlde kaldı. Halîfe en-Nâsır li-Dîni'llâh Sühreverdîye tarikatı ile siyâsî ittifak kurdu; klasik tarikat-hilâfet ittifakının ilk büyük örneği. Şehâbeddîn Ebû Hafs es-Sühreverdî Halîfe en-Nâsır'ın elçisiydi; Konya Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd'a Bağdâd'tan bir mektup götürdü, fütüvvet (genç sûfî kardeşlik teşkilâtı) belgesini takdîm etti. Bu ittifak Anadolu Selçukluları'nın tasavvufa açık olmasının temelidir. 656/1258 — Bağdâd Hülagû Han'ın Moğol ordularınca düşürüldü; Halîfe el-Müsta'sım ve binlerce âlim katledildi. Abbâsî hilâfetinin Bağdâd merkezi son buldu. Aynı yıl Hülagû Bağdâd kütüphanelerini Dicle'ye attı — İslâm dünyasının en büyük entelektüel felâketi.

KÜNYELER

Dîni (575-622/1180-1225)

Şehâbeddîn Ebû Hafs es-Sühreverdî (Bağdâd, ö. 632/1234) — *Avârifü'l-Maârif müellifi*

12.4 Endülüs — Murâbıt Yakımından Muvahhid Sentezine

Endülüs (711-1492) — Müslüman İspanya. Mâlikî fıkıh, Eş'arî kelâm. Tasavvuf burada ihtiyatlı yetiştirdi; Mâlikî zâhirîliği klasik olarak güçlüydü. Murâbıt Devleti Endülüs'te 503/1109 civarında İmâm Gazâlî'nin İhyâ'sının nüshalarını yaktırdı (Cilt I Kitap IV'te detaylı işlendi). Bu tarihen klasik İslâm dünyasındaki ilk büyük tasavvuf-yakımıdır. Muvahhid Devleti Murâbıtlar'ı devirdi. Onun kurucusu Muhammed b. Tûmert İhyâ'yı ezbere biliyordu, Doğu seyahatlerinden döndüğünde Murâbıt zâhirîliğine karşı Gazâlî sentezini Mağrib'e taşıdı. Muvahhid himâyesinde üç büyük Endülüs zihin yetiştirdi: İbn Tufeyl — Hayy b. Yakzân (kendi başına felsefe-tasavvuf öğrenen bir adamın hikâyesi); felsefe-tasavvuf alegorisinin klasığı. İbn Rüşd — Aristoteles şerhleri; Batı felsefesinin orta çağda en yaygın referanslarından. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî — vahdet-i vücûd nazariyatının pîri. Fütûhâtü'l-Mekkiyye (4 cilt — Mekke'de yazıldı), Füsûsü'l-Hikem. Anadolu, Şâm, Mısır, Yemen, Hint altkıtası, Türkiye Endonezya'ya kadar uzanan derin etki.

KÜNYELER

Murâbıt Devleti (440-541/1056-1147) — *Berberi-Mâlikî*

Muvahhid Devleti (541-668/1147-1269)

Muhammed b. Tûmert (ö. 524/1130)

İbn Tufeyl (ö. 581/1185) — *Kâdis-Marakeş*

İbn Rüşd (520-595/1126-1198) — *Kurtuba-Marakeş*

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (560-638/1165-1240) — *Mursiya, Endülüs — Şâm*

12.5 Selçuklu (1037-1308) — Nizâmiye Medreseleri

Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti (1077-1308) Sünnî-Hanefî-Mâturidî çizgide Türk-İslâm sentezini sistemleştirdiler. Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali el-Hasen et-Tûsî Alp Arslan ve Melikşah'ın 30 yıl boyunca veziri. Şâfiî-Eş'arî hattında Sünnî klasik ulemâyâ açık; Mihne-i Eş'ariye'yi sona erdiren vezir. Nizâmiye Medreseleri'ni kurdu — Bağdâd, Nişâbur, Belh, Herât, Basra, Musul, Merv'de büyük medrese kompleksleri. Bu medreseler Sünnî klasik sentezin — Şâfiî/Hanefî fıkıh, Eş'arî kelâm, tasavvuf — kurumsal yuvası oldu. Gazâlî 484/1091'de 33 yaşındayken Bağdâd Nizâmiyesi'ne baş müderris atandı. Dört yıl sonra (488/1095) hayatî mânevî buhran geçirdi; Bağdâd'ı terk etti, 11 yıl seyahat-halvet hayatı yaşadı (Şâm, Kudüs, Hicâz, Tûs). Bu süreçte İhyâ'yı yazdı (488-490/1095-1097). 499/1106'da Tûs'ta vefât etti. Anadolu Selçukluları (1077-1308) — Konya merkezli. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd (1219-1237) klasik dönemin doruğu; Sühreverdîyye, Mevlevîyye, Yeseviyye, Ahîlik fütüvvet teşkilâtı bu sultan döneminde Anadolu'ya yerleşti. Mevlânâ'nın babası Bahâeddîn Veleddin 1228 civarı Belh'ten kaçarak Konya'ya geldi; Sultan I. Alâeddîn ona dergâh açtı. Anadolu'nun Türkmen-İslâm sentezinin temel taşları bu dönemde döşendi.

KÜNYELER

Büyük Selçuklu Devleti (1037-1194) — *Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Sancar*

Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali el-Hasen et-Tûsî (408-485/1018-1092) — *Tûs-Nihâvend*

Mihne-i Eş'ariye (445/1053)

12.6 Eyyûbî-Memlûk Mısırı (1171-1517)

Selâhaddîn Eyyûbî Fâtımî (İsmâilî-Şîî) hilâfetini bitirdi (567/1171), Mısır'ı Sünnîliğe iade etti. Eyyûbî dönemi (1171-1250) klasik Sünnî-tasavvuf devletinin doruğu. Şeyhü's-Şüyûh (baş şeyh) kurumu — devletin resmî tarikat üst kurulu — Selâhaddîn döneminde sistemleşti. İlk Şeyhü's-Şüyûh Sadreddîn Muhammed b. Hammûye idi. Bu kurum, tarikat dergâhları için vakıf tahsisî, resmî denetim, hadîs ve fıkıh medreselerinin teşkili ile uğraşırdı. Memlûk Sultanlığı (1250-1517) Eyyûbî'nin devamı olarak Mısır-Şâm-Hicaz'a hâkim oldu. Türk-Kıpçak (Bahrî Memlûkler) ve Çerkez (Burcî Memlûkler) köle askerleri sultanlığı yönetti. Memlûk sultanları (Baybars, Kalavûn, Nâsır Muhammed, Berkuk) Şâzeliyye ve Sühreverdîyye tarikatlerini destekledi. Bu dönemde tasavvuf-eleştiri ihtilâflarının doruğu: İbn Atâullâh el-İskenderî ve İbn Teymiyye'nin Memlûk Sarayı'nda yüzleşmesi (688/1289 civarı). İbn Atâullâh Şâzeliyye'nin Mısır temsilcisi;

İbn Teymiyye ise Şâm'dan gelmiş Hanbelî bir fakîh. İhtilâf tarîkatlerin meşrûiyeti, türbe ziyâretleri ve şathiyye edebiyâtı üzerinde. Sultan Nâsır Muhammed ikisini de huzûra çağırıp dinledi; sonuçta İbn Teymiyye Şâm'a iâde edildi (sonra orada hapse atıldı, hapiste vefât etti 728/1328).

KÜNYELER

Selâhaddîn Eyyûbî (532-589/1138-1193) — *Tikrit-Kâhire-Şâm*

İlk Şeyhü's-Şüyûh Sadreddîn Muhammed b. Hammûye (ö. 617/1220) — *Cüveyn-Kâhire*

12.7 Osmanlı (Klasik Dönem, 1299-1700)

Osman Gâzî (Söğüt-Bilecik, ö. 1326) Anadolu uçlarında Bizans'a karşı küçük bir Türkmen beyliği kurdu. Onun babası Ertuğrul ve dedesi Süleymân Şâh'ın Mâverâünnehir'den Anadolu'ya göçleri Yeseviyye-Babâî damarının dînî zemininde gerçekleşmişti. Osman'ın kayınpederi Şeyh Edebâlî (Bilecik, ö. 1326) Vefâ'iyye tarîkatı şeyhi — Bâbâ Vefâ silsilesinden, Yesevî-Bayrâmî meşrebi. Sonraki Osmanlı sultanları ve tarîkat ilişkileri: II. Murâd (1404-1451) — Hâcî Bayrâm-ı Velî'ye muhabbet. Bayrâmîliğe resmî himâye. Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) — Akşemseddîn talebesi. İstanbul fethi (1453) sırasında Akşemseddîn'in mânevî rehberliği. Eyüb Sultan'ın türbesinin yerini Akşemseddîn'in kerâmetle bulduğu rivâyet edilir. Bu, klasik Türk-İslâm devlet-tasavvuf sentezinin sembolik en yüksek anıdır. II. Bâyezid (1448-1512) — sûfilere yakın. Halvetiyye'nin Anadolu'ya gelişi (Cemâl Halvetî) bu dönemde. Yavuz Sultan Selim (1470-1520) — Şâzeliyye ve İdrîs-i Bitlîsî (Kürd ulemâsı, Yavuz'un Doğu Anadolu kuşatması sırasında rehberi). Yavuz aynı zamanda Mısır seferinde (1517) Memlûk Sultanlığını sona erdirdi; halîfelik unvânını Osmanlı'ya getirdi. Kanunî Sultan Süleyman (1494-1566) — Ebussuûd Efendi 30 yıl şeyhülislâm (1545-1574). Mevlevî semâ'ına resmî müsâade. Halvetiyye İstanbul'a yerleşti. I. Ahmed (1590-1617) — Aziz Mahmûd Hüdâî müridi. Üsküdar'da Hüdâî için dergâh inşâ ettirdi (bugünkü Aziz Mahmûd Hüdâî Camii ve Türbesi). II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud — Halvetî muhabbeti. II. Mahmud (1785-1839) — Vak'a-i Hayriye (1826) ve Bektâşî yasağı. II. Abdülhamîd (1842-1918) — Şâzeliyye intisâb (Madenî Şeyh Zâfır Efendi aracılığıyla), Nakşî-Hâlidîye yakın.

12.8 Osmanlı Sıkıntılı Dönem — Kadızâdeli-Sivasî Mücâdelesî (XVII. yy)

XVII. yüzyıl Osmanlı'da tasavvuf eleştirileri devlet düzeyine yükseldi. Birgivî Mehmed Efendi et-Tarîkatü'l-Muhammediyye eseri klasik bid'at-tashîh metni; tasavvuf-içi reform çağrısı. Onun talebeleri Kadızâde Mehmed (1582-1635) ve sonraki Vânî Mehmed Efendi (1620-1685) IV. Murâd ve IV. Mehmed dönemlerinde sûfilere — özellikle Halvetî devranına ve Mevlevî semâ'ına — şiddetli karşı çıktılar. Karşı taraf «Sivasî» Halvetî hattıdır: Abdülmecîd-i Sivasî, Abdülehad Nûrî. Sünbül Sinân Risâletü't-Tahkikiyye fî Şerefi'd-Devrân ile çok önceden devranın meşrûiyetini Sünnî zeminde savunmuştu; XVII. yüzyıl Sivasî hatları bu mîrası taşıdı. Mücâdele birkaç defa filî çatışmaya kadar geldi; saray bazen Kadızâdelileri (özellikle

IV. Murâd), bazen Sivasîleri (özellikle IV. Mehmed'in saltanat başı) destekledi. Sonuçta Sünnî tasavvuf Osmanlı'da yerini korudu; Kadızâdelilik bir reform hareketi olarak son buldu. Modern Türkiye Selefiyye hareketi tarihen Kadızâdeli-Birgivi mîrasının yeniden dirilişi olarak okunabilir.

KÜNYELER

Birgivi Mehmed Efendi (929-981/1523-1573) — *Balıkesir-Birgi*

Abdülmeccid-i Sivasî (ö. 1049/1639) — *Sivas-İstanbul*

Abdülehad Nûrî (ö. 1061/1651) — *Sivas-İstanbul*

Sünbül Sinân (ö. 936/1529)

12.9 Safevî Devleti (1501-1736) — Tarîkattan Devlete

Şâh İsmâîl Safevî Safeviyye tarîkatı şeyhi iken siyâsî güce dönüştü, 907/1501'de Tebriz'de İran tahtına çıktı. Safevî hânedânı Türk-Azerî asıllı; saray dili Türkçe, devlet dili Farsça. Şâh İsmâîl Türkçe «Hatât» mahlasıyla şiirler söyledi (Bektâşî-Alevî çevrelerinde bugün hâlâ ilâhî olarak okunur). Safeviyye tarîkatı aslında Sünnî bir tarîkattı (Erdebil dergâhı Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî, ö. 735/1334 — onun zamanında Sünnî). Şâh İsmâîl Şîlîği resmî mezhep yaptı; İran'ın İmâmî-Şîî hüviyeti bu dönemde kuruldu. Tarîkattan devlete dönüşüm İslâm tarihinde benzersiz bir vakadır.

KÜNYELER

Şâh İsmâîl Safevî (892-930/1487-1524) — *Erdebil/Azerbaycan-Tebriz*

12.10 Babürlü Hindistan (1526-1857)

Zahîreddîn Muhammed Bâbü (Fergana-Agra, 1483-1530) Timur ve Cengiz soyundan; Mâverâünnehir'den Hindistan'a göç ederek Babürlü hânedânını kurdu. Türkçe Vekayî-nâme (Bâbürnâme — anılar) yazdı. Onun kurduğu hânedân 1526-1857 arasında Hindistan'ı yönetti. Babürlü sultanlarının tasavvufu ilişkisi farklılık gösterdi: Ekber Şâh (1542-1605) — Dîn-i İlâhî projesi; klasik tasavvufu saparak senkretik bir saray dîni denedi. Çiştîyye'ye yakın. Cihangîr Şâh (1569-1627) — İmâm-ı Rabbânî'yi 1619'da Gwalior'a hapsetti; sonra serbest bıraktı, ondan etkilendi. Şâhchân (1592-1666) — Tâc Mahal'in inşâ ettireni. Müceddidiyye'ye saygılı, oğlu Dârâ Şukûh tasavvuf yazarı (Mecmâ'u'l-Bahreyn — İslâm tasavvufu ile Hindu Vedanta'sının sentezi denemesi). Evrengzîb Âlemgîr (1618-1707) — Müceddidiyye-Nakşibendiyye'ye sıkı bağlı. Klasik Sünnî tutucu. Kardeşi Dârâ Şukûh'u Hint dînî te'vîller sebebiyle idam ettirdi. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî Babürlü dönemi sonu Hint Müslüman düşüncesinin en büyük müellifi. Hüccetullâhî'l-Bâliğa (klasik hadis-fıkıh-tasavvuf sentezi), Te'vîlül-Ehâdis, Lemehât. Onun dört oğlu Hindistan tasavvuf-ulemâ hattının ana hocaları.

KÜNYELER

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî (1114-1176/1703-1762) — *Delhi*

12.11 Modern Türkiye (1923-)

Cumhuriyet rejiminin tasavvufî ilişkisi Cilt I Kitap IV'te işlendi: Şeyh Said İsyanı, 1925 Tekke Kanunu, Menemen Olayı, Esad Erbilî'nin şüpheli vefâtı. Burada modern Türkiye'deki cemâat-tarîkat hayatının canlanmasını özetleyelim. 1950 sonrası çok partili dönem dînî hayatın görece serbestleşmesini getirdi. 1960'lar Süleyman Hilmi Tunahan'ın Kur'ân Kursları açıldı, 1970'ler İskenderpaşa (Mehmed Zâhid Kotku) ve Erenköy (Mahmud Sâmi Ramazanoğlu) cemâatleri büyüdü, 1980 sonrası Said Nursî'nin Risâle-i Nur hareketi devasa boyutlara ulaştı. 1990'lardan itibaren Türkiye tasavvuf akademik ve kamusal sahaya geri döndü: Mevlânâ ile ilgili yayınlar arttı, üniversitelerde tasavvuf çalışmaları yer aldı, semâ' UNESCO listesinde, Mevlânâ İhtifalleri kültür ve turizm olayı oldu. Hukukî olarak tarîkatler hâlâ 1925 Kanunu kapsamında yasaklı; ama fiilî olarak cemâat-tarîkat hayatı modern Türkiye'nin görünür gerçeği.

12.12 Modern Suûdî Arabistan (1932-) ve Modern Mısır

Suûdî Arabistan — Vehhâbî-Selefiyye hareketinin tarihî yuvası. Türbe yıkımları (Mekke 1803, Medîne 1804, Bakî' Mezarlığı, Cennetü'l-Muallâ) klasik tasavvufun Hicâz'daki maddî mîrasını ciddi olarak bitirdi. Modern dönemde tasavvuf hareketi tamâmen yasak; her yıl yapılan büyük hac toplantılarında Şâzelîye, Ticânîyye, Çiştîyye, Nakşibendiyye mensupları gizli sohbet meclisleri tutarlar. Mısır — Meclis-i A'lâ li't-Turuk eş-Şûfiyye (Yüksek Sûfî Tarîkatler Kurulu) resmî bir devlet kurumu olarak Cemâl Abdünnâsır döneminden beri tarîkatleri denetler. Bugün Mısır'da yaklaşık 75 tarîkat resmî olarak tanınmıştır; toplam mensûp sayısı 15-20 milyon civarındadır. Bu, modern dünyâda tasavvufun devlet tarafından resmen kurumsallaştırıldığı en büyük örnektir.

Bölüm İlişki Atlası — Devletler ve Tasavvuf

- **Abbâsî zinciri:** Hârûn er-Reşîd (zâhid *Fudayl*'i dinler) → Me'mûn (Mihne-i Kübrâ) → Mütevekkil (Mihne'yi kaldırır) → Selçuklu himâyesi → *Halîfe en-Nâsır li-Dîni'llâh* Sühreverdîye ittifakı → 656/1258 Hülagû.
- **Selçuklu Nizâmiyeleri:** *Nizâmü'l-Mülk* → Mihne-i Eş'arîye'yi sonlandırdı → Bağdâd-Nişâbur-Belh medreselerine Şâfî-Eş'arî-tasavvuf sentezi yerleşti → *Gazâlî* baş müderris (484/1091).
- **Eyyûbî-Memlûk Mısırı:** *Selâhaddin Eyyûbî* → Şeyhü's-Şüyûh kurumu → *Sadreddin Muhammed b. Hammûye* ilk şeyh; *Baybars*, *Kalavûn*, *Nâsır Muhammed* Şâzelî-Sühreverdîye himâyesi.
- **Osmanlı sultanları:** *Osman*'ın kayınpederi *Şeyh Edebâlî* (Vefâ'iyye); *II. Murâd*-Hâcî Bayrâm; *Fatih*-Akşemseddin; *I. Ahmed*-Hüdâî; *Kanunî*-Ebussuûd; *II. Abdülhamîd*-Şâzelî+Hâlidî.
- **Babürlü Hindistan:** *Bâbürr* (Nakşibendiyye-Ahrâriyye) → *Ekber* (Dîn-i İlâhî) → *Cihangîr* (Rabbânî'yi hapse attı sonra etkilendi) → *Şâhçihân-Dârâ Şukûh* → *Evrengzîb* (Müceddidiyye).

TOPLU OLARAK

Devletlerin tasavvufî ilişkisi hiçbir zaman tek tipte olmadı: bazı dönemler resmî himâye, bazıları siyâsî iç içe geçiş, bazıları açık baskı, bazıları yer altına itme. Tasavvuf bütün bu farklı zeminlerde — hilâfet sarayından sohbet meclisine kadar — biçim değiştirerek yaşamaya devam etti.

13. BÖLÜM

Küresel Coğrafya: Zikrin Dünya Atlası

On üçüncü bölüm, tasavvufun **küresel coğrafyasını** on bir bölge üzerinden tarar. Hint-Pâkistân altkıtası, Mağrib, Batı Afrika, Sahara-Libya, Doğu Afrika, Endonezya-Malezya, Çin Hui Müslümanları, Kafkasya, Balkanlar, Volga-Ural, Türkistan. Toplam

~500 milyondan fazla aktif tarikat mensûbu — modern Müslüman nüfûsunun yaklaşık üçte biri.

Tasavvuf bugün dünyâ üzerinde altı kıtaya, yaklaşık 90 ülkeye yayılı; toplam mensûp sayısı 500 milyondan fazla (modern Müslüman nüfûsunun yaklaşık üçte biri). Bu kitap, on büyük coğrafyada zikrin nasıl yaşadığını işler.

13.1 Hint-Pâkistân Altkıtası — 400 Milyon Müslüman

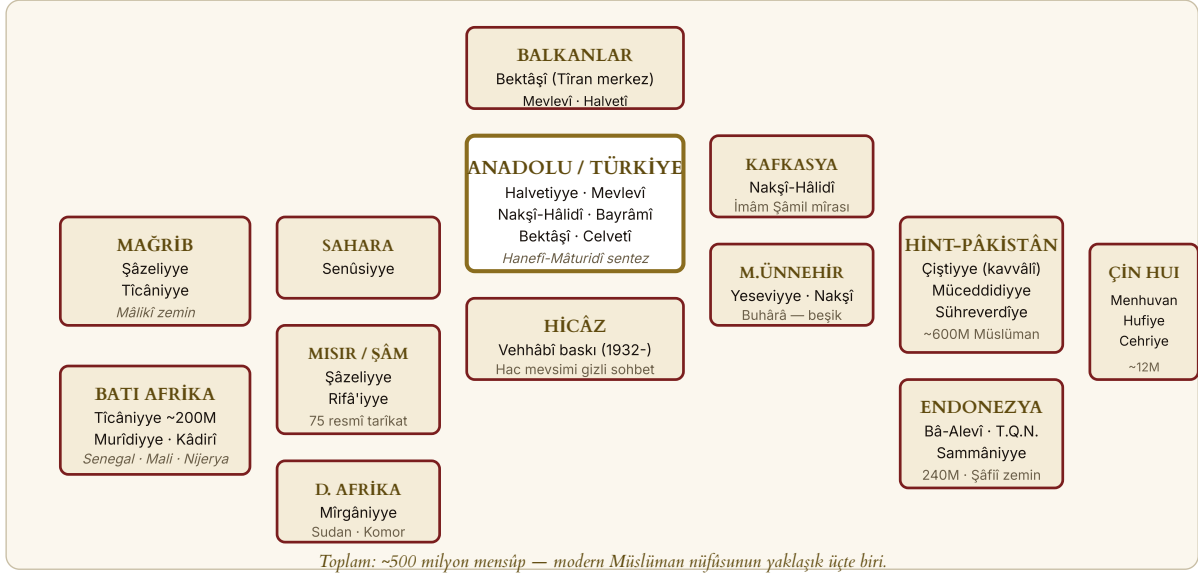
Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Sri Lanka, Maldivler birlikte yaklaşık 600 milyon Müslüman taşır — bu dünyâ Müslüman nüfûsunun yaklaşık üçte biridir. Altkıtanın tasavvuf coğrafyası Çiştîyye merkezlidir. Çiştîyye'nin ana türbeleri: Acmer (Rajasthan) — Mu'înüddîn Çiştî'nin türbesi. Yıllık yaklaşık 800.000-1.000.000 ziyaretçi (Müslim + Hindu). Delhi'de Nizâmüddîn Evliyâ türbesi — Çiştîliğin ikinci büyük merkezi; her perşembe akşamı kavvâlî meclisleri. Pakattan (Pencap) — Bâbâ Ferîd Ganc-i Şeker'in türbesi; özellikle Pencabî Müslümanları için merkez. Multan (Pakistan) — Bahâeddîn Zekerîyyâ-i Multânî türbesi. Lahor (Pakistan) — Veliyyullâh-ı Multânî, Dâtâ Genc Bahş (Hücvîrî'nin türbesi — bütün altkıtanın en eski büyük tasavvuf merkezi). Çiştî pratiğinin ana zikir formu kavvâlî'dir. Modern dönemde Nusrat Fateh Ali Khan, Sabri Brothers, Rahat Fateh Ali Khan klasik kavvâlîyi küresel popüler sahaya taşıdılar. Nakşibendiyye-Müceddidiyye de altkıtanın güçlü tarikatlerindendir; İmâm-ı Rabbânî'nin Sirhind merkezi, Şâh Veliyyullâh'ın Delhi okulu, Şâh Gulâm Ali Dehlevî (Abdullâh-ı Dehlevî, Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin hocası) hattı bu coğrafyadan başladı.

KÜNYELER

Bahâeddîn Zekerîyyâ-i Multânî (ö. 661/1262) — *Sühreverdîyye*

Nusrat Fateh Ali Khan (1948-1997) — *Pakistan*

Şema 5 — Tarikatlerin Küresel Coğrafyası

Tasavvuf bugün dünya üzerinde altı kıtaya, yaklaşık 90 ülkeye yayılı. Mağrib'den Endonezya'ya, Batı Afrika'dan Çin'e — coğrafyaları farklı kavimler aynı zikirlerle Allâh'ı anar.

13.2 Mağrib (Fas, Cezayir, Tunus) — Şâzelî-Ticânîyye Yatağı

Kuzey Afrika'nın batı kısmı, Endülüs İslâmının komşusu, Mâlikî mezhebinin merkezi. Tasavvuf hattı: Şâzeliyye (XIII. yy) ile başladı. Cazûlîyye — Muhammed b. Süleyman el-Cazûlî. Onun Delâ'ilü'l-Hayrât isimli salât-i şerîf mecmuası bugün dünyânın en yaygın salâvât kitabıdır; her gün Mağrib'den Endonezya'ya kadar milyonlarca mü'minin elinde. Ticânîyye (XIX. yy) ile yayıldı. Derkâviyye — Mevlây el-Arabî ed-Derkâvî; Şâzelî'nin önemli bir kolu. Fas'ın Fes şehri Mağrib tasavvufunun başkentidir; Mevlây İdrîs türbesi etrafında bütün şehir mânevî bir merkezdir. Mağrib tasavvufunun ayırıcı özelliği velâyet (mânevî otorite) doktrini'dir: Mağrib geleneğine göre belirli bir bölgenin manevî yöneticisi olan bir velî vardır; bu velînin manevî nüfuzu siyâsî yöneticinin nüfûzundan üstün olabilir. Bu, Vincent Cornell'in akademik incelemelerinde detaylı işlenmiştir.

KÜNYELER

Muhammed b. Süleyman el-Cazûlî (ö. 870/1465) — *Sûs-Fas*

Mevlây el-Arabî ed-Derkâvî (ö. 1239/1823) — *Fas*

13.3 Batı Afrika (Senegal, Mali, Nijerya) — 250 Milyon Tîcânî-Mürîdî

Senegal, Gambiya, Mali, Burkina Faso, Nijer, Nijerya, Çad, Kamerun. Bu coğrafyada İslâm yaklaşık 75-90 milyon — neredeyse tamâmı tarîkat geleneği içinde. Tîcânîyye — toplam mensûp sayısı 150-200 milyon civarı (Batı Afrika'nın yarısından fazlası). Murîdiyye — 5-7 milyon (esas olarak Senegal); ana merkez Touba (Tûbâ). Kâdiriyye — daha eski bir kuruluş; Mali'nin Timbuktu şehri tarihen Kâdiriyye merkezi. Hamâliyye — Tîcânîyye'nin bir kolu; Şeyh Hamâhullâh tarafından 1920'lerde kuruldu. Modern Tîcânîyye'nin doruğu Şeyh İbrâhîm Niyâs'tır (Kaolack/Senegal, 1900-1975). Onun Fayda Tîcânîyye hareketi Batı Afrika'da 50 milyondan fazla mensûp taşır.

13.4 Sahara-Libya — Senûsiyye

Sahara çölünün Libya kısmı, kuzey Çad, Sudan'ın kuzeyi — Senûsiyye'nin tarihî coğrafyası. Pîr Muhammed b. Ali es-Senûsî Sahara çölünün yarı-kurak vâhalarında 100 küsur zâviye kurdu. Ömer el-Muhtâr'ın 20 yıllık (1911-1931) İtalyan sömürgesine karşı cihâdı (Cilt I Kitap IV'te detaylı) Sahara Müslüman direnişinin doruğu.

KÜNYELER

Pîr Muhammed b. Ali es-Senûsî (1276/1859) — *Cezayir-Libya Çağbûb*

13.5 Doğu Afrika — Mîrgâniyye, Semmâniyye, Şâzelî

Sudan, Etiyopya, Eritre, Somali, Kenya, Tanzanya, Komor adaları. Mîrgâniyye (Hatmiyye) — Muhammed Osmân el-Mîrgânî. Sudan'ın en yaygın tarîkatı; Hatmiyye Partisi olarak modern Sudan siyâsetinde de mevcûd. Semmâniyye — Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân. Sudan ve Çad'da yaygın. Şâzelîyye — Etiyopya ve Eritre'de baskın. Kâdiriyye — Somali ve Kenya'da yaygın.

KÜNYELER

Muhammed Osmân el-Mîrgânî (ö. 1268/1851) — *Tâif*

Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân (ö. 1189/1775) — *Medîne*

13.6 Endonezya-Malezya-Brunei — 240 Milyon Müslüman

Dünyânın en kalabalık Müslüman ülkesi Endonezya (240 milyon), Malezya (20 milyon), Brunei, Filipinler güneyi, güney Tayland — bu coğrafyada tasavvuf altkıtanının ardından dünyânın en büyük ikinci yoğunluğu. Endonezya İslâmının tarihî köprüsü Bâ-Alevî silsilesidir — Hz. Hüseyin neslinden Hadramevt (Yemen)

seyyidleri. XV-XVII. yüzyıllarda Hadramevt'ten Endonezya, Hint adaları, Doğu Afrika'ya tüccâr-misafir-âlim olarak göç eden bu seyyid soyları, klasik İslâmı bu bölgelere taşıdılar. Abdullâh b. Alevî el-Haddâd Bâ-Alevî silsilesinin en büyük şahsiyeti. Onun Râtibu'l-Haddâd vird mecmuası bugün dünyânın en yaygın aktif zikir formudur — her gün milyonlarca Müslüman Endonezya'dan Malezya'ya, Brunei'den Maldivler'e, Doğu Afrika'dan Hadramevt'e kadar bu virdi okur. Diğer Endonezya tarikatleri: Sammâniyye — Endonezya'nın çeşitli adalarında yaygın. Tarikat-ı Kâdiriyye ve Nakşibendiyye (T.Q.N.) — Endonezya'ya hâs birleşik tarikat; iki tarikatın silsilelerinin tek bir mürşid altında birleştirilmesi. Kurucu Ahmad Khatib Sambas (Borneo-Mekke, ö. 1875). Şâzeliyye — modern dönemde Endonezya'da yaygın. Endonezya'nın iki büyük dînî kurum olan Nahdlatu'l-Ulamâ (NU — 1926'da kuruldu, 95 milyon üye) ve Muhammediyye (1912'de kuruldu, 60 milyon üye) içinde NU tasavvufu iç içe, Muhammediyye ise daha modernist-Selefiyye'ye yakın.

KÜNYELER

Abdullâh b. Alevî el-Haddâd (1044-1132/1634-1720) — *Tarîm/Hadramevt*

13.7 Çin Hui Müslümanları — Menhuvan Sistemi

Çin'in resmî olarak tanınan Müslüman halkı Huizu (Hui), yaklaşık 10-12 milyon — özellikle Ningxia Özerk Bölgesi, Gansu, Yunnan, Henan, Pekin civarında. Çin'in Uygur Müslümanları (Sincan) ayrı bir mevzudur. Hui Müslümanları tarikat yapısı Çincesi menhuvan (kapı-ev) olarak adlandırılır. Dört büyük menhuvan: Hufiye (Hafîye / Hâcegân-Nakşibendiyye) — Mâ Lai-çi (1681-1766) tarafından sistemleştirildi. Hafî zikir. Cehriye (Cehrî / Kâdirî meşrebi) — Mâ Ming-sin (1719-1781) tarafından kuruldu. 1781 isyânı sırasında Mâ Ming-sin idam edildi. Cehrî zikir. Kâdiriyye-Hilâliyye — Çin'de Kâdiriyye'nin özel kolu. Kübreviyye — Necmüddîn-i Kübrâ silsilesinin Çin kolu. Joseph Fletcher Jr.'ın (Cilt II Kitap IX'da) Çin tasavvufu çalışmaları olmasaydı bu mîras Batı akademisinde bilinmezdi. Bugün Çin Hui Müslümanlarının dînî hayatı menhuvan dergâhları etrafında — devlet denetiminde olsa da — devam eder.

13.8 Kafkasya — Şâmil'in 25 Yıllık Cihâdı

Çeçenistan, Dağıstan, İnguşetya, Adıgey, Karaçay-Balkar, Kabardey, Kuzey Osetya'nın Müslüman kısmı — toplam yaklaşık 8 milyon Müslüman. Ana tarikat Nakşibendiyye-Hâlidîyye'dir; Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin halîfesi İsmâîl Şîrvânî üzerinden Kafkasya'ya geldi (XIX. yy başı). Tarihi sembol İmâm Şâmil (Dağıstan Avar, 1797-1871). Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya işgâline karşı 25 yıl direndi (1834-1859). Onun yarattığı «İmâmet» (mânevî-siyâsî birleşik devlet) modeli, Sünnî tasavvuf-cihâd birlikteliğinin modern dönem en güçlü örneğidir. 1859'da yakalandı, Rusya'ya sürgün edildi, 1871'de Medîne'de vefât etti. Onun talebeleri ve halîfeleri Kafkasya tasavvufunu sonraki yüzyılda da yaşattı. Modern Kafkasya — özellikle Çeçenistan — Sovyet baskısı (1917-1991) ve sonra Rus-Çeçen savaşları (1994-2009) sırasında ağır kayıplar yaşadı. Bugün Çeçenistan'da Kâdiriyye (Kunta Hâcî hattı) ve Nakşî-Hâlidîye en yaygın tarikatlerdir.

13.9 Balkanlar — Bosna'dan Arnavutluk'a

Bosna-Hersek, Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Bulgaristan'ın Müslüman bölgesi (Deli Orman, Kırcaali), Romanya Dobruca'sı — toplam yaklaşık 8-9 milyon Müslüman. Bosna — Mevlevî (Sarajevo Mevlevîhânesi tarihen aktif) ve Nakşî hâkim. Arnavutluk — Bektâşîlik resmî statüsü olan tek ülke. Cihan Bektâşî Merkezi (Kryegjyshata Botërore Bektashiane) Tîran'da. 1925 sonrası Türkiye'de yasaklanan Bektâşîlik dünyâ merkezini Tîran'a taşıdı. Kosova-Makedonya — Sa'diyye (Sa'düddîn-i Cîbâvî tarîkatı), Rifâ'iyye, Halvetiyye yaygın. Bulgaristan-Romanya — Yesevî kalıntısı, sonraki Nakşî-Halvetî sentezleri.

13.10 Volga-Ural ve Türkistan

Tatar (Volga Bulgar Müslümanları) ve Başkurt Tatarları Avrupa Rusya'sının Müslüman halkı. Şeyh Zeynullâh Râsulev (Troitsk-Çelâbinsk-Ufa, 1833-1917) modern dönemin son büyük Nakşî-Hâlidî pîri. Onun talebeleri Sovyet sonrası dönemde Tatar-Başkurt dînî dirilişinin omurgası. Türkistan (Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan) — Yeseviyye-Nakşibendiyye'nin tarihî beşiği. Sovyet döneminde (1924-1991) tasavvuf yer altında yaşadı; bağımsızlık sonrası kısmen îade edildi. Yesi'deki Hoca Ahmed Yesevî Türbesi (Timur tarafından 1389-1405 arası inşa ettirildi) UNESCO Dünyâ Mîrâsı'nda; her yıl yüz binlerce ziyâretçi alır.

13.11 Asıl Tespit — Tasavvuf İslâmın Küresel Ortak Dili

Bu on bir coğrafyaya baktığımızda görürüz ki tasavvuf bugün dünyâda 500 milyondan fazla Müslüman'ın aktif olarak yaşadığı bir kalpsel pratiktir. Mağrib'den Endonezya'ya, Batı Afrika'dan Çin'e, Kafkasya'dan Hindistan'a kadar — coğrafyaları, dilleri, kültürleri farklı milletler aynı zikirlerle (lâ ilâhe illâ'llâh, hatm-i hâcegân, kavvâlî, semâ', devran) Allâh'ı anarlar. Bu, klasik İslâm geleneğinin tasavvufsuz tasavvur edilemeyecek olduğunun en somut delilidir. Bir geleneğin bütünü 18 ülke ve bir milyar insanı kapsayan 1.000 yıllık bir kalbe-pratiğini «sonradan eklenmiş bir bid'at» olarak nitelemek tarihen savunulamaz bir tutumdur.

Bölüm İlişki Atlası — Küresel Coğrafyanın Damarları

- **Hindistan altkıtası:** Çiştîyye dergâhları (Acmer, Delhi, Pakpattan, Multan, Lahor) + Nakşî-Müceddidî hattı (Sirhind, Delhi).
- **Endonezya'nın Bâ-Alevî silsilesi:** Hadramevt seyyidleri → XV-XVII. yüzyıllarda Endonezya, Hint adaları, Doğu Afrika'ya yerleştirdiler; *Abdullâh el-Haddâd*'ın *Râtibu'l-Haddâd*'ı bugün dünya genelinde en yaygın aktif vird.
- **Batı Afrika Tîcâniyye:** *Ahmed et-Tîcânî* → *Şeyh İbrâhîm Niyâs* (Senegal) → Fayda Tîcâniyye'de ~50M mensûp; Senegal, Nijerya, Mali siyâsetinde nüfûz.
- **Kafkasya zinciri:** *İsmâîl Şîrvânî* (Hâlid halifesi) → talebeleri → *İmâm Mansûr Uşurma*, *İmâm Şâmil* → modern Çeçen-Dağıstan tasavvufu.
- **Çin Hui Müslümanları:** Hufiye (Hâcegân-Nakşî), Cehriye (Kâdirî), Kâdiriyye-Hilâliyye, Kübreviyye — menhuvan sistemi; *Joseph Fletcher Jr.* Batı'da tanıttı.
- **Murîdiyye:** *Ahmadu Bamba Mbacké* — Touba şehri; Fransız sömürgesine pasifist direnişin sembolü.

TOPLU OLARAK

500+ milyon aktif tarîkat mensûbu, 90 ülke, altı kıta — bu rakamlar bize şunu gösterir: tasavvuf bugün İslâmın **küresel ortak dilidir**. Coğrafyaları, dilleri, kültürleri farklı milletler aynı zikirlerle Allâh'ı anar. Bir geleneğin bütünü 1.000 yıllık bir kalbe-pratiğini "sonradan eklenmiş bir bid'at" olarak nitelemek tarihen savunulamaz bir tutumdur.

Eleştiri ve Müdâfaa Damarları

*On dördüncü bölüm, tasavvuf-içi **eleştiri ve müdâfaa damarlarını** haritalandırır. İbnü'l-Cevzî'nin Telbîsü İblîs'i, İbn Teymiyye'nin karmaşık tutumu, İbn Atâullâh'ın müdâfaası, İbn Kayyim'in Medâricü's-Sâlikîn'i, Birgivî-Kadıızâdeli hareketi, Vehhâbî hareketinin doğuşu, modern Selefiyye (Afgânî-Abduh-Rızâ) ve Türkiye modern Selefiyye'si. Klasik müdâfaa eserleri ve bugün için yazılması gereken yeni metin.*

Tasavvuf eleştirisiz bir tarih yaşamadı. Klasik gelenek her dönemde kendi içinden eleştirmenler çıkardı; bu eleştirmenlere karşı her dönemde müdâfaa metinleri yazıldı. Bu kitap, klasik tasavvuf-içi tashîh edebiyâtının haritasını çıkarır.

14.1 İbnü'l-Cevzî — Telbîsü İblîs (Şeytanın Aldatması)

Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. el-Cevzî Hanbelî fakîh, vâ'iz, tarihçi, müfessir. Hocaları: İbn Nâsir el-Hâfız, Ahmed b. Hayrûn. Talebeleri: torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî (Mir'âtü'z-Zamân — tarih kitabı müellifi). Eserlerinden bazıları: el-Müntezam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem (büyük tarih), Zâdü'l-Mesîr (tefsîr), Sıfatü's-Safve (zâhid biyografileri), ve Telbîsü İblîs (Şeytanın Aldatmaları). Telbîsü İblîs sadece tasavvufa karşı değil — bütün ilim dallarına, mezheplere, gruplara karşı şeytanın aldatma yöntemlerini sayan bir kitap. On bir bâb: Müslümanlara aldatma, ehl-i bid'ate aldatma, ehl-i kelâma aldatma, fukahâyâ, muhaddislere, vâ'izlere, dervîşlere, zenginlere, fukara'a, kıssa anlatıcılara aldatma. Tasavvufa karşı eleştirileri Kitâbü Telbîsihî 'ale's-Sûfiyye bölümünde toplanır. Eleştirileri özetle: bazı sûfîlerin riya ile zikir yapması, semâ'ın aşırılığa varması, türbe ziyâretlerinde bâtil uygulamalar, sûfîlerin Şâri'in çizdiği sınırları aşmaları. Önemli olan şudur: İbnü'l-Cevzî tasavvufa toptan karşı değildir. Kendisi de Hanbelî zâhid hattının bir parçası; Sıfatü's-Safve isimli eseri Ebû Nuaym'ın Hilye'sinin telhîsi (özetlenmiş hâli) — yâni klasik zâhid biyografilerinin korunması için yazıldı. Telbîs'in mîrası: tasavvuf-içi tashîh edebiyâtının klasik metni olarak kabûl edildi. Sonraki Sünnî tasavvuf onun eleştirilerini ciddiye aldı, hatâları düzeltti.

KÜNYELER

Cevzî (510-597/1116-1201) — Bağdâd

Telbîsü İblîs (Şeytanın Aldatmaları) — İbnü'l-Cevzî

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201 — Bağdâd) eseri. On bir bâb hâlinde bütün ilim dallarına, mezheplere, gruplara karşı şeytanın aldatma yöntemlerini sayar; tasavvufa karşı eleştirileri sadece bir bâb içerir (Kitâbü Telbîsîhî 'ale's-Sûfiyye). Önemli olan şudur: İbnü'l-Cevzî tasavvufa toptan karşı değildir; kendisi de Hanbelî zâhid hattının parçası, *Sıfatü's-Safve* isimli zâhid biyografileri eseri var. *Telbîs*, tasavvuf-içi tashîh edebiyâtının klasik metnidir.

14.2 İbn Teymiyye — Karmaşık Tutum

Takiyyüddîn Ahmed b. Teymiyye Hanbelî fakîh, hadis-tefsîr âlimi. Şâm'a Moğol istilâsı sırasında babasıyla göç etti. Memlûk dönemi Şâm'ında ders verdi; Mısır'da iki defa hapsedildi; Şâm-Dımaşk Kalesi'nde son hapsinde 728/1328'de vefât etti. İbn Teymiyye'nin Mecmûu'l-Fetâvâ (37 cilt) klasik İslâm fetvâ-risâle koleksiyonunun en geniş tek-müellif eseridir. 11. cilt bütünüyle tasavvufa ayrılmıştır. Bu 11. cildi okuyan görür ki İbn Teymiyye'nin tasavvufa karşı tutumu modern Selefiyye söyleminin sandığı gibi basit ve kategorik bir red değil — karmaşık ve nüanslı bir tahkîktir. İbn Teymiyye'nin kabûl ettiği klasik sûfiler: Cüneyd-i Bağdâdî, Sırrî es-Sakatî, Ma'rûf el-Kerhî, Hasan-ı Basrî, Fudayl b. İyâz, Bîşr el-Hâfî, Abdülkâdir-i Geylânî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Kuşeyrî, Gazâlî (kısmen) — yâni Sünnî tasavvuf klasiklerinin neredeyse tamamı. İbn Teymiyye'nin reddettiği unsurlar: vahdet-i vücûd doktrini (İbnü'l-Arabî, İbn Sebî'n, İbnü'l-Fârîd), şathiye edebiyâtının itaate yol açmayan kısmı, türbe etrafında yapılan tavâf gibi şirk şüphesi taşıyan uygulamalar, kabir üzerine inşâ edilen büyük kubbeler, şeyh'ten istimdâd (yardım dileme) — ki bu yardımı Allâh'tan değil bizzat şeyh'ten istemek anlamına geldiğinde. Tarihen büyük yanlış anlama şudur: İbn Teymiyye'nin reddettiği bu özel unsurlar, sonraki Vehhâbî hareketince (Muhammed b. Abdülvehhâb 1115-1206/1703-1792) bütün tasavvufa toptan karşı bir doktrin olarak takdîm edildi. Halbuki İbn Teymiyye'nin kendisi Kâdiriyye silsilesinde bir mensûp olduğunu söyler (Mecmûu'l-Fetâvâ 10/516): «Abdülkâdir-i Geylânî'den gelen tarîkata intisâb ettim.» Bu, İbn Teymiyye'nin tasavvufu kategorik olarak reddetmediğinin onun kendi sözüyle delilidir.

KÜNYELER

Takiyyüddîn Ahmed b. Teymiyye (661-728/1263-1328) — Harrân-Şâm

14.3 İbn Atâullâh el-İskenderî — Tasavvuf Müdâfaası

Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Atâullâh es-Sekenderî eş-Şâzelî Şâzeliyye'nin üçüncü kuşak pîri. Ebû'l-Abbâs el-Mürsî'nin halîfesi; Mürsî de Şeyh Şâzelî'nin halîfesi. Onun en meşhur eseri Hikemü'l-Atâ'iyye — 264 vecîz cümle, tasavvuf hikmeti edebiyâtının klasiği. Hikem'den bir kaç misâl: «Min alâmâtî'l-i'timâdi 'ale'l-amel: nuksânü'r-recâ'i 'inde vücûdî'z-zelel — Amele güvenmenin işaretlerinden biri, hatâ ettiğinde ümîdin azalmasıdır.» «Lâ ya'zumi'z-zenbu 'indeke 'azameten yasudduke 'an husni'z-zanni billâh — Günâhın gözünde o kadar büyük olmasın ki Allâh hakkında hüsn-i zan etmekten alıkoysun.» İbn Atâullâh'ın Kitâbü'l-

Letâ'if fî Menâkıbı Ebi'l-Abbâs el-Mürsî ve şeyhihi Ebi'l-Hasan eş-Şâzelî isimli eseri Şâzeliyye'nin tarihî kanonik biyografisidir. Memlûk Sarayı'nda İbn Teymiyye ile yüzleşmesi (688/1289 civarı, Sultan Nâsır Muhammed huzurunda — Cilt II Kitap XII'de işlendi) klasik fikhî-tasavvufî müdâfaanın doruğudur. Onun Miftâhü'l-Felâh ve Misbâhu'l-Ervâh isimli eseri zikrin Sünnî fikhî adâbı üzerine yazılmış klasik bir kitaptır — modern Selefiyye eleştirilerine karşı tasavvufun fikhî müdâfaası bu metinden başlar.

KÜNYELER

b. Muhammed İbn Atâullâh es-Sekenderî eş-Şâzelî (ö. 709/1309) — *İskenderiye-Kâhire*

14.4 İbn Kayyim el-Cevziyye — Medâricü's-Sâlikîn

Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye İbn Teymiyye'nin baş talebesi. «İbn Kayyim» babası Ebû Bekir'in Cevziyye Medresesi'nin kayyımı (yöneticisi) olmasından geliyor. Medâricü's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Nestaîn (Sâliklerin Mertebeleri — Yalnız Sana ibâdet ederiz ve Yalnız senden yardım dileriz arasındaki menziller) — Abdullâh el-Ensârî el-Herevî'nin (Hanbelî tasavvuf klasiği) Menâzilü's-Sâ'irîn isimli kitabının çok geniş bir şerhi. 3 cilt. Kitap, klasik tasavvuf-içi tashîh edebiyâtının doruğudur. İbn Kayyim her makâmı (manevî mertebeyi) — yakaza, tevbe, muhâsebe, inâbe, tefekkür, tezekkür, zühd, vera', tevekkül, sabır, rızâ, şükür, mahabbet, üns, kurban, ma'rifet, fenâ — sırasıyla işler. Hanbelî hattının tasavvuf-içi reform sentezidir. Önemli olan şudur: İbn Kayyim'in metni klasik Sünnî tasavvufun temel hazinelerinden biridir. Modern Selefiyye söyleminde «tasavvuf bid'attır» tezi ile uyuşmayan bir gerçektir: o tezin sözde merkezî müellifi İbn Kayyim, kendisi bir tasavvuf klasiği yazmıştır.

KÜNYELER

b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (691-751/1292-1350) — *Şâm*

14.5 Birgivî ve Kadızâdeli Hareketi

İmâm Mehmed Birgivî Osmanlı'nın klasik dönemi sonu Hanefî fakîhi. Eserleri: el-Vasiyye (akîde), Cilâü'l-Kulûb (ahlâk), ve özellikle et-Tarîkatü'l-Muhammediyye (Muhammedî Yol) — Birgivî'nin başyapıtı. Bu kitap tasavvufa karşı değil, tasavvuf-içinden çıkan reform çağrısıdır: bid'atların temizlenmesi, sünnete dönüş, ihlâs vurgusu. Birgivî'nin eserlerinin sonraki yorumcuları XVII. yüzyıl Osmanlı'sında «Kadızâdeli» olarak bilinen hareketi oluşturdular: Kadızâde Mehmed (1582-1635), Üstüvânî Mehmed (ö. 1661), Vânî Mehmed Efendi (1620-1685). Bu üç şahsiyetin Halvetiyye devranına, Mevlevîlik semâ'ına, türbe ziyâretlerine, sufî sohbetlerine, mevlid kandiline, hâl ehline karşı saray nezdinde sürdürdükleri kampanyalar Osmanlı'nın klasik tasavvuf yapısını sarstı. Sünnî tasavvufun cevabı: Sünbül Sinân (Risâletü't-Tahkîkiyye fî Şerefi'd-Devrân — yüz yıl öncesinden hazırlanmış müdâfaa); Niyâzî-i Mısırî (XVII. yy ortası — Limni sürgününden mektuplar); Abdülmecîd-i Sivasî ve Abdülehad Nûrî (Sivasî kolu). Sonuçta Kadızâdeli hareketi Osmanlı kurumlarını kalıcı olarak değiştiremedi. Tasavvuf XVIII-XIX. yüzyıllarda Osmanlı'da resmî himâyesini sürdürdü. Ama hareket modern Türkiye Selefiyye'sinin (Süleymâniye Vakfî, İslâmoğlu, Bayraktar Bayraklı) tarihî öncülü olarak yaşıyor.

14.6 Vehhâbî Hareketi — Modern Tarihî Kopuş

Muhammed b. Abdülvehhâb Hanbelî fakîh. Babası Şeyh Abdülvehhâb (Hanbelî kâdî). Gençliğinde Medîne, Basra, Hasa, Bağdâd'ı dolaştı; klasik Hanbelî öğrenimi gördü. Doğduğu Uyeyne kasabasına döndü, türbeleri yıkma ve klasik tasavvufa karşı tezler vaaz etmeye başladı; köyden kovuldu, komşu Dir'iyye'ye sığındı. 1157/1744 — Dir'iyye Misakı: Necd emîri Muhammed b. Suûd ile Abdülvehhâb arasında siyâsî-dînî ittifak. Bu, modern Suûdî Devleti'nin ve Vehhâbî hareketinin tarihî kuruluşudur. İttifak şuydu: emîr siyâsî güç sağlar; şeyh dînî meşrûiyet sağlar; ikisi birlikte «Tevhîd» (Allâh'ın birlemesi) adına klasik dîni «şirk» olarak yorumladıkları unsurları temizler — özellikle türbeler, tasavvufî uygulamalar, mevlid kandili, kabir ziyâreti vb. Hareket Necd çölünden başlayarak ilerledi: 1218/1803 Mekke'nin yakım-temizliği — Hz. Hatice'nin türbesi (Cennetü'l-Mu'allâ Mezarlığı'nda), Hz. Peygamber'in doğduğu ev, sahâbe ve tabî'in mezarları. 1220/1805 Medîne'nin temizliği — Bakî' Mezarlığı'ndaki türbeler (Hz. Osmân, Hz. Hasan, Hz. Aişe, Hz. Hatîce dışında çoğu sahâbe ve âl-i Beyt mezarları), Uhud şehîdleri türbesi. Bunlar dünyâ Müslüman bilincinin Bilâdü'l-Harameyn'deki maddî mîrasının büyük kısmının yok edilişidir. İlk Suûdî Devleti 1233/1818'de Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhîm Paşa tarafından bastırıldı. Ama Vehhâbî doktrini fıkîrîsel olarak ölmedi; 1932'de Abdülazîz b. Abdurrahmân es-Suûd (İbn Suûd) Suûdî Arabistan Krallığı'nı kurunca Vehhâbîlik resmî devlet dîni statüsü kazandı. Petrol gelirleri (1938 sonrası) Vehhâbîlik propagandasını küresel hale getirdi; 1970-2000 arası dünyâ genelinde milyarlarca dolar Vehhâbî yayın, medrese, câmi inşâsına harcandı.

14.7 Modern Selefîyye — Afgânî, Abduh, Rızâ

XIX. yüzyılın sonu — XX. yüzyılın başı, İslâm dünyâsı Batı sömürgeciliği karşısında geri kalmışlık şuuruyla yüzleşti. Üç şahsiyet bu krize bir cevap olarak modern Selefîyye'yi şekillendirdi: Cemâleddîn Afgânî. Mısır'da, Türkiye'de, İran'da, Avrupa'da kalmış gezici reformist. Tasavvufa karşı tutumu karmaşık: kendisi gizli bir mason intibâı verir (mezarı İstanbul'da, sonra Kâbil'e nakil), ama klasik tasavvuf dergâhlarını köhne kabûl eder. Muhammed Abduh (Mısır, 1849-1905). Afgânî'nin baş talebesi. Mısır Müftüsü oldu; klasik tasavvufa karşı reformist tutum. Tefsîr-i Menâr'ın (Reşîd Rızâ tarafından tamamlandı) yazılmasını başlattı. Reşîd Rızâ (Lübnan-Mısır, 1865-1935). Abduh'un baş talebesi. el-Menâr dergisi (1898-1935) ile reform söyleminin organik temsilcisi. Suûdî petrol önce gerçekten gücü, Reşîd Rızâ klasik Selefîyye ile Vehhâbî hareketi arasında bir köprü oldu — modern Selefîyye'nin küresel yayılmasının teorik altyapısını hazırladı. Bu

modern Selefîyye ile klasik Selefî's-Sâlihîn (ilk üç asır Sünnî zümresi) arasında derin bir fark vardır. Klasik selef ile modern Selefîyye aynı şey değildir; modern Selefîyye XIX. yüzyıl sonunda doğmuş bir ideolojik harekettir.

KÜNYELER

Cemâleddîn Afgânî (Afganistan-Kâbil/Esadâbâd İran) — *Mısır, 1838-1897*

14.8 Türkiye Modern Selefîyye

Modern Türkiye'de Selefîyye söylemi 1980 sonrası belirginleşti. Süleymânîye Vakfı (Abdülaziz Bayındır liderliğinde) — Hanefî fıkıhın yeniden okunması, tasavvufa karşı sistematik karşıt tutum. Mustafa İslâmoğlu — modern selefî tefsîr (Hayat Kitabı Kur'ân isimli tefsîri) ve hadis külliyâtının yeniden okunması; kelâmî olarak tasavvufa karşı temkinli. Hayri Kırbaçoğlu, Bayraktar Bayraklı — akademik selefî-modernist hatlar. Bu modern Türk Selefîyye'sinin Birgivî-Kadıızâdeli mîrasıyla tarihî bağı vardır. Tartışma noktaları: türbe ziyâreti, mevlid kandili, tarîkat şeyhliği, sayılı zikir, râbîta-i şerîfe.

14.9 Klasik Tasavvuf Müdâfaa Eserleri

Klasik mîrasta tasavvuf eleştirisine karşı yazılmış belli başlı müdâfaa eserleri: Kuşeyrî — er-Risâle — tasavvufun fıkıh ve kelâm zemininin sistematik tasvîri; eleştirilere ön cevap. Gazâlî — İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn — tasavvufun klasik İslâmî ilimlerle bütünsel sentezi; bütün Sünnî tasavvuf müdâfaasının ana metni. Suyûtî — Netîcetü'l-Fikr fî'l-Cehri bi'z-Zikr — cehrî zikrin Sünnî meşrûiyetinin tahkîkî. Suyûtî — Te'yîdü'l-Hakîkatî'l-'Aliyye — sûfîlere yönelik eleştirilere kapsamlı cevap. Sünbül Sinân — Risâletü't-Tahkîkiyye fî Şerefi'd-Devrân (X/XVI. yy) — Kadızâdelilere karşı devranın müdâfaası. Şa'rânî — et-Tabakâtü'l-Kübrâ (X/XVI. yy) — sûfî biyografileri klasiği. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî — el-Kavlü'l-Cemîl (XII/XVIII. yy) — Hindistan tasavvuf-Sünnî sentezinin klasik metni. Modern dünyâ için yeni bir tasavvuf müdâfaa metni hâlâ yazılmayı bekler — klasik mîrasın tahkîkiyla, modern Selefîyye eleştirilerinin maddesinin maddesinin sistematik cevaplandırılmasıyla, ve günümüz mü'mininin dolaşık sorularına gerçek cevaplarla. Bu çalışma kendisini bu boşluğa atılmış bir taş kabûl eder.

KÜNYELER

Risâle (438/1046)

İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn (488-490/1095-1097)

Bölüm İlişki Atlası — Eleştiri ve Müdâfaa Diyalektiği

- **İbnü'l-Cevzî** — *Telbîsü İblîs* (tasavvuf-içi tashîh) ve *Sıfatü's-Safve* (zâhid biyografileri). Karşıt değil, içeriden eleştirmen.
- **İbn Teymiyye**: Kabûl ettiği klasik sûfiler — *Cüneyd*, *Sırrî*, *Ma'rûf*, *Hasan-ı Basrî*, *Fudayl*, *Bişr el-Hâfî*, *Geylânî*, *Ebû Tâlib el-Mekkî*, *Kuşeyrî*; reddi: vahdet-i vücûd, şathiye, türbe etrafı tavâf. Kâdiriyye silsilesinde olduğunu kendisi söyler.
- **İbn Arâullâh** — Şâzeliyye 3. halka; Memlûk Sarayı'nda *İbn Teymiyye* ile yüzleşmesi (688/1289).
- **İbn Kayyim** — *İbn Teymiyye*'nin baş talebesi; *Medâricü's-Sâlikîn* Hanbelî tasavvuf klasiği.
- **Birgivî → Kadızâdeliler**: *Birgivî Mehmed* → *Kadızâde Mehmed*, *Üstüvânî Mehmed*, *Vânî Mehmed* — XVII. yy Osmanlı'da Halvetî devranı ve Mevlevî semâ'ına saray nezdinde karşı çıktılar.
- **Vehhâbî hareketinin doğuşu**: *Muhammed b. Abdülvehhâb* + Necd emîri *Muhammed b. Suûd* → Dir'iyye Misakı (1744) → modern Suûdî devleti; *Reşîd Rızâ* üzerinden modern Selefîyye'ye köprü.

TOPLU OLARAK

Klasik tasavvuf-içi tashîh edebiyâtının tarihi gösteriyor ki: ciddi eleştiri yokken müdâfaa olmaz; müdâfaa yokken eleştiri kemâle ermez. Modern dönem için yeni bir tasavvuf müdâfaa metni hâlâ yazılmayı bekler — klasik mîrasın tahkîkıyla, modern Selefîyye eleştirilerinin maddesinin sistematik cevaplandırılmasıyla. Bu çalışma kendisini bu boşluğa atılmış bir taş kabûl eder.

Anadolu Sentezi

*On beşinci bölüm **Anadolu sentezini** — bizim doğrudan bağlı olduğumuz mirası — ele alır. Türkmen tasavvufu (Hâcî Bektâş, Yûnus Emre, Saru Saltuk), Halvetiyye Anadolu kolları, Bayrâmiyye (Anadolu'nun kendi tarîkatı), Celvetiyye (Hüdâî, Bursevî), ve modern Türkiye'nin yedi büyük cemâat hattı: Süleymancılık, Risâle-i Nur, İskenderpaşa, Erenköy, İsmâîlağa, Menzil, Hizmet.*

Bu kitap, Türk-İslâm tasavvuf sentezinin Anadolu'da nasıl yetiştiğini ve bugün Türkiye Müslüman hayatının nasıl şekillendiğini işler. Bu, Cilt II'nin en doğrudan «bize ait» kısmıdır.

15.1 Anadolu Türkmen Tasavvufu

Anadolu'ya İslâmı taşıyan ilk dalga XI-XII. yüzyıllarda Türkmen göçer kavimleriydi. Onların dînî hayatlarının omurgası Yeseviyye-Babâî hattıdır (Cilt I Kitap IV'te detaylı). Bu hattın üç büyük şahsiyet Anadolu'nun mânevî haritasını oluşturdu:

Hâcî Bektâş-ı Velî (1209?-1271)

Aslen Horasân Nîşâbur civarından; Yesevî mezreblî; Bâbâ İlyas'ın halîfesi; 1240 Bâbâ İshâk isyânından sağ kurtulup Sulucakaraöyük'e (bugünkü Hâcibektâş, Nevşehir) yerleşti. Eseri Makâlât (Sözler) — klasik tasavvuf-içi metin, Türkçe-Arapça karışımı. Bektâşîliğin pîri olarak kabûl edildi; sonraki yeniçeri ocağı ile bağı (1395-1826) Bektâşîliği Osmanlı kurumlarının tabanına yerleştirdi.

Saru Saltuk (XIII. yy)

Yesevî hatlı «alperen» (asker dervîş). Dobruca-Balkanlar bölgesine geçti; bugün Romanya Babadağ kasabasında türbesi vardır. Balkan İslâmı'nın pîri sayılır.

Yûnus Emre (1240?-1320?)

Sarıköy (Mihalıççık-Eskişehir, ya da bazı rivâyetlere göre Karaman) doğumlu Türkmen halk şâiri-mutasavvıfı. Klasik divan edebiyatından önceki Türkçe halk şiirinin doruğu. Şiirleri bütünüyle Türkçe; halk Türkmen mezreblî; ama yüksek tasavvufî hakikatleri sade Türkçe ile aktarmaya muvaffak oldu. Hocası Tapduk Emre (Sakarya bölgesi); silsile Tapduk Emre → Bahaeddîn (Sarı Saltuk hattı belki) → Hâcî Bektâş'a

uzanır. Yûnus Emre'nin ünlü zikir mısrası: «Allâh deyu deyu çıkar canım» Bu mısra Anadolu Türk-Müslüman zikir hayatının özünü bir cümlede toplar. Yûnus Türkmen Yesevî halk meşrebinin bütünleşik en büyük edebî temsîlcisidir.

15.2 Halvetiyye Anadolu Kolları

Halvetiyye XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya geldi (Yahyâ-yı Şîrvânî-Cemâl Halvetî-Sünbül Sinân hattıyla) ve Osmanlı'nın klasik dönemi boyunca onlarca kola ayrılarak yayıldı: Sünbülüyye — Sünbül Sinân; Halvetiyye'nin Anadolu'ya sistemli yerleşmesi onunla başladı. Şâbâniyye — Şâbân-ı Velî; Kastamonu merkezli, Karadeniz'in büyük tarîkatı. Karabaşîyye — Karabaş-ı Velî; Sünbülüyye'den ayrılan kol, Mısır'a da yayıldı. Cerrâhiyye — Nûreddîn Cerrâhî; İstanbul'da en uzun yaşayan Halvetî kollarından. Mısriyye — Niyâzî-i Mısırî; ilâhî söyleyici büyük şâir. Uşşâkiyye — Hasan Hüsâmeddîn el-Uşşâkî.

KÜNYELER

Sünbül Sinân (Merzifon, ö. 936/1529) — *İstanbul Koca Mustafa Paşa Dergâhı*

Şâbân-ı Velî (ö. 976/1568) — *Kastamonu*

Karabaş-ı Velî (ö. 1097/1686) — *Üsküdar-Mısır*

Nûreddîn Cerrâhî (ö. 1133/1721) — *İstanbul Karagümrük*

Niyâzî-i Mısırî (1027-1105/1618-1694) — *Malatya-Limni*

Hasan Hüsâmeddîn el-Uşşâkî (ö. 1001/1592) — *Buhârâ-İstanbul*

15.3 Bayrâmiyye — Anadolu'nun Kendi Tarîkatı

Hâcî Bayrâm-ı Velî Bayrâmiyye'nin pîri. Hocası Hâmid Hamîdüddîn. Hamîdüddîn'in hocası Halvetiyye-Erdebiliyye ve Hâcegân hatlarının ikisinden de feyz aldığı rivâyet edilir. Bayrâmiyye, klasik Halvetî-Hâcegân sentezi olarak Anadolu'da doğan «yerli» bir tarîkattır. Hâcî Bayrâm'ın baş halîfesi Akşemseddîn. Aslen Şamlı; Anadolu'ya geldi, Hâcî Bayrâm'ın halîfesi oldu. Fatih Sultan Mehmed'in mânevî rehberi; İstanbul fethi (1453) sırasında orduyla birlikteydi. Eyüb Sultan'ın türbesinin yerini kerâmetle bulduğu rivâyet edilir. Vefâtı Bolu Göynük'te; orada türbesi bugün hâlâ Bayrâmî meşrepli mü'minlerin ziyaret yeridir. Bayrâmiyye'nin sonraki büyük halîfeleri: Eşrefoğlu Rûmî — Türk tasavvuf edebiyatının doruklarından şâir-müellif. Eserleri: Müzekkin-Nüfûs (Nefsleri Temizleyen — günlük dînî-tasavvufî kitap olarak hâlâ aktif), Tarîkatnâme. Bıçakçı Ömer Dede (Göynük halîfesi).

KÜNYELER

Hâcî Bayrâm-ı Velî (753-833/1352-1430) — *Solfasol-Ankara*

Hocası Hâmid Hamîdüddîn (ö. 815/1412) — *Somuncu Bâbâ, Aksaray-Darende*

Akşemseddîn (792-863/1390-1459) — *Şâm-Göynük*

Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469) — *İznik*

Müzekkin-Nüfûs — Eşrefoğlu Rûmî

Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469 — İznik) Türk tasavvuf edebiyatının doruklarından eseri. '*Nefsleri Temizleyen*' anlamında; günlük dînî-tasavvufî bir kitap olarak Anadolu Müslüman hayatında yüzyıllar boyunca okundu. Bugün hâlâ yaygın baskıları aktif.

15.4 Celvetiyye — Hüdâî ve Bursevî

Aziz Mahmûd Hüdâî Celvetiyye'nin pîri. «Celvet» (açıklık, halvetin zıttı) — tarîkatın adının kaynağı budur: halvete çekilmeden, dünyâ içinde mânevî olgunluk. Hocası Üftâde Mehmed Muhyiddîn Efendi. I. Ahmed Hüdâî'ye intisâb etti; Üsküdar'da Hüdâî için dergâh inşâ ettirdi. Hüdâî'nin türbesi bugün Üsküdar'ın simgelerinden. Hüdâî'nin halîfesi İsmâil Hakkı Bursevî. Eseri Rûhu'l-Beyân Tefsîri (10 cilt) — Osmanlı'nın en büyük klasik tasavvufî tefsîridir. Klasik dînî ilimler içinde tasavvuf perspektifinin Anadolu'daki en derin sentezi.

KÜNYELER

Aziz Mahmûd Hüdâî (950-1038/1543-1628) — *Şereflikoçhisar-Üsküdar*

Hocası Üftâde Mehmed Muhyiddîn Efendi (ö. 988/1580) — *Bursa*

İsmâil Hakkı Bursevî (1063-1137/1653-1725) — *Aydos-Bursa*

Rûhu'l-Beyân Tefsîri — İsmâil Hakkı Bursevî

Bursevî'nin (ö. 1137/1725 — Bursa) 10 ciltlik Kur'ân-ı Kerîm tefsîri. Osmanlı'nın en büyük klasik tasavvufî tefsîridir. Klasik dînî ilimler içinde tasavvuf perspektifinin Anadolu'daki en derin sentezi. Celvetiyye meşrebinin yazılı zirvesi.

15.5 Modern Türkiye Cemâat Hatları

1925 Tekke Kanunu sonrası Türkiye'de tarîkatler resmî hukukî varlıklarını kaybetti; ama farklı strateji modelleriyle yaşamaya devam ettiler. Beş büyük modern cemâat hattı:

Süleymancılık — Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959)

Silistre (bugünkü Bulgaristan) doğumlu, İstanbul'da yaşadı ve vefât etti. Aslen Hâlidîyye-Nakşibendîyye silsilesinden; Salih es-Sıbkî üzerinden Esad Erbîlî'ye bağlı. Esad Erbîlî'nin Menemen sonrası şüpheli vefâtından sonra (1931) tasavvufa devlet baskısının ciddiyetini yaşadı. Tunahan'ın stratejisi: «Tekke yok, kitap var; medrese yok, Kur'ân Kursu var.» Açık tarikat dergâhı kurmaktansa Kur'ân Kursu modelini tercih etti — gençlere Kur'ân hâfızlığı ve klasik dînî bilgi öğretimi. 1949'da Demokrat Parti dönemi başlangıcında

Türkiye'de imam-hatip ve Kur'an kurslarının açılışı Tunahan ve halifelerinin önemli katkısı ile gerçekleşti. Tunahan'ın vefâtından sonra hareket «Süleymancılık» olarak adlandırıldı. Türkiye'de yaklaşık 4-6 bin Kur'an Kursu, Almanya Avrupa'da yine geniş bir kurslar ağı taşır. Resmî adı bugün Türkiye Diyânet Vakfı (TDV) işbirliğiyle Türkiye İslâm Birliği — bu, devlet ile cemâat arasındaki klasik gerilimin pragmatik bir çözüm modelidir.

Risâle-i Nur / Nurculuk — Said Nursî (1877-1960)

Bitlis-Hizan ilçesi-Nurs köyü doğumlu (etnik olarak Kürt), Urfa'da vefât. Klasik medrese tahsîli yaptı, sonra modern bilimleri de inceledi. Erken dönemde (Eski Said) klasik medrese-siyâset perspektifindeydi; Şeyh Said İsyânı (1925) öncesi ve sonrası ağır baskılar yaşadı; 1925-1950 arası Eskişehir, Denizli, Afyon, Emirdağ'da uzun hapis ve sürgün dönemleri. Bu süreçte Risâle-i Nur Külliyyâtı'nı yazdı: Sözler, Mektûbât, Lem'alar, Şuâlar — toplam 6.000 sayfa civarı. Kur'an-ı Kerim'in bazı âyetlerinin tefsîrlerini, modern dünyâda îmân ve İslâm akîdesinin müdâfaasını sistematik olarak işler. Nursî'nin stratejisi: «Şeyh-dergâh-müridlik modelini bırak; müellef-talebe-okuyucu modelini kullan.» Dergâh yok, kitap var; mürid yok, okuyucu var; sohbet meclisi yerine «ders haneleri» (kitabın okunduğu odalar). Nursî 1960'ta vefât etti; mezarı önce Urfa'da, sonra (1960 darbesi sonrası) askerî yetkililerce gizli bir yere taşındı (yer hâlâ resmî olarak açıklanmadı). Sonraki hareket onlarca alt-cemâate ayrıldı: ana hatlar Yeni Asya, Yeni Nesil, Zehra Vakfı, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti hattı. Daha sonra Fethullâh Gülen Hizmet hareketi de Nurculuk'tan dallandı (sonraki bölümde).

İskenderpaşa Cemâati — Mehmed Zâhid Kotku (1897-1980)

Bursa doğumlu, İstanbul'da vefât. Aslen Nakşî-Hâlidî; hocası Abdülaziz Bekkine Efendi (İstanbul Zeyrek Camii, ö. 1952). Bekkine'nin hocası Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi; o da Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn'in halîfelerinden. Yâni İskenderpaşa hattı Gümüşhânevî-Tekirdağlı Mustafa Feyzi-Bekkine-Kotku silsilesinde Hâlidîyye'nin Türkiye'deki bir kolu. Kotku 1958-1980 arası İstanbul Fâtih'teki İskenderpaşa Camii'nin imam-hatibi olarak hizmet etti. Resmî olarak câmi imamı; gayri resmî olarak Nakşî-Hâlidî şeyhi. «Câmi imamlığı» kanaviçesi altında sohbet meclisi modelini yaşattı. Kotku'nun talebeleri arasında daha sonra siyâsî olarak önemli olacak şahsiyetler oldu: Necmettin Erbakan (Millî Görüş hareketinin pîri), Recep Tayyip Erdoğan. Bu, modern Türkiye siyâsetinin İslâm köklü hareketinin İskenderpaşa cemâati ile tarihî bağının somut delilidir. Kotku'nun halîfesi damadı Prof. Dr. Mahmud Esad Coşan. Coşan akademik (Marmara Üniversitesi öğretim üyesi) ve cemâat lideri olarak hareketi büyüttü. Onun vefâtından sonra cemâatin liderliği oğlu Nureddin Coşan'a geçti.

KÜNYELER

Mahmud Esad Coşan (Kandilli-İstanbul, 1938-2001) — *Avustralya'da bir trafik kazasında vefât*

Erenköy Cemâati — Mahmûd Sâmi Ramazanoğlu (1892-1984)

Adana doğumlu, Medîne-i Münevvere'de vefât. Aslen Hâlidîyye; Salih es-Sıbkî üzerinden Esad Erbilî'nin halîfesi. Esad Erbilî'nin Menemen sonrası şüpheli vefâtından (1931) sonra ana Hâlidî halîfeliğinin Türkiye'deki temsilcilerinden. Ramazanoğlu Türkiye'de dergâh açmadı; gizli sohbet meclisi modelini

sürdürdü. Hayatının son 10 yıllık dönemini Medîne'de — Mescid-i Nebevî yakınında — geçirdi; orada vefât etti, Bakî' Mezarlığı'na defnedildi (resmî izinli özel mezar — Hâlidîyye'nin Hicâz'daki etkisi sayesinde). Eseri Musâhabe ciltleri. Onun halîfesi Mûsâ Topbaş Efendi (1917-1999). Topbaş Efendi'nin oğlu Osman Nûri Topbaş ise cemâatin bugünkü temsilcisi; Altınoluk dergisi, Erkam Yayınları aracılığıyla Türkiye'nin en yaygın tasavvufî-Hâlidî nesir-edebî yayınevidir. Modern Türkiye'de Mevlânâ, Yûnus Emre, klasik tasavvuf kitaplarının en geniş popüler okuyucu yelpazesi Erenköy yayınları üzerinden büyük ölçüde.

İsmâilağa Cemâati — Mahmûd Ustaosmanoğlu (1929-2022)

Rize-Of doğumlu, İstanbul'da vefât. Aslen Nakşî-Hâlidî; hocası Ali Haydar Efendi (Of-İstanbul, ö. 1960). İstanbul Fâtih'teki İsmâilağa Camii'nin imam-hatibi olarak 50 yıl civarı hizmet verdi. İsmâilağa cemâati klasik Sünnî tutucu çizgide — şer'î hassâsiyet, hâlin görünüşü (cüppe-sarık-uzun sakal), sıkı sohbet meclisi. Türkiye'nin en bilinen «görünür» Hâlidî cemâatlerinden. Ustaosmanoğlu Mart 2022'de vefât etti; cemâatin liderliği halifelerinden Hasan Kılıç Hocaefendi'ye geçti.

Menzil Cemâati — Abdülhakîm Hüseyinî (1888-1972)

Adıyaman'ın Menzil köyü merkezli Nakşî-Hâlidî cemâati. Pîr Abdülhakîm Hüseyinî (etnik olarak Kürt, klasik Doğu Anadolu medrese tahsîli). Şâh-ı Hazne'nin (Muhammed Diyâüddîn, ö. 1924) halîfesi. Sonraki nesil: oğlu Muhammed Râşid Erol (1930-1993), sonra Râşid Erol'un kardeşi Abdülbâkî Erol (1942-, bugünkü pîr). Menzil cemâati Türkiye'nin sayısı en kalabalık olan Nakşî-Hâlidî cemâatlerinden biri; özellikle Güneydoğu, İç Anadolu ve İstanbul-Ankara'da geniş tabana yayılı. Resmî adı yok; sohbet meclisi modeli.

Hizmet Hareketi — Fethullâh Gülen (1941-2024)

Erzurum-Korucuk köyü doğumlu, ABD Pennsylvania'da vefât. Klasik Nurculuk içinden çıkıp kendi hareketi olarak yapılandı (1970'lerden itibaren). Strateji: eğitim — okullar, dershâneler, üniversiteler; medya — gazete, TV, dergi; uluslararası diyalog — Hıristiyan-Yahudi-Müslüman diyalog programları. Hizmet hareketi 1980-2013 arası Türkiye'nin en yaygın küresel sivil-dînî hareketlerinden oldu; 160 ülkede okul, kuruluş, vakıf işletti. 2013 sonrası AKP hükümeti ile derin gerilim; 2016'da Türkiye'nin terör listesine alındı (FETÖ adıyla). Bugün Türkiye'de yasaklı; uluslararası dağılmış halde. Klasik tasavvuf perspektifinden Hizmet hareketinin tarihçesi henüz akademik olarak değerlendirilmiş değil. Hareketin nasıl başladığı, klasik Nurculuk'tan nasıl ayrıldığı, küresel teşkilâtın iç işleyişi — sonraki kuşakların aydınlığa çıkarması gereken meseleler.

15.6 Asıl Tespit — Anadolu Sentezinin Mîrası

Anadolu Türk-İslâm tasavvuf sentezi 800 yıldır işleyen canlı bir gelenek. Hâcî Bektâş'tan Akşemseddîn'e, Yûnus Emre'den Niyâzî-i Mısırî'ye, Sünbül Sinân'dan Esad Erbilî'ye, Tunahan'dan Mahmud Ustaosmanoğlu'na — bir zincir Anadolu'nun mânevî haritasını oluşturmaya devam ediyor. 1925 Tekke Kanunu hukukî olarak hâlâ geçerli; ama filî olarak Türkiye Müslüman hayatı cemâat-tarîkat ağırları olmadan

tasavvur edilemez. Bu, devletin koyduğu hukûk ile halkın yaşadığı dînin uzun süreli bir tezâhürüdür. Tarihen pek çok defâ olduğu gibi (Mihne-i Kübrâ'dan Bektâşî yasağına), devlet baskısı tasavvufu öldürmedi; sadece formunu değiştirdi.

Bölüm İlişki Atlası — Anadolu Türk-İslâm Sentezi

- **Hâcî Bektâş-ı Velî** — Yesevî meşrebli, *Bâbâ İlyas*'ın halîfesi; Sulucakaraöyük'te Bektâşîliğin pîri.
- **Yûnus Emre** hocası *Tapduk Emre* → silsile *Bahaeddîn* → Hâcî Bektâş'a uzanır.
- **Bayrâmiyye**: *Hâmid Hamîdüddîn* (Somuncu Bâbâ) → *Hâcî Bayrâm-ı Velî* → baş halîfesi *Akşemseddîn* (Fatih'in mânevî rehberi) + *Eşrefoğlu Rûmî* (*Müzekkin-Nüfûs*) + *Bıçakçı Ömer Dede*.
- **Celvetiyye**: *Üftâde Mehmed Muhyiddîn* → *Aziz Mahmûd Hüdâî* (I. Ahmed'in müşşidi) → *İsmâil Hakkı Bursevî* (*Rûhu'l-Beyân*).
- **İskenderpaşa hattı**: *Gümüşhânevî* → *Tekirdağlı Mustafa Feyzi* → *Abdülaziz Bekkine* → *M. Z. Kotku* → damadı/halîfesi *M. Esad Coşan* → oğlu *Nureddin Coşan*.
- **Erenköy hattı**: *Salih es-Sıbkî* → *Esad Erbilî* → *M. S. Ramazanoğlu* → *Mûsâ Topbaş* → *Osman Nûri Topbaş*.
- **İsmâilağa hattı**: *Ali Haydar Efendi* → *Mahmud Ustaosmanoğlu* → *Hasan Kılıç*.
- **Menzil hattı**: *Şâh-ı Hazne* → *Abdülhakîm Hüseyinî* → *Muhammed Râşid Erol* → *Abdülbâkî Erol*.

TOPLU OLARAK

Anadolu Türk-İslâm tasavvuf sentezi 800 yıldır işleyen canlı bir gelenektir. Hâcî Bektâş'tan Akşemseddîn'e, Yûnus Emre'den Niyâzî-i Mısırî'ye, Sünbül Sinân'dan Esad Erbilî'ye, Tunahan'dan Mahmud Ustaosmanoğlu'na — bir zincir Anadolu'nun mânevî haritasını oluşturmaya devam ediyor. 1925 Tekke Kanunu hukukî olarak hâlâ geçerli; ama filî olarak Türkiye Müslüman hayatı cemâat-tarîkat ağları olmadan tasavvur edilemez.

Dört Mezhepte Zikir ve Tasavvufun Tarihçesi

*On altıncı ve son bölüm, dört Sünnî mezhebin **tasavvufla tarihî sentezini** sistematik bir mukâyese tablosuyla ortaya koyar. Câ'fer es-Sâdık ortak kavşağı, Hanefî-Mâturidî-Nakşî üçayağı, Şâzelî-Tîcânî Mâlikî bağı, Şâfiî-Eş'arî-tasavvuf doruğu, klasik Hanbelî tasavvuf hattı ile modern Vehhâbî kopuşunun farkı.*

Bu kitap, Cilt II Kitap X'da işlenen mezhep imamları biyografilerine ek olarak, dört Sünnî mezhebin (Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî) tasavvufla nasıl iç içe geçtiğinin sistematik haritasını çıkarır. Her mezhep, dört unsuru takîb edilerek incelenir: pîrin tasavvufî bağı; mezhebin klasik tasavvuf şahsiyetleri; coğrafi yayılım; modern dönem tablosu.

16.1 Câ'fer es-Sâdık — Ortak Kavşak Tekrarı

Cilt II Kitap X'da işlendiği üzere, Câ'fer es-Sâdık hem Hz. Ali hem Hz. Ebû Bekir soylarını taşıyan bir merkezdir; Sünnî mezhep imamları (Ebû Hanîfe, Mâlik) onun talebesidir; aynı zamanda Şîî 6. İmâm; aynı zamanda neredeyse bütün Sünnî tasavvuf silsilelerinin halkasıdır. Bu, dört mezhebin tasavvufla tarihî bağının ortak başlangıç noktasıdır.

KÜNYELER

Câ'fer es-Sâdık (80-148/699-765) — Medîne

16.2 Hanefî Mezhebi ve Tasavvuf

İmâm Ebû Hanîfe — Câ'fer es-Sâdık'ın iki yıllık talebesi. Kendisi günlük 60 rekat namaz kılan büyük âbid. Talebeleri Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed Hanefî mezhebini Bağdâd'tan İslâm dünyâsına yaydı. Hanefî tasavvufunun klasik üçayağı: Hanefî fıkıh + Mâturidiyye kelâmı (İmâm Mâturidî, Semerkand, ö. 333/944) + Nakşibendiyye tasavvufu. Bu üçleme Mâverâünnehir-Anadolu-Balkanlar-Hindistan klasik Türk-İslâm sentezinin omurgasıdır. Hanefî tasavvuf şahsiyetleri tarihen: İmâm Mâturidî — Hanefî kelâmının pîri; tasavvuf ile ilgili müstakil eseri yok ama kelâmî tutumu tasavvufa açık. Hakîm et-Tirmizî — Hanefî meşrepli; letâif teorisinin müjdecisi. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî — Hanefî mezhebli. Bahâeddîn Nakşbend — Hanefî mezhebli. İmâm-ı Rabbânî — Hanefî mezhebli. Mevlânâ Hâlid Bağdâdî — aslen Şâfiî, ama Türkiye-Hindistan Hanefî dünyâsının baş tasavvuf pîri. Bütün Türkiye-Osmanlı tarikat şeyhleri (Hacı Bayrâm, Akşemseddin, Sümbül Sinân, Şâbân-ı Velî, Hüdâî, Niyâzî-i Mısırî, Cerrâhî, Tunahan, Kotku, Ramazanoğlu,

Ustaosmanoğlu, Hüseyin) Hanefî mezhebindendir. Osmanlı klasik dönemi: Hanefî fıkıh + Eş'arî/Mâturidî kelâm + Nakşî-Hâlidî tasavvuf sentezi. Bu sentez 19. yüzyıl boyunca saray ulemâsı (Ebussuûd Efendi gibi şeyhülislâmlar) ile dergâh hattının (Sünbûliyye, Şâbâniyye, Hâlidîyye) klasik birlikteliği şeklinde işledi.

KÜNYELER

İmâm Ebû Hanîfe (80-150/699-767) — *Kûfe*

İmâm Mâturidî (ö. 333/944) — *Semerikand*

Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) — *Tirmiz*

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) — *Konya*

Bahâeddîn Nakşbend (ö. 791/1389) — *Buhârâ*

İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624) — *Sirhind*

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (ö. 1242/1827) — *Şâm*

16.3 Mâlikî Mezhebi ve Tasavvuf

İmâm Mâlik — Câ'fer es-Sâdık ile akrabâlık (annesi Ümmü Ferve üzerinden) ve sohbet bağı. Mâlik'in Câ'fer'i öven sözleri Cilt II Kitap X'da işlendi. «Men tefekkahe ve lem yetesavvef...» sözünün sahîh sened ile sâbit olmadığı hususu da orada işaret edildi. Mâlikî mezhebinin coğrafyası: Mağrib (Fas, Cezayir, Tunus, Libya), Endülüs (1492'ye kadar), Mısır'ın bazı bölgeleri, Sudan, Batı Afrika (Senegal, Mali, Burkina Faso), Yemen'in bazı bölgeleri. Mâlikî tasavvuf şahsiyetleri: Endülüs Mâlikî sûfiler — Ebû Medyen Şu'ayb, İbn Berrecân, İbn el-Arif. Murâbıt yakımı (503/1109) sırasında Endülüs Mâlikî tasavvufu ağır baskı altında — Cilt I Kitap IV'te detaylı. İbnü'l-Arabî — aslen Mâlikî mezhebli, ama daha sonra Şâfiî mezhebine geçtiği bazı kaynaklarda yer alır. Şâzeliyye — Mâlikî mezhebinin tarihî resmî tarîkatı. Pîr Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî Mâlikîdir. İbn Atâullâh el-İskenderî Mâlikî. Tîcâniyye — yine Mâlikî dünyâda doğdu (Mağrib-Batı Afrika). Cazûlîyye — Muhammed b. Süleyman el-Cazûlî. Delâ'ilü'l-Hayrât müellifi. Modern Mâlikî dünyâda — Mağrib, Sahara, Batı Afrika — tasavvuf hâlâ ana dînî pratiktir; Vehhâbî baskısı en az hissedildi bu coğrafyada.

KÜNYELER

İmâm Mâlik (93-179/711-795) — *Medîne*

Ebû Medyen Şu (ö. 594/1198) — *Endülüs-Tlemcen*

İbn Berrecân (ö. 536/1141)

İbn el-Arif (ö. 536/1141) — *Sebte/Endülüs*

İbnü'l-Arabî (560-638/1165-1240) — *Mursiya, Endülüs — Şâm*

Muhammed b. Süleyman el-Cazûlî (ö. 870/1465) — *Mağrib*

16.4 Şâfiî Mezhebi ve Tasavvuf

İmâm Şâfiî — Mekke'de Fudayl b. İyâz ve Bîşr el-Hâfi sohbeti. Şâfiî'ye atfedilen tasavvufî şiir Cilt II Kitap X'da işlendi. Şâfiî mezhebinin coğrafyası: Şâm (kısmen), Mısır (özellikle Memlûk dönemi sonrası), Hicaz (Mekke-Medîne), Yemen, Hadramevt, Endonezya-Malezya, Brunei, Filipinler güneyi, Hint altkıtasının bazı

bölgeleri, Kafkasya (Çeçen, Dağıstan). Şâfiî tasavvufunun tarihen büyük müellifleri (Cilt II Kitap IX-X'da işlendi): Kuşeyrî — er-Risâle müellifi. Gazâlî — İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn müellifi. Beyhakî — Şuabu'l-İmân müellifi. Nevevî — el-Ezkâr, Riyâzü's-Sâlihîn. Münzirî — et-Tergîb ve't-Terhîb. Sühreverdîyye — Ebû Hafs es-Sühreverdî Şâfiî. Suyûtî — Şâfiî muhakkik, tasavvuf müdâfaası klasikleri. Şa'rânî — et-Tabakâtü'l-Kübrâ. İbn Hacer el-Heytemî — Şâfiî fıkıh. Şâfiî mezhebi tarihen tasavvufla en sıkı ve en kesintisiz sentezi olan mezheptir. Şâfiî-Eş'arî-tasavvuf üçayağı klasik İslâm sentezinin omurgası sayılır. Modern dönem: Endonezya'nın Bâ-Alevî silsilesi (Hadramevt seyyidleri) tarafından İslâmlaşması Şâfiî-Eş'arî-tasavvuf üçayağı çerçevesinde gerçekleşti. Bugün dünyânın en kalabalık Müslüman ülkesi olan Endonezya (240 milyon) bu sentez içinde yaşar. Yine Kafkasya'nın Çeçen-Dağıstan Müslümanlığı (İmâm Şâmil mîrası) Şâfiî zemindedir.

KÜNYELER

İmâm Şâfiî (150-204/767-820) — *Filistin-Mekke-Bağdâd-Mısır*

Kuşeyrî (ö. 465/1072) — *Nîşâbur*

Gazâlî (450-505/1058-1111) — *Tûs-Nîşâbur*

Beyhakî (ö. 458/1066) — *Beyhak-Nîşâbur*

Nevevî (ö. 676/1277) — *Nevâ-Şâm*

Münzirî (ö. 656/1258) — *Şâm-Kâhire*

Suyûtî (849-911/1445-1505) — *Asyût-Kâhire*

Şa (898-973/1493-1565) — *Mısır*

İbn Hacer el-Heytemî (909-974/1504-1567) — *Mısır-Mekke*

16.5 Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf

İmâm Ahmed b. Hanbel — Mihne-i Kübrâ direnişçisi (Cilt I Kitap IV). Bîşr el-Hâfi ve Ma'rûf el-Kerhî sohbeti — Hanbelî tasavvufunun tarihî temeli. Hanbelî tasavvuf şahsiyetleri (Cilt II Kitap X'da işlendi): Abdullâh el-Ensârî el-Herevî — Menâzilü's-Sâ'irîn (Hanbelî tasavvuf klasiği). Abdülkâdir-i Geylânî — Hanbelî fakih + Kâdiriyye'nin pîri. Çift kimlikli. İbn Kudâme — el-Muğnî müellifi + zâhid. İbnü'l-Cevzî — Telbîsü İblîs müellifi (tasavvuf-içi tashîh) + Sıfatü's-Safve müellifi (zâhid biyografileri). İbn Teymiyye — tasavvufa karmaşık tutum; Kâdiriyye mensûbu olduğunu söyledi. İbn Kayyim — Medâricü's-Sâlikîn (Hanbelî tasavvuf klasiği). Hanbelî mezhebinin coğrafyası tarihen Şâm, Bağdâd, Irak-Suriye sınırları, Mısır'ın bazı bölgeleri. Modern dönem: Suûdî Arabistan, Katar, Birleşik Arab Emirlikleri, Necd. Önemli olan şudur: Vehhâbî hareketi (1740 sonrası) Hanbelî mezhebinin son iki yüz yıllık modern bir koludur; klasik Hanbelî hattının tasavvuf-içi pozisyonunu tarihen reddeder. Yâni Hanbelî mezhebinin klasik tasavvuf hattı (Geylânî, Ensârî Herevî, İbn Kayyim, hatta İbn Teymiyye'nin kabûl ettiği klasik sûfiler) ile modern Vehhâbî-Selefiyye'nin tasavvuf reddi aynı şey değildir. Klasik Hanbelî hat tasavvufa açıktı; modern Vehhâbî kolu kategorik olarak karşıdır.

KÜNYELER

İmâm Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855) — *Bağdâd*

Abdullâh el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) — *Herat*

Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166) — *Bağdâd*

İbn Kudâme (ö. 620/1223) — Şâm
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) — Bağdâd
İbn Teymiyye (ö. 728/1328) — Şâm
İbn Kayyim (ö. 751/1350) — Şâm

16.6 Dört Mezhebin Tasavvuf İlişkisi — Mukâyese Tablosu

Dört Sünnî mezhebin tasavvufla tarihî ilişkisini şu özet tabloyla görselleştirebiliriz.

Hanefî

Pîrin tasavvufla bağı: Câ'fer es-Sâdık talebesi, kendi âbidliği. Klasik tasavvufla sentez yoğunluğu: çok yüksek. Tarihî tarîkat: Nakşibendiyye-Müceddidiyye-Hâlidiyye. Modern: Türkiye, Hindistan-Pakistan, Mâverâünnehir Müslümanlarının ana tasavvuf hattı.

Mâlikî

Pîrin tasavvufla bağı: Câ'fer es-Sâdık ile akrabalık-sohbet. Klasik tasavvufla sentez yoğunluğu: orta-yüksek. Tarihî tarîkat: Şâzeliyye, Tîcâniyye, Cazûlîyye. Modern: Mağrib-Batı Afrika'nın ana tasavvuf hattı; Vehhâbî baskısından en az etkilenen coğrafya.

Şâfiî

Pîrin tasavvufla bağı: Mekke zâhidleri (Fudayl, Bîşr) sohbeti, kendi şiirleri. Klasik tasavvufla sentez yoğunluğu: en yüksek. Tarihî tarîkat: Sühreverdîyye, Bâ-Alevî, çeşitli Şâzelî kolları. Modern: Endonezya-Malezya-Kafkasya Müslümanlarının ana tasavvuf hattı.

Hanbelî

Pîrin tasavvufla bağı: Bîşr el-Hâfî, Ma'rûf el-Kerhî sohbeti. Klasik tasavvufla sentez yoğunluğu: yüksek (klasik hat); kategorik karşıt (modern Vehhâbî kol). Tarihî tarîkat: Kâdiriyye (Geylânî), klasik Hanbelî tasavvuf. Modern: Suûdî Arabistan-Necd Vehhâbî hareketi tasavvuf karşıtı; ama dünyâ Hanbelî tabanı tarihen tasavvuf hattındadır.

16.7 Asıl Tespit — Mezheplerin Tasavvuftan Ayrılması Tarihen Yanlıştır

Bu kitap boyunca işlendiği üzere, dört Sünnî mezhebin dört imâmı da tasavvufla bağlantılıydı; her dördünün de klasik tarihte tasavvufa açık talebeleri, halîfeleri, sonraki kuşakları oldu; her dört mezhebin de kendine has tarîkat geleneği oluştu. Tasavvuf hiçbir mezhebe «yabancı» değil, hepsinin organik bir parçasıdır. Modern Selefiyye söyleminin «klasik mezhep imamları tasavvufla ilişkili değildi» iddiâsı, klasik kaynaklara baktığımızda tarihen savunulamaz. Câ'fer es-Sâdık-Ebû Hanîfe sohbeti, Câ'fer-Mâlik akrabâlığı, Şâfiî-Fudayl-Bişr sohbeti, Ahmed b. Hanbel-Bişr-Ma'rûf sohbeti — bunlar Sünnî klasik kütüphânesinde sâbittir. Bu kanıt önünde modern Selefiyye söylemi tarihen savunulamaz; ya klasik kaynaklara dönmek ya da klasik mîrastan kopmak gerekir.

Bölüm İlişki Atlası — Dört Mezhep ile Tasavvufun Bağı

- **Hanefî üçayağı:** Hanefî fıkıh + Mâturidî kelâm + Nakşibendiyye tasavvufu (Mâverâünnehir, Anadolu, Balkanlar, Hindistan).
- **Mâlikî damarı:** *İmâm Mâlik* → Endülüs sûfileri (*Ebû Medyen Şu'ayb, İbn Berrecân, İbn el-Arif*) → Şâzeliyye, Tîcâniyye, Cazûlîyye (Mağrib-Batı Afrika).
- **Şâfiî doruğu:** *Kuşeyrî, Gazâlî, Beyhakî, Nevevî, Münzîrî, Suyûtî, Şa'rânî, İbn Hacer el-Heytemî* — klasik İslâm sentezinin omurgası.
- **Hanbelî tasavvuf hattı:** *A. Geylânî, Abdullâh el-Ensârî el-Herevî, İbn Kudâme, İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim* — klasik Hanbelî kategorik karşıt DEĞİL.
- **Modern Vehhâbî kopuşu:** 1744 sonrası — klasik Hanbelî hattının değil, onun bir kolunun tutumu; tarihen Hanbelî mezhebinin tasavvuf-îçi geleneğinin reddi.

TOPLU OLARAK

Dört Sünnî mezhebin dört imâmı da tasavvufla bağlantılıydı; her dördünün klasik tarihte tasavvufa açık talebeleri, halîfeleri, sonraki kuşakları oldu; her dört mezhebin de kendine has tarîkat geleneği oluştu. **Tasavvuf hiçbir mezhebe yabancı değil, hepsinin organik bir parçasıdır.**

İlişkiler Atlası: Kim Kimin Akrabası, Hocası, Talebesi

*Ek A, bütün çalışmada işlenen şahsiyetlerin **akrabâlık, hocalık ve talebelik bağlarını** sistematik olarak haritalandırır. Bu ilişki ağları, klasik İslâm geleneğinin organik birliğinin tarihî kanıtlarıdır.*

Şema 5 — İlişkiler Atlası: Hoca · Talebe · Akraba · Halîfe Ağı

Çalışmada işlenen şahsiyetler yedi büyük tabaka hâlinde sıralanır. **Sarı kutular** Resûlullâh ile Râşid Halîfeleri; **kırmızı** sahâbe-tâbiîn; **yeşil** klasik tasavvuf (Bağdâd-Horasân-Endülüs); **lacivert** tarîkat pîrlerini; **mor** Anadolu ve Hâlidîyye'yi; **gri** modern dönemi gösterir. *Vurgulu (altın çerçeveli) kutular kavşak şahsiyetlerdir.*

- Resûl & Râşid Halîfeler ■ Sahâbe & Tâbiîn ■ Klasik tasavvuf ■ Tarîkat pîrleri
- Anadolu & Hâlidîyye ■ Modern Türkiye

TABAKA 1 Resûlullâh & Râşid Halîfeler

*Tüm silsilelerin başı.
Hz. Ali cehrî hattın, Hz.
Ebû Bekir hafî hattın
kaynağıdır.*

Hz. Muhammed (s.a.v.)
11/632 · Medîne

Hz. Ebû Bekir
13/634 · hafî silsile başı

Hz. Ömer
23/644 · Medîne

Hz. Osmân
35/656 · Medîne

Hz. Ali (k.v.)
40/661 · cehrî silsile başı

Hz. Fâtıma
11/632 · Hz. Ali'nin eşi

Hz. Aişe
58/678 · Hz. Ebû Bekir'in kızı

TABAKA 2 Sahâbe — İlk Halka

*Hz. Peygamber'i bizzat
görmüş, ondan rivâyet
etmiş nesil. Silsilelerin
ikinci halkası.*

Selmân-ı Fârisî
36/656 · Medâin · hafî hat

Ebû Hüreyre
59/678 · 12.000 günlük teşbîh

İbn Abbâs
68/687 · Tâif · tercümânü'l-Kur'ân

Hz. Hasan
49/669 · Hz. Ali'nin oğlu

Hz. Hüseyin
61/680 · Kerbelâ şehîdi

Üveys el-Karanî
37/657 · Hz. Ali ile üveysî bağ

Kümeyl b. Ziyâd
82/701 · Hz. Ali talebesi

Sa'd b. Ebî Vakkâs
55/674 · hafî zikir hadisi

TABAKA 3 Tâbiîn — Sahâbe Sonrası

*İki damarın tek bir
merkezde kavuştuğu
nesil: Hz. Câ'fer es-
Sâdık.*

Kâsım b. Muhammed
107/725 · Medîne · Hz. Ebû Bekir torunu

Hasan-ı Basrî
110/728 · Basra · tâbiîn pîri

Muhammed el-Bâkır
114/733 · 5. İmâm · Câ'fer'in babası

Hz. Câ'fer es-Sâdık
148/765 · iki damarın kavşağı

İmâm Ebû Hanîfe
150/767 · Câ'fer'in 2 yıl talebesi

İmâm Mâlik
179/795 · Câ'fer'le akrabâ + sohbet

İbrâhîm b. Edhem
161/778 · Belh prensi → Şâm

Süfyân-ı Sevrî
161/778 · Kûfe · zâhid-muhaddis

Râbî'a el-Adeviyye

185/801 · saf muhabbet pîri

Fudayl b. İyâz

187/803 · eşkıyalıktan zühde

TABAKA 4

Klasik Tasavvuf

(II–V/VIII–XI.

yy)

*Bağdâd ekolünden
klasik müelliflere. Yazılı
sistemleşmenin doruğu.*

Ma'rûf el-Kerhî

200/815 · Bağdâd silsile başı

İmâm Şâfiî

204/820 · Mekke'de Fudayl-Bişr sohbeti

Bişr el-Hâfi

227/841 · Ahmed b. Hanbel'in mürşid kabûl ettiği zat

İmâm Ahmed b. Hanbel

241/855 · Mihne direnişçisi

Zü'n-Nûn el-Mısırî

245/859 · Mısır mektebi · ma'rifet pîri

Sırrî es-Sakatî

253/867 · Bağdâd · Cüneyd'in dayısı

Bâyezîd Bestâmî

261/875 · sukr mektebi · üveysî

İmâm Buhârî

256/870 · Hartenk · Sahîh sahibi

İmâm Müslim

261/875 · Nişâbur · Sahîh sahibi

Sehl Tüsterî

283/896 · Sâlimiyye mektebi

Cüneyd-i Bağdâdî

297/910 · Seyyidü't-Tâ'ife

Hallâc-ı Mansûr

309/922 · şehîd-i aşk

Şiblî

334/946 · Cüneyd'in halîfesi

Hakîm Tirmizî

320/932 · letâif nazariyâtının pîri

Serrâc Tûsî

378/988 · el-Lüma'

Ebû Tâlib el-Mekkî

386/996 · Kûtu'l-Kulûb

Sülemî

412/1021 · Tabakâtü's-Sûfiyye

Ebû Nuaym

430/1038 · Hilye (10 cilt)

Beyhakî

458/1066 · Şuabu'l-Îmân

Kuşeyrî

465/1072 · er-Risâle · Sülemî damadı

Hücvîrî

465/1072 · Lahor · Keşfü'l-Mahcûb

Cüveynî

478/1085 · Gazâlî'nin hocası

Fârmedî

477/1084 · Gazâlî + Hemedânî hocası

İmâm Gazâlî

505/1111 · İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn

İbnü'l-Arabî

638/1240 · Mursiya → Şâm · Fütûhât

TABAKA 5

Yûsuf-i Hemedânî

535/1140 · cehîrî+hafî kavşağı

A. Geylânî

561/1166 · Kâdiriyye · Hanbelî

A. Yesevî

A. Gucdüvânî

Tarikat Çağı (VI-IX/XII-XV. yy)

Eşzamanlı üç pîrden
Hindistan'a, Mağrib'e,
Anadolu'ya yayılan ana
tarikatler.

562/1166 · Yeseviyye · cehrî

575/1179 · Hâcegân · hafî

Ahmed er-Rifâî

578/1182 · Rifâ'iyye · Şâfiî

Sühreverdi el-Maktûl

587/1191 · Halep şehîdi · işrâk

Necmüddîn-i Kübrâ

618/1221 · Hîve · Moğol şehîdi · 7-li letâif

Mu'înüddîn Çiştî

633/1236 · Acmer · Çiştîyye

Mevlânâ Celâleddîn

672/1273 · Konya · Mesnevî · Mevlevîyye

Ebü'l-Hasan Şâzelî

656/1258 · Mağrib · Şâzelîyye

İbn Atâullâh

709/1309 · Hikem · Şâzelî 3. halka

Bahâeddîn Nakşibend

791/1389 · Buhârâ · Nakşibendiyye

Ömer el-Halvetî

800/1397 · Tebriz · Halvetiyye

Yahyâ-yı Şîrvânî

869/1465 · Halvetiyye sistemcisi

Ubeydullâh Ahrâr

895/1490 · Semerkand · Timurlu nüfûzu

TABAKA 6

Anadolu Sentezi & Hâlidîyye

Türk-İslâm sentezinin
ana hattı: Hâcî Bayrâm,
Akşemseddîn, Hüdâî,
Bursevî, Hâlid Bağdâdî,
Gümüşhânevî.

Yûnus Emre

~720/1320 · Türkmen halk şâiri

Hâcî Bektâş-ı Velî

669/1271 · Sulucakaraöyük

Hâcî Bayrâm-ı Velî

833/1430 · Ankara · Bayrâmîyye

Akşemseddîn

863/1459 · Fatih'in mânevî rehberi

Eşrefoğlu Rûmî

874/1469 · İznik · Müzekkin-Nüfûs

Sünbül Sinân

936/1529 · Halvetî-Sünbülîyye

Şâbân-ı Velî

976/1568 · Kastamonu · Şâbânîyye

Aziz M. Hüdâî

1038/1628 · Üsküdar · Celvetiyye

Niyâzî-i Mısırî

1105/1694 · Limni sürgünü

İ. H. Bursevî

1137/1725 · Bursa · Rûhu'l-Beyân

İmâm-ı Rabbânî

1034/1624 · Müceddidiyye · 5'li letâif

Abdullâh-ı Dehlevî

1240/1824 · Hâlid'in hocası

M. Hâlid Bağdâdî

1242/1827 · Hâlidîyye'nin pîri

Tâhâ el-Hakkârî

1269/1853 · Doğu Anadolu Hâlidîliği

Gümüşhânevî

1311/1893 · İstanbul · Mecmû'atü'l-Ahzâb

İmâm Şâmil

1287/1871 · Kafkasya · Nakşî-Hâlidî cihâdı

TABAKA 7

Modern Türkiye Cemâatleri

1925 Tekke Kanunu
sonrası ortaya çıkan
sohbet meclisi, kitap-
tedrîs ve Kur'ân Kursu
modelleri.

Esad Erbilî

1349/1931 · Menemen şüpheli vefât

Said Nursî

1379/1960 · Risâle-i Nur

S. Hilmi Tunahan

1378/1959 · Süleymancılık · Kur'ân Kursu

A. Bekkine

1372/1952 · Zeyrek · Kotku'nun hocası

M. Z. Kotku

1401/1980 · İskenderpaşa

M. S. Ramazanoğlu

1404/1984 · Erenköy · Medîne'de vefât

M. E. Coşan

1422/2001 · İskenderpaşa damadı-halîfesi

M. Ustaosmanoğlu

1443/2022 · İsmâilağa

A. Hüseyinî

1392/1972 · Menzil cemâati pîri

F. Gülen

2024 · Hizmet hareketi

Detaylı İlişki Tablosu

Aşağıdaki tablo, ana 40 şahsiyetin hoca, talebe ve akraba/halîfe bağlarını tek bir başvuru kaynağında toplar. Mobilde yatay olarak kaydırılabilir.

Şahsiyet	Tarih · Yer	Hocası / Hocaları	Talebesi / Halîfesi
Hız. Ebû Bekir 13/634 · Medîne	Doğrudan Hız. Peygamber	Selmân-ı Fârisî, Hız. Ali (karşılıklı)	Hız. Aişe (kızı) · Hız. Peygamber'in kayınpederi
Hız. Ali (k.v.) 40/661 · Kûfe	Doğrudan Hız. Peygamber	Hasan-ı Basrî, Kümeyl b. Ziyâd, Üveys el-Karanî	Hız. Peygamber'in amca oğlu + damadı · Hız. Hasan-Hüseyin'in babası
Hasan-ı Basrî 110/728 · Basra	Hız. Ali, Hız. Enes b. Mâlik, ~70 sahâbî	Mâlik b. Dînâr, Abdülvâhid b. Zeyd, Habîb el-Acemî	Annesi Hayre, Hız. Ümmü Seleme'nin câriyesi (Ehl-i Beyt yakını)
Kâsım b. Muhammed 107/725 · Medîne	Babası Muhammed, halası Hız. Aişe	Câ'fer es-Sâdık, İmâm Mâlik	Hız. Ebû Bekir'in torunu Câ'fer'in dedesi (anne tarafı)
Hız. Câ'fer es-Sâdık 148/765 · Medîne	Babası M. el-Bâkır, dedesi Kâsım b.	İmâm Ebû Hanîfe (2 yıl), İmâm Mâlik, Süfyân	Hem Hız. Ali hem Hız. Ebû Bekir soyundan ·

Şahsiyet	Tarih · Yer	Hocası / Hocaları	Talebesi / Halifesi
	Muhammed	Sevrî, Bâyezîd (üveysî), Câbir b. Hayyân	Şîî İmâm · iki damarın kavşağı
Ebû Hanîfe 150/767 · Kûfe	Hammâd b. Ebî Süleymân, Câ'fer es-Sâdık	Ebû Yûsuf, M. eş-Şeybânî, Züfer	Hanefî mezhebinin pîri Câ'fer için "o iki yıl olmasaydı..."
İmâm Mâlik 179/795 · Medîne	Nâfi', Câ'fer es-Sâdık, Hişâm b. Urve	İmâm Şâfiî (Muvatta'ı ezberletti), Mâlikî mezhebinin kurucu hattı	Medîne fukahâsı · Câ'fer ile akrabâ + sohbet
İmâm Şâfiî 204/820 · Mısır	Müslim b. Hâlid ez-Zencî, İmâm Mâlik, Mekke'de Fudayl-Bişr sohbeti	Ahmed b. Hanbel (Bağdâd'da sohbet)	Kureyşli · Hz. Peygamber'in 9. kuşak atasından (Abdü Menâ)
Ahmed b. Hanbel 241/855 · Bağdâd	Hişâm b. Beşîr, İmâm Şâfiî, Süfyân b. Uyeyne	Buhârî, Müslim, oğlu Sâlih	Bişr el-Hâfi ve Ma'rûf Kerhî için derin saygı: "küçük çocuk gibi hissedirim"
Ma'rûf el-Kerhî 200/815 · Bağdâd	Sâbit b. el-Acem, rivâyete göre Ali er-Rızâ (8. Şîî İmâm)	Sırrî es-Sakatî, Ahmed b. Hanbel (saygıyla)	Hıristiyan asıllı sonra Müslüman · Bağdâd silsile başı
Sırrî es-Sakatî 253/867 · Bağdâd	Ma'rûf el-Kerhî	Cüneyd-i Bağdâdî (yeğeni), Ebû Saîd el-Harrâz	Cüneyd'in dayısı + hocası
Cüneyd-i Bağdâdî 297/910 · Bağdâd	Dayısı Sırrî es-Sakatî, Hâris el-Muhâsibî	Şiblî, Cerîrî, Ebû Saîd el-Harrâz, Hallâc (bir süre)	Seyyidü't-Tâ'ife · klasik tasavvufun merkez şahsiyeti
Bâyezîd Bestâmî 261/875 · Bestâm	Ebû Ali es-Sindî · Câ'fer es-Sâdık (üveysî)	Cüneyd ile çağdaş · sukr mektebi pîri	Dedesi Mecûsî asıllı soğuk Müslüman
Hallâc-ı Mansûr 309/922 · Bağdâd	Sehl Tüsterî, Cüneyd (sonra dışlandı), Amr b. Osmân el-Mekkî	Şehîd-i aşk — sonraki Sünnî tasavvuf tarafından şehîd kabûlü	Beydâ'lı (Fars)
Sülemî 412/1021 · Nîşâbur	İbn Cellâ, Nasrâbâdî (Şiblî halifesi)	Kuşeyrî (ana talebe + damadı), Ebû Nuaym, Hâkim Nîsâbûrî	Tabakâtü's-Sûfiyye müellifi

Şahsiyet	Tarih · Yer	Hocası / Hocaları	Talebesi / Halifesi
Kuşeyrî 465/1072 · Nişâbur	Ebû Ali ed-Dekkâk (sonra kayınpederi), Sülemî	Cüveynî → Gazâlî hattı	Eş'arî-Şâfiî-tasavvuf üçayağının yazılı manifestosu (er-Risâle)
Fârmedî 477/1084 · Tûs	Kuşeyrî hattı	Gazâlî ve Yûsuf-i Hemedânî	İki büyük damarın orta hocası
İmâm Gazâlî 505/1111 · Tûs	Cüveynî (kelâm- fıkıh), Fârmedî (tasavvuf)	İbn el-Arabî (Endülüs Mâlikî), Hakîm Senâî	Kardeşi Ahmed Gazâlî (Sevânih) tasavvuf pîri Ayn el-Kudât'ın hocasının hocası
Yûsuf-i Hemedânî 535/1140 · Merv	Ebû Ali el-Fârmedî (Gazâlî ile aynı kaynak)	Berakî, Endâkî, Ahmed Yesevî (cehrî), A. Gucdüvânî (hafî)	Cehrî ve hafî damarın kavşak hocası
A. Geylânî 561/1166 · Bağdâd	Ebû Saîd el- Mahzûmî	Kâdiriyye silsilesi → dünya genelinde 50M+ mensûp	Hanbelî fakîh · İbn Teymiyye onun silsilesinde olduğunu söyler
A. Yesevî 562/1166 · Yesi	Yûsuf-i Hemedânî	Hâcî Bektâş'a uzanan damar · Sarı Saltuk	Türk dünyâsının pîri · Dîvân-ı Hikmet
Mevlânâ 672/1273 · Konya	Babası Bahâeddîn Veled, Burhâneddîn Tirmizî · mânevî yoldaş Şems	Oğlu Sultan Veled (Mevleviyye'yi kurumsallaştırdı), Çelebi Hüsâmeddîn	Sadreddîn-i Konevî ile Konya'da sohbet · cenâ namazını Konevî kıldı
İbn Atâullâh 709/1309 · Kâhire	Ebü'l-Abbâs el-Mürsî (Şâzelî halîfesi)	Şâzeliyye'nin Mısır kolu	İbn Teymiyye ile Memlûk sarayında yüzleşti (688/1289)
Bahâeddîn Nakşbend 791/1389 · Buhârâ	Bâbâ Semmâsî, Emîr Külâl · üveysî: A. Gucdüvânî	A. Attâr (damadı), Muhammed Pârsâ	Üveysî yolla Gucdüvânî'den 140 yıl sonra feyz aldı
İmâm-ı Rabbânî 1034/1624 · Sirhind	Hâce Bâkî-billâh (Delhi)	Oğlu M. Ma'sûm → torunu Seyfeddîn → Hâlid Bağdâdî hattı	Cihangîr Şâh tarafında Gwalior'a hapsedildi (1619) · vahdet-i şuhûd 5'li letâif
Hâcî Bayrâm-ı Velî 833/1430 · Ankara	Hâmid Hamîdüddîn (Somuncu Bâbâ)	Akşemseddîn (baş halîfe), Eşrefoğlu Rûmî, Bıçakçı	Halvetî-Hâcegân sentezi · Anadolu'nun yerli

Şahsiyet	Tarih · Yer	Hocası / Hocaları	Talebesi / Halifesi
		Ömer Dede	tarîkatı Bayrâmiyye
Akşemseddîn 863/1459 · Göynük	Hâcî Bayrâm-ı Velî	Fatih Sultan Mehmed'in mânevî rehberi (1453)	Eyüb Sultan türbesinin yerini kerâmetle buldu
Aziz M. Hüdâî 1038/1628 · Üsküdar	Üftâde Mehmed Muhyiddîn (Bursa)	İ. H. Bursevî (Rûhu'l- Beyân müellifi)	I. Ahmed'in mürşidi · Sultanahmet Câmii inş sırasında duâ rehberi
M. Hâlid Bağdâdî 1242/1827 · Şâm	Abdullâh-ı Dehlevî (Delhi'de 1 yıl halvet)	~70 halife: Tâhâ Hakkârî, A. Mekkî, M. Ervâdî, İsmâîl Şîrvânî	Kürt (Câf kabilesi) · Şâ Eş'arî-Müceddidî sente râbîta-i şerîfe
Gümüşhânevî 1311/1893 · İstanbul	Tâhâ Hakkârî, A. Akrî (Hâlid halifeleri)	Ö. Z. Dağîstânî, H. H. Dağîstânî, M. Feyzî Tokatlı	Klasik hadis-tasavvuf hattının Türkiye'deki s halkası · Mecmû'atü'l- Ahzâb
İmâm Şâmil 1287/1871 · Medîne	İsmâîl Şîrvânî hattı (Hâlid halifesi)	Kafkasya Nakşî-Hâlidî hattı	Avar (Kafkas) · 25 yıllı Rus İmparatorluğu'na karşı cihâd
Esad Erbilî 1349/1931 · Menemen	Salih es-Sıbkî → Hâlid Bağdâdî hattı	S. H. Tunahan, M. S. Ramazanoğlu	Erbîl doğumlu · 1931'de hapisanede şüpheli ve
S. Hilmi Tunahan 1378/1959 · İstanbul	Esad Erbilî hattı	Süleymancılık · binlerce Kur'ân Kursu	Silistre (Bulgaristan) doğumlu · "tekke yok kitap var"
Said Nursî 1379/1960 · Urfa	Klasik Doğu medresesi (Mevlânâ Hâlid hattı muhiti)	Risâle-i Nur'u okuyan onlarca cemâat	Kürt (Bitlis-Hizan) · "şeyh-müridlik yok, müellif-okuyucu var"
M. Z. Kotku 1401/1980 · İskenderpaşa	A. Bekkine → M. F. Tokatlı → Gümüşhânevî hattı	M. E. Coşan (damadı + halifesi), Necmettin Erbakan, R. Tayyip Erdoğan	Câmi imamlığı altında sohbet meclisi modeli
M. S. Ramazanoğlu 1404/1984 · Medîne	Salih es-Sıbkî → Esad Erbilî hattı	Mûsâ Topbaş → Osman Nûri Topbaş	Bakî' Mezarlığı'na defn (özel izin) · Erkam Yayınları
A. Hüseyinî 1392/1972 · Menzil	Şâh-ı Hazne (M. Diyâüddîn) →	M. Râşid Erol (oğlu), A. Bâkî Erol	Kürt asıllı · Menzil cemâatinin pîri

Şahsiyet	Tarih · Yer	Hocası / Hocaları	Talebesi / Halifesi
	Nakşî-Hâlidî Doğu Anadolu hattı		
M. Ustaosmanoğlu 1443/2022 · İsmâilağa	Ali Haydar Efendi (Of-İstanbul)	Hasan Kılıç Hocaefendi (halefi)	Rize-Of · klasik tutucu görünür Hâlidî cemâat

Üç büyük kavşağa dikkat: **H. Câ'fer es-Sâdık** sahâbe-tâbiîn döneminde Sünnî, Şîî ve tasavvuf hatlarının ortak halkasıdır; **Cüneyd-i Bağdâdî** klasik dönem ekolünün merkezidir; **Yûsuf-i Hemedânî** tarîkat çağında cehri+hafî damarın aynı hocadan iki ayrı meşrep olarak doğduğu kavşaktır. Bu ağ, klasik İslâm geleneğinin organik birliğinin tarihî kanıtıdır.

Bu ek, bütün çalışmada işlenen şahsiyetlerin birbiriyle olan akrabalık, hocalık ve talebelik bağlarını sistematik olarak haritalandırır. Bu ilişki ağları, klasik İslâm geleneğinin organik birliğinin tarihî kanıtlarıdır. İsimlerin arkasındaki tarihler hicrî/milâdîdir.

A.1 Hz. Peygamber Ailesi

H. Muhammed (s.a.v.) — H. Hatîce, H. Aişe (H. Ebû Bekir'in kızı), H. Hafsa (H. Ömer'in kızı), H. Ümmü Seleme. Kızı H. Fâtıma — H. Ali ile evli; çocukları H. Hasan ve H. Hüseyin. H. Hasan'ın oğlu H. Hüseyin'in oğlu Ali Zeynül-Âbidîn (Sahîfe-i Seccâdiyye'nin sahibi). Onun oğlu Muhammed el-Bâkır → onun oğlu Câ'fer es-Sâdık.

A.2 Sahâbe-Tâbiîn Hocalık Hattı

H. Ebû Bekir → oğlu Muhammed → torunu Kâsım b. Muhammed (Medîne yedi fakîhinden) → Câ'fer es-Sâdık'ın anne tarafı. H. Aişe → yeğeni Urve b. ez-Zübeyr (Medîne yedi fakîhinden); Urve'nin oğlu Hişâm b. Urve İmâm Mâlik'in hocalarındandır. H. Ali → süt oğlu Hasan-ı Basrî (Medîne'de H. Ali'nin câriyesi Hayre'nin oğlu, Hayre H. Ümmü Seleme'nin câriyesiydi; Hasan-ı Basrî bu sebeple H. Peygamber'in ailesine yakın ortamda büyüdü). Hasan-ı Basrî → bütün sonraki Bağdâd zâhid mektebinin başlangıcı. Ebû Hüreyre → yakın talebesi Ebû Sâlih es-Semmân; Ebû Sâlih → A'meş (Süleyman b. Mihrân); A'meş → Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne.

A.3 Şîî 12-İmâm Soyu

(1) Hz. Ali — (2) Hz. Hasan — (3) Hz. Hüseyin — (4) Ali Zeynü'l-Âbidîn — (5) Muhammed el-Bâkır — (6) Câ'fer es-Sâdık — (7) Mûsâ el-Kâzım — (8) Ali er-Rızâ — (9) Muhammed et-Takî — (10) Ali el-Hâdî — (11) Hasan el-Askerî — (12) Muhammed el-Mehdî (gaybette, klasik İmâmî inancı).

KÜNYELER

Hz. Ali (40/661)

Hz. Hasan (49/669)

Hz. Hüseyin (61/680)

Ali Zeynü'l-Âbidîn (95/713)

Muhammed el-Bâkır (114/733)

Câ'fer es-Sâdık (148/765)

Mûsâ el-Kâzım (183/799)

Ali er-Rızâ (203/818)

Muhammed et-Takî (220/835)

Ali el-Hâdî (254/868)

Hasan el-Askerî (260/874)

A.4 Bağdâd Halkası (II-III/VIII-IX. yy)

Ma'rûf el-Kerhî — Hıristiyan asıllı, Ali er-Rızâ'nın talebesi olduğu rivâyet edilir; tasavvufta «el-Kerhî» (Kerh bölgesi sâkinî). Sırrî es-Sakatî — Ma'rûf'un talebesi; Cüneyd-i Bağdâdî'nin dayısı. Cüneyd-i Bağdâdî — Sırrî'nin yeğeni ve talebesi; «Tâ'ifetü's-Sûfiyye'nin Şeyhi.» Hocaları Sırrî dışında: Hâris el-Muhâsibî. Hallâc-ı Mansûr — önce Sehl Tüsterî talebesi (Basra), sonra Cüneyd halkasına girdi, sonra Cüneyd tarafından dışlandı. Bîşr el-Hâfî — Merv asıllı, Bağdâd'a göçtü; Ahmed b. Hanbel onu yüceltirdi.

KÜNYELER

Ma'rûf el-Kerhî (200/815)

Sırrî es-Sakatî (251/865)

Cüneyd-i Bağdâdî (297/910)

Hâris el-Muhâsibî (243/857)

Hallâc-ı Mansûr (309/922)

Bîşr el-Hâfî (227/841)

A.5 Klasik Tasavvuf Eserlerinin Hocalık Zinciri

Sülemî → talebesi ve damadı Kuşeyrî. Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn → talebesi Gazâlî. Ebû Ali el-Fârmedî → tasavvuf hocası Gazâlî'nin de hocası → Yûsuf-i Hemedânî'nin hocası. Yâni Gazâlî ile Yûsuf-i Hemedânî aynı tasavvuf hocasından beslendi.

KÜNYELER

Sülemî (412/1021) — *Tabakâtü's-Sûfiyye, Hakâ'iku't-Tefsîr*

Kuşeyrî (465/1072) — *er-Risâle*

Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn (478/1085)

Gazâlî (505/1111) — *İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn*

Ebû Ali el-Fârmedî (477/1084)

Yûsuf-i Hemedânî (535/1140)

A.6 Nakşibendiyye Silsilesi

Yûsuf-i Hemedânî → Abdülhâlik-ı Gucdüvânî → Ârif er-Rîvgerî → Mahmûd Encîrfagnevî → Ali Râmîtenî → Muhammed Bâbâ Semmâsî → Emîr Külâl → Bahâeddîn Nakşbend → Alâeddîn Attâr (802/1400, Bahâeddîn'in damadı) ve Muhammed Pârsâ → Ya'kûb Çerhî → Ubeydullâh Ahrâr → Muhammed Zâhid Vahşî → Dervîş Muhammed → Hâce Emkenegî → Muhammed Bâkî-billâh (1012/1603, Nakşibendiyye'yi Hindistan'a getiren pîr) → İmâm-ı Rabbânî.

KÜNYELER

Yûsuf-i Hemedânî (535/1140)

Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (575/1179)

Rîvgerî (616/1219)

Mahmûd Encîrfagnevî (645/1247)

Ali Râmîtenî (715/1315)

Muhammed Bâbâ Semmâsî (755/1354)

Emîr Külâl (772/1370)

Bahâeddîn Nakşbend (791/1389)

Muhammed Pârsâ (822/1419)

Ya'kûb Çerhî (851/1447)

Ubeydullâh Ahrâr (895/1490)

İmâm-ı Rabbânî (1034/1624)

A.7 Müceddidiyye-Hâlidîyye Silsilesi

İmâm-ı Rabbânî → oğlu Muhammed Ma'sûm → torunu Muhammed Seyfeddîn → Mîr Nûr Muhammed Bedâyûnî → Mazhar-ı Cân-ı Cânân → Abdullâh-ı Dehlevî Şâh Gulâm Ali → Mevlânâ Hâlid Bağdâdî.

KÜNYELER

İmâm-ı Rabbânî (1034/1624)
Muhammed Ma (1079/1668)
Muhammed Seyfeddîn (1096/1685)
Mazhar-ı Cân-ı Cânân (1195/1781)
Abdullâh-ı Dehlevî Şâh Gulâm Ali (1240/1824)
Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (1242/1827)

A.8 Türkiye Hâlidîyye Hattı

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'nin (1827) Türkiye'ye uzanan iki ana koldan halîfeleri:

Doğu Anadolu kolu

Tâhâ el-Hakkârî → Sıbgatullâh Arvâsî → Abdurrahmân Tâgî → Fethullâh Verkânîsî → Muhammed Diyâeddîn Nurşînî [Şâh-ı Hazne] (1342/1924) → Abdülhakîm Hüseyinî → Muhammed Râşid Erol → Abdülbâkî Erol.

KÜNYELER

Tâhâ el-Hakkârî (1269/1853) — *Şemdinli*
Sıbgatullâh Arvâsî (1287/1870) — *Hîzân-Bitlis*
Abdurrahmân Tâgî (1304/1886) — *Nurşîn-Bitlis*
Fethullâh Verkânîsî (1317/1899)
Abdülhakîm Hüseyinî (1392/1972) — *Menzil-Adıyaman*
Muhammed Râşid Erol (1414/1993)

İstanbul kolu

Abdullâh-ı Mekkî → Hâcî Ahmed-i Ervâdî → Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn → Tekirdağlı Mustafa Feyzi → Abdülaziz Bekkine → Mehmed Zâhid Kotku → Mahmud Esad Coşan.

KÜNYELER

Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn (1311/1893) — *Gümüşhâne-İstanbul*
Abdülaziz Bekkine (1372/1952)
Mehmed Zâhid Kotku (1401/1980)

Erbîl-Erenköy kolu

Salih es-Sıbkî → Mehmed Esad Erbîlî → Mahmûd Sâmi Ramazanoğlu → Mûsâ Topbaş → Osman Nûri Topbaş.

KÜNYELER

Mehmed Esad Erbîlî (1349/1931)

Mahmûd Sâmi Ramazanoğlu (1404/1984)

Mûsâ Topbaş (1420/1999)

A.9 Mevleviyye Soy ve Silsilesi

Bahâeddîn Veled → oğlu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî → manevî yoldaş Şems-i Tebrîzî → oğlu Sultan Veled (712/1312, Mevleviyye'nin kurumsallaştırıcısı) → torunu Ulu Ârif Çelebi. Hocası açısından: Mevlânâ'nın resmî tasavvuf hocası Burhâneddîn-i Muhakkık-ı Tirmizî.

KÜNYELER

Bahâeddîn Veled (628/1231) — *Belh-Konya*

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (672/1273)

Şems-i Tebrîzî (645/1247)

Çelebi (719/1320)

Burhâneddîn-i Muhakkık-ı Tirmizî (638/1241) — *Kayseri'de vefât*

A.10 Konevî Halkası

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî → üvey oğlu (üvey kızının babası değil; ikinci evliliğinden hanımının oğlu) ve baş talebesi Sadreddîn-i Konevî → talebesi Mü'eyyidüddîn el-Cendî → Sa'düddîn el-Fergânî → Kâşânî → Kayserî (vahdet-i vücûd okulunun klasik Türk-Anadolu hocaları). Sadreddîn-i Konevî aynı zamanda Konya'da Mevlânâ ile sohbette idi; Mevlânâ'nın cenâze namazını kıldırıldığı rivâyet edilir.

KÜNYELER

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1240) — *Şâm'da vefât*

Sadreddîn-i Konevî (673/1274) — *Konya*

Mü'eyyidüddîn el-Cendî (700/1300)

Türk Asıllı ve Türk Dünyâsındaki Tasavvuf Şahsiyetleri

*Ek B, çalışmada işlenen şahsiyetlerin **etnik aidiyetlerini** sistematik olarak ortaya koyar.*

Asıl maksat etnisiteyi yüceltmek değil; klasik İslâm geleneğinin Türk dünyâsındaki tarihî mîrasını yâdetmek ve aynı zamanda Türk olmayan büyük şahsiyetleri (Mevlânâ, Hâlid Bağdâdî, Said Nursî, İmâm Şâmil) tarihen yanlış biçimde Türk gösterme âdetini tashîh etmektir.

Bu ek, çalışmada işlenen şahsiyetlerin etnik aidiyetlerini sistematik olarak ortaya koyar. Asıl maksat etnisiteyi yüceltmek değil — klasik İslâm geleneğinin Türk dünyâsındaki tarihî mîrasını yâdetmek ve aynı zamanda Türk olmayan büyük şahsiyetleri (Mevlânâ, Hâlid Bağdâdî, Said Nursî, İmâm Şâmil) tarihen yanlış biçimde Türk gösterme âdetini tashîh etmektir.

B.1 Kesin Türk Asıllı Tasavvuf Şahsiyetleri

Ahmed Yesevî — Yeseviyye'nin pîri. Yûnus Emre — Türkmen halk şâiri. Hâcî Bektâş-ı Velî — Türkmen-Yesevî meşreblî, Bektâşîliğin pîri. Yahyâ-yı Şîrvânî — Halvetiyye'yi sistemleştiren Azerî-Türk pîri. Hâcî Bayrâm-ı Velî — Bayrâmîyye'nin pîri. Akşemseddîn — Bayrâmî halîfesi, Fatih'in mânevî rehberi. Eşrefoğlu Rûmî — Müzekkin-Nüfûs müellifi. Sünbül Sinân — Halvetî-Sünbülüyye pîri. Şâbân-ı Velî — Halvetî-Şâbânîyye pîri. Aziz Mahmûd Hüdâî — Celvetiyye pîri. İsmâil Hakkı Bursevî — Celvetî, Rûhu'l-Beyân Tefsîri müellifi. Niyâzî-i Mısırî — Halvetî-Mısriyye pîri. Karabaş-ı Velî — Halvetî-Karabaşıyye pîri. Nûreddîn Cerrâhî — Halvetî-Cerrâhiyye pîri. Süleyman Hilmi Tunahan — Süleymancılığın pîri. Mehmed Zâhid Kotku — İskenderpaşa cemâati. Mahmûd Sâmi Ramazanoğlu — Erenköy cemâati. Mahmûd Esad Coşan — İskenderpaşa. Mahmud Ustaosmanoğlu — İsmâilağa cemâati.

KÜNYELER

Ahmed Yesevî (562/1166) — *Sayrâm-Yesi*

Yûnus Emre (720?/1320?) — *Sarıköy-Eskişehir*

Hâcî Bektâş-ı Velî (669/1271) — *Horasân-Sulucakaraöyük*

Yahyâ-yı Şîrvânî (869/1465) — *Şamahı*

Hâcî Bayrâm-ı Velî (833/1430) — *Solfasol-Ankara*

Akşemseddîn (863/1459) — *Şâm-Göynük*

Eşrefoğlu Rûmî (874/1469) — *İznik*

Sünbül Sinân (936/1529) — *Merzifon-İstanbul*

Şâbân-ı Velî (976/1568) — *Kastamonu*

Aziz Mahmûd Hüdâî (1038/1628) — *Şereflikoçhisar-Üsküdar*

İsmâil Hakkı Bursevî (1137/1725) — *Aydos-Bursa*
Niyâzî-i Mısrî (1105/1694) — *Malatya-Limni*
Karabaş-ı Velî (1097/1686) — *Üsküdar-Mısır*
Nûreddîn Cerrâhî (1133/1721) — *İstanbul Karagümrük*
Süleyman Hilmi Tunahan (1378/1959) — *Silistre-İstanbul*
Mehmed Zâhid Kotku (1401/1980) — *Bursa-İstanbul*
Mahmûd Sâmî Ramazanoğlu (1404/1984) — *Adana-Medîne*
Mahmûd Esad Coşan (1422/2001) — *Kandilli-Avustralya*
Mahmud Ustaosmanoğlu (1443/2022) — *Rize-Of-İstanbul*

B.2 Mâverâünnehir-Horasân Türk Coğrafyasından Müellifler

Etnik olarak Türk-Arap-Fars karışımı veya kesin Türk değil, ama Türk dünyası coğrafyasında yaşamış ve Türk-İslâm geleneğinin temel taşları olmuş şahsiyetler: Buhârî — Türk-İslâm coğrafyasının en büyük muhaddisi. Müslim. Tirmizî. Nesâî. Hakîm et-Tirmizî — letâif teorisinin müjdecisi. İmâm Mâturidî — Mâturidiyye kelâm mektebinin pîri. İbn Sînâ — büyük filozof. Bîrûnî. Fârâbî — Türk olduğu rivâyet edilir. Beyhakî — Şuabu'l-İmân müellifi. Gazâlî — Fars asıllı olsa da Türk coğrafyasında yaşadı. Necmüddîn-i Kübrâ — Kübreviyye pîri, Moğol istilâsında şehîd. Teftâzânî — Sa'düddîn et-Teftâzânî, klasik kelâm-belâgat müellifi.

KÜNYELER

Buhârî (256/870) — *Buhârâ-Hartenk*
Müslim (261/875) — *Nîşâbur*
Tirmizî (279/892) — *Tirmiz*
Nesâî (303/915) — *Nesâ-Şâm*
Hakîm et-Tirmizî (320/932) — *Tirmiz*
İmâm Mâturidî (333/944) — *Semerkand*
İbn Sînâ (428/1037) — *Buhârâ-Hamedân*
Bîrûnî (440/1048) — *Hârezm*
Fârâbî (339/950) — *Fârâb*
Beyhakî (458/1066) — *Beyhak-Nîşâbur*
Gazâlî (505/1111) — *Tûs*
Necmüddîn-i Kübrâ (618/1221) — *Hârezm*
Teftâzânî (791/1389) — *Teftâzân-Serahs*

B.3 Etnik Kökeni İhtilâflı Şahsiyetler

İmâm Ebû Hanîfe — etnik kökeni klasik kaynaklarda ihtilâflı: Fars, Türk veya Arap. Türk-İslâm geleneğinde Türk olarak takdîm edilir, ama tarihen kesin tespit zordur. Bahâeddîn Nakşbend — Türk-Fars karışımı bir Mâverâünnehir muhitinden; etnisitesi belirsiz. Yûsuf-i Hemedânî — İranlı Hemedân doğumlu, Türk-Fars sınırı muhiti. Abdülhâlik-ı Gucdüvânî — Hâcegân pîri; etnisitesi belirsiz. Ubeydullâh Ahrâr — Türk olduğu kuvvetle muhtemel ama kesin değil.

KÜNYELER

İmâm Ebû Hanîfe (150/767) — *Kûfe*

Bahâeddîn Nakşbend (791/1389) — *Buhârâ*

Yûsuf-i Hemedânî (535/1140) — *Hemedân-Merv*

Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (575/1179) — *Gucdûvân-Buhârâ*

Ubeydullâh Ahrâr (895/1490) — *Semerkand*

B.4 Türk Olmayan ama Türk-İslâm Sentezinde Büyük Etkiye Sahip Şahsiyetler

Türk-İslâm geleneğinde sıklıkla «bizim büyüklerimiz» diye anılmasına rağmen aslında Türk asıllı olmayan, ama Türk coğrafyasında veya Türk dünyasına büyük etki bırakmış şahsiyetler. Tarihî doğruluk için bu ayırım önemlidir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî — Türk değil. Aslen Tâcîk/Fars asıllı; Belh kökenli (bugünkü Afganistan). Farsça yazdı. «Rûmî» lakabı Anadolu'da (Diyâr-ı Rûm) yaşadığından. Türk-Mevlevî geleneği onu sahiplenir, ama etnik olarak Türk değildir. Şems-i Tebrîzî — Azerî Türk olabilir, ama bazı rivâyetlere göre Fars asıllı; tartışmalı. Mevlânâ Hâlid Bağdâdî — Kürt asıllı, Câf kabilesinden. Hâlidîyye'nin pîri ama Türk değil. Klasik Türk dînî söyleminde sıklıkla Türk gibi anlatılır. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî — Endülüslü Arap, Tay kabilesinden. Said Nursî — Kürt asıllı. Risâle-i Nur'u Türkçe yazdı (önce Türkçe-Osmanlıca, sonra modern Türkçe), ama anadili Kürtçeydi. İmâm Şâmil — Avar (Kafkas halkı); Türk değil. Klasik Türk dînî tarihinde sıklıkla «Türk-İslâm direnişi» olarak takdîm edilir, ama Şâmil Türk değildi. Esad Erbîlî — Erbîl doğumlu, ihtimâlle Kürt-Türkmen karışımı. Abdülhakîm Hüseyinî, Muhammed Râşid Erol — Menzil cemâati pîrleri, Kürt asıllı.

KÜNYELER

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (672/1273) — *Belh-Konya*

Şems-i Tebrîzî (645/1247) — *Tebriz*

Mevlânâ Hâlid Bağdâdî (1242/1827) — *Şehrîzor-Şâm*

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1240) — *Mursiya-Şâm*

Said Nursî (1379/1960) — *Bitlis-Hizan*

İmâm Şâmil (1287/1871) — *Dağıstan*

Esad Erbîlî (1349/1931) — *Erbîl-Menemen*

B.5 Devlet Adamları ve Tasavvuf

Türk-İslâm sultanlarının tasavvuf hayatıyla ilişkisi: Tuğrul Bey — Selçuklu'nun kurucusu, Sünnî hilâfeti Şîî tahakkümünden kurtardı. Alp Arslan, Melikşah — Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliğinde, Eş'arî-tasavvuf sentezini destekledi. Baybars — Şâzeliyye'ye yakın. Bâbü — Nakşibendiyye-Ahrâriyye'ye intisâb. Şâh İsmâîl Safevî — Safeviyye tarîkatı şeyhi iken sultan oldu. Osmanlı sultanları — târiken tasavvufa yakın olanlar (II. Murâd, Fatih, II. Bâyezid, Yavuz, Kanunî, I. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed, II. Abdülhamîd). Kral I. İdrîs (Libya, 1983) — Senûsiyye'nin son siyâsî temsîlcisi.

KÜNYELER

Tuğrul Bey (455/1063)

Baybars (676/1277) — *Memlûk*

Bâbü (937/1530) — *Babürlü*

Şâh İsmâîl Safevî (930/1524) — *Erdebil*

B.6 Üç Sembolik Sultan-Şeyh Örneği

Fatih Sultan Mehmed (1481) ve Akşemseddîn (1459)

İstanbul fethi (1453) sırasında Akşemseddîn 24 yaşındaki Fatih'in mânevî rehberiydi. Akşemseddîn Eyüb Sultan'ın türbesinin yerini kerâmetle bulduğu rivâyet edilir; bu hâdise klasik Türk-İslâm devlet-tasavvuf birlikteliğinin en sembolik anıdır.

I. Ahmed (1617) ve Aziz Mahmûd Hüdâî (1628)

Sultan I. Ahmed Hüdâî'ye intisâb etti; Üsküdar'da Hüdâî için dergâh inşâ ettirdi (bugünkü Aziz Mahmûd Hüdâî Camii ve Türbesi). I. Ahmed Sultanahmet Camii'nin inşâsı sırasında Hüdâî'nin duâsını alırdı.

Kanunî Sultan Süleyman (1566) ve Ebussuûd Efendi (1574)

Ebussuûd 30 yıl şeyhülislâm olarak Kanunî'ye fetvâ ve mânevî rehberlik etti. Şâzelî meşrebli; Kanunî'nin tasavvufa açık tutumunun resmî temelini oluşturdu.

B.7 Asıl Tespit

Türk-İslâm tasavvuf mîrası, Türklerin İslâm dünyâsına büyük katkılarından biridir. Yesi'den Karadeniz'e, Türkistan'dan Balkanlar'a, Mâverâünnehir'den Hindistan'a — Türk dünyâsı klasik tasavvufun büyük bir taşıyıcısı oldu. Ama aynı zamanda Türk olmayan büyük şahsiyetlere — Mevlânâ'ya, Hâlid Bağdâdî'ye, Said

Nursî'ye, İmâm Şâmil'e — Türk değildir diye sahiplenmemek de gereklidir; onlar İslâm ailesinin büyükleridir, biz de o ailenin parçasıyız. Klasik Sünnî tasavvufun en güzel taraflarından biri budur: etnik sınırları aşan bir mânevî kardeşlik.

SONUÇ

Elmalılı'nın Sentezi ve Bugün İçin Üç Soru

Sonuç bölümü, Elmalılı Hamdi Yazır'ın klasik Sünnî üçayağı (Hanefî fıkıh + Eş'arî/Mâturidî kelâm + Sünnî tasavvuf) modern Türkçeye taşıyışı ve bugünün Türkiye Müslüman'ı için üç hayatî soru: Tekkesiz dönemde zikir nasıl yaşar? Tarikat ile cemâat arasındaki tarihî ayırım modern Türkiye'de açıkça duruluyor mu? Bu 14 asırlık mîras günlük hayata nasıl iner?

s.1 Elmalılı Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır klasik Osmanlı medrese geleneğinin Cumhuriyet'e taşınmış son büyük âlimidir. Beyâzîd dersiâmı; II. Meclis-i Meb'ûsân Antalya mebusu; Şeyhülislâmlık makâmında müsteşâr. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1925'te resmî Türkçe Kur'an meâli ve tefsîr çalışması için verdiği görevle Hak Dini Kur'an Dili — 9 cilt, yaklaşık 6.500 sayfa — eserini yazdı (1926-1938 arası tamamlanan, 1935-1939'da basılan). Bu eser modern Türkiye'nin klasik İslâmî ilim mîrasının en büyük tek-müellif eseridir. Hak Dini'nin tasavvuf hakkındaki bahisleri özellikle şu âyetlerde detaylıdır: A'râf 205 (Cilt I Kitap III'te işlendi — Elmalılı'nın yedi müfessir mukayesesindeki yeri), Ahzâb 41 («yâ eyyühe'llezîne âmenû'zürü'llâhe zıkran kesîrâ»), Bakara 152 («fezürûnî ezürküm»), Ra'd 28 («elâ bi-zikri'llâhi tatma'innü'l-kulûb»).

KÜNYELER

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) — Antalya Elmalı doğumlu, İstanbul'da vefât

s.2 Elmalılı'nın Üç Sentezi

Sentez 1 — Sünnî Üçayak Modern Türkçesi

Hanefî fıkıh + Eş'arî/Mâturidî kelâm + Sünnî tasavvuf üçayağını Elmalılı modern Türkçe ile yeniden okuyup yorumladı. Onun tefsîrinde klasik tasavvuf büyük müellifler (Gazâlî, Râzî, Âlûsî, İbnü'l-Arabî) sık sık zikr edilir, fakat dengeli olarak — ne reddedici, ne kayıtsız sahiplenici.

Sentez 2 — Cehrî-Hafî Dengesi

Elmalılı A'râf 205'te (Cilt I Kitap III'te detaylı işlendi) cehrî zikrin müstesnâ bir Sünnî pratiği olduğunu, ama aşırılığa kaçmamak şartıyla hafî zikrin de aslî olduğunu sentezler. Onun tutumu, modern Türkiye'de cehrî-hafî, dergâh-cemâat, semâ'-devran-hatm-i hâcegân pratiklerinin hepsinin Sünnî zeminde meşrû olduğunu fıkhen savunan bir tutumdur.

Sentez 3 — Bugünkü Türkiye İçin Anlam

Elmalılı 1925 Tekke Kanunu'ndan sonra tasavvufu açık olarak savunmadı (devlet baskısı altında); ama Hak Dini'nde — resmî devlet tefsîri olmasına rağmen — klasik Sünnî mîrasın bütününe kayıt altına aldı. Bu, tarihen büyük bir başarıdır: devlet baskısı altında bile klasik mîrasın hadis-fıkıh-kelâm-tasavvuf sentezinin yaşatılması.

s.3 Bugün İçin Üç Hayatî Soru

Soru 1 — Tekkesiz Dönemde Zikir Nasıl Yaşar?

Klasik tasavvuf tekke, dergâh, halvethâne, semâhâne gibi mekânsal kurumlar etrafında işliyordu. 1925 sonrası Türkiye'de bu kurumlar olmadı. Ama tasavvuf bitmedi — sohbet meclisi (evlerde), Kur'ân Kursu (Süleymancılık), risâle okuma cemâati (Nurculuk), câmi imamlığı altında sohbet (İskenderpaşa, İsmâilağa) modelleri ile yaşadı. Soru şu: bu modellerin klasik tekke-dergâh sistemine göre eksikleri nelerdir, üstünlükleri nelerdir, eğer Türkiye'de tekkeler bir gün resmî olarak iâde edilseydi nelerin değişmesi gerekirdi?

Soru 2 — Tarîkat ile Cemâat Arasındaki Tarihî Ayrım

Klasik tasavvufun «tarîkat» kurumu silsile-telkîn-bey'at (*şeyhe el verip bağlanmak*)-vird-hatm sistemi ile işliyordu. Modern Türkiye'nin «cemâat» kurumu ise daha gevşek bir yapıdır — bey'at zayıf, silsile her zaman açık değil, vird sistemi kişiseldir, hatm sistemi azaltılmıştır. Soru şu: tarîkat ile cemâat arasındaki tarihî ayrım modern Türkiye'de açıkça ortaya konuyor mu, yoksa karışıyor mu? Mesela İskenderpaşa açıkça Nakşî-Hâlidî tarîkatı geleneğindedir; Risâle-i Nur ise kitabî bir cemâattir, klasik tarîkat değildir. Bu farkı modern Türkiye Müslüman'ı yeterince biliyor mu?

Soru 3 — Mîrasın Günlük Hayata İnişi

Bu çalışma yaklaşık 800 sayfalık bir mîras haritası ortaya koydu. Câ'd b. Dirhem'in idamından (124/742) bugüne kadar 1.300 yıllık bir hikâye. Hallâc, Sühreverdî, Bedreddin, Nesîmî şehâdetleri; Yûnus Emre'nin Türkçesi; İmâm-ı Rabbânî'nin letâif sistemi; Hâlid Bağdâdî'nin Türkiye'ye gelişi; Esad Erbilî'nin Menemen'deki şüpheli vefâtı. Bu mîras bugün Türkiye Müslüman'ının günlük hayatına nasıl inecek? Sabah namazından sonra yapılan muakkıbat — Lâ ilâhe illâ'llâhu vahdehû lâ şerîke leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-

hamd, ve hüve 'alâ külli şey'in kadîr — bu basit zikir, aslında 1.300 yıllık bir mîrasın özüdür. Tasavvuf akademik bir mevzu değil; her gün sabah namazından sonra eline tesbîh alan büyükannenin yaşadığı şeydir. Sonuç olarak: zikir, tasavvufun kurumlarıyla başlamadı ve kurumlarının kapanmasıyla bitmedi. Zikir, insan kalbi Allâh'ı andıkça yaşamaya devam edecek; zikir, kıyâmete kadar İslâm'ın kalbinin atışıdır. Klasik mîras işte bu atışın 14 asırlık ses kayıdır. «Allâh deyu deyu çıkar canım.»

S Ö Z L Ü K

ANAHTAR TERİMLER SÖZLÜĞÜ

*Çalışmada geçen 100'den fazla klasik ıstılâhın **alfabetik sözlüğü**. Her terimin yanında modern Türkçe karşılığı parantez içinde verilmiştir. Sözlük bir başvuru kaynağıdır; tek tek okumak yerine, ana metnin akışında "bu ne demek?" diye duraksadığınızda başvurmak için.*

Bu sözlük, çalışmada geçen klasik ıstılâhların alfabetik sıraya konulmuş açıklamalarını sunar. Modern Türkçe kelimelerin yanında parantez içinde modern Türkçe karşılığı verilir.

A

Abdâl — kemâl ehlinden 40 zâhir, klasik tasavvufî hierarşinin bir kademesi. Ahfâ — letâif-i hams'ın beşinci ve en yüksek latîfesi; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) makâmı. Aktâb (sing. kutub) — bir devirdeki manevî kademe; klasik velâyet hierarşisinin en üstü. Aşk-ı ilâhî — Allâh'a duyulan muhabbet; klasik tasavvufun temel mefhûmu. Azîmet — şer'î hükmün en kuvvetli, en sıkı şekli; ruhsat'ın zıttı.

B

Bekâ-billâh — Allâh ile bekâ; fenâ-fillâh'tan sonraki mertebe — sâlikin bedensel hayatına dönüp Allâh'la birlikte yaşaması. Bey'at — şeyhe el vererek tarîkata bağlanma. Bid'at — sonradan dîne sokulmuş, dînî olmadığı hâlde dînî sayılan unsur.

C-Ç

Cehrî — yüksek sesle yapılan zikir. Cezbe — sâlikin elinde olmadan Allâh'a doğru çekilmesi; hâlin bir nev'î.

D

Devran — Halvetiyye'nin halka şeklinde dönerek yaptığı toplu zikir.

E

Esmâ-i Hüsnâ — Allâh'ın en güzel isimleri; sayısı 99 olarak kayda alınmış olsa da daha fazlasının olduğu rivâyet edilir. Evrâd (sing. vird) — günlük muntazam zikir.

F

Fenâ-fillâh — Allâh'ta fânî olma; sâlikin kendi nefsinden geçip Allâh ile dolması. Fütüvvet — genç sûfîlerin kardeşlik teşkilâtı; klasik İslâm dünyasında esnaf-zâhid sentezi.

H

Hâcegân — XII-XV. yüzyıl Mâverâünnehir tasavvuf hattı; Nakşibendiyye'nin selefi. Hafî — sessiz, kalbî zikir. Hâl — geçici mânevî hâl; makâm'ın zıttı (makâm kalıcıdır, hâl geçicidir). Halîfe — şeyhin yetiştirip kendisine bey'at almasını izin verdiği talebesi. Halvet — belirli süre tek başına ibâdet ve zikre kapanma; klasik olarak 40 gün. Halvet der encümen — kalabalıkta halvet; Nakşibendiyye'nin Hâcegân kelimâtından, dış dünyâda olup kalp ile Allâh'la başbaşa olma. Hatm-i hâcegân — Nakşibendiyye'nin toplu zikir programı. Havkele — «Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh» zikrinin teknik adı. Hikmet — Allâh'a dâir derin bilgi; klasik tasavvufun pratik bilgi formu. Huşû — saygıyla titreme; özellikle namazda.

İ

İhlâs — Allâh için saf niyet; bütün amellerin temeli. **İhsân** — Allâh'a O'nu görüyormuş gibi ibâdet etme; klasik Sünnî tasavvufun resmî tanımı (Cibrîl hadisinden). **İhvân** — kardeşler; bir tarîkat içindeki müridler birbirini ihvân olarak çağırır. **İrşâd** — mânevî rehberlik; mürşid'in mürîde mâna öğretmesi. **Istılâh** — teknik terim.

K

Kalb (kalp) — letâif-i hams'ın birincisi; sol göğüs altında; Hz. Âdem'in makâmı. **Keşf** — Allâh'tan gelen mânevî açılım; bilgi'nin tasavvufî formu. **Kurb** — Allâh'a yakınlık. **Küfür** — îmânsızlık.

L

Letâif (sing. latîfe) — mânevî hassas noktalar; klasik sistemi beştir (Kalb, Rûh, Sırr, Hafî, Ahfâ).

M

Ma'rifet — Allâh'ı kalbî olarak tanıma; şerî'at-tarîkat-hakikat-ma'rifet dörtleminin zirvesi. **Makâm** — kalıcı mânevî mertebe; hâl'in zıttı. **Menâkıb** — bir velînin hayatı, kerâmetleri. **Muakkıbat** — namaz sonu zikirleri; sübhânallâh 33, elhamdülillâh 33, allâhuekber 33 (şahîh hadiste). **Mucâhede** — nefisle savaş; nefsin terbiyesi. **Münâcât** — gizlice yapılan, fısıltılı duâ. **Murâkabe** — Allâh'ın huzûrunda olduğu şuûrunu sürekli koruma; Nakşibendiyye'nin omurgası. **Müceddid** — yenileyici; her yüzyıl başında geleceği rivâyet edilen şahsiyet. **Mü'min** — îmân eden. **Mürîd** — bir şeyhe bağlanmış talebe. **Mürşid** — yol gösteren, şeyh. **Müttakî** — takvâ ehli.

N

Nefy ü isbât — «Lâ ilâhe illâ'llâh» zikrinin iki kanadı: nefy (yoktur) ve isbât (var). **Nûr** — Allâh'tan kalbe yansıyan mânevî ışık.

R

Rabb — Allâh'ın yetiştirici, eğitici sıfatı. Râbıta — Nakşibendiyye'nin teknik bir uygulaması; mürîdin mürşidini kalb gözünde tasavvur etmesi. Rıdâ (Rıza) — Allâh'tan gelen her şeyden hoşnut olma. Riyâ — gösteriş; amelin kabûlünü bozan. Riyâzet — nefisle riyâzetlerle uğraşma. Rûh — letâif-i hams'ın ikincisi; sağ göğüs altında; Hz. Nûh ve İbrâhîm'in makâmı.

S

Sahv — zikir sonrası uyanıklık; sukrr'un zıttı. Sâlik — yol yürüyen, mürîd. Sema' — Mevleviyye'nin dönerek yapılan zikri. Silsile — şeyhler zinciri; Hz. Peygamber'e kadar uzanır. Sırr — letâif-i hams'ın üçüncüsü; sol göğüs üstünde; Hz. Mûsâ'nın makâmı. Sohbet — şeyhin huzûrunda yapılan ders meclisi. Sukr — manevî sarhoşluk; sahv'ın zıttı. Sülûk — tasavvufî yolculuk.

Ş

Şathiyye — fenâ hâlinde söylenen şaşırtıcı söz; klasik örneği «Ene'l-Hak» (Hallâc) ve «Sübânî mâ a'zame şânî» (Bâyezîd).

T

Tahmîd — «Elhamdülillâh» zikri. Tasavvuf — kalbin Allâh ile tanışıklığı, klasik İslâm geleneğinin manevî hattı. Tekbîr — «Allâhüekber» zikri. Telkîn — şeyhin müride zikri öğretmesi. Tergîb-terhîb — sevap-azap edebiyâtı; hadis külliyyâtının özel bir damarı. Tesbîh — «Sübânallâh» zikri. Teveccüh — şeyhin müride mânevî olarak yönelmesi. Tevhîd — Allâh'ı birleme. Tevbe — Allâh'a dönüş. Tergîb — sevap için teşvik.

U-Ü

Ulemâ — âlimler. Üveysîlik — bir kişiye bedenen görmeden mânevî yolla bağlanma; Üveys el-Karanî'den alınma.

V

Velâyet — Allâh'a yakın olma, velîlik. **Vera'** — titiz takvâ. **Vird** — günlük muntazam zikir. **Vukûf** — durma; Hâcegân kelimâtının üçü vukûfdur (zamânî, adedî, kalbî).

Y

Yâd dâşt — anmayı sürdürme; Hâcegân kelimâtı. **Yâd kerd** — anma; Hâcegân kelimâtı. **Yakîn** — kesin bilgi; klasik olarak üç kademe: ilm-i yakîn, ayn-ı yakîn, hakk-ı yakîn.

Z

Zâhid — dünyâdan elini çekmiş kişi. **Zikir** — Allâh'ı anma; bu çalışmanın baş mevzuu. **Zikr-i erre** — Yeseviyye'nin testere sesi gibi cehrî zikri. **Zühd** — dünyâdan elini çekme.

Bu sözlük çalışmanın temel ıstılâhlarının kısa açıklamalarını verir; her birinin ayrıntılı incelemesi için ilgili kitap-bahis okunmalıdır.